

AKADEEMIA

8. AASTAKÄIK

1996

NUMBER 7

Borre-loom Tartus	Romeo Metsallik
Mõiste «nimene» sisu ja vorm	Kerti Tergem
Eesti rahvastiku vananemine	Kalev Katus
Marid ja Marimaa	Ott Kurs
Maride vabadusliikumine	Ksenofont Sanukov
Kuldne oks	James G. Frazer
Apostlik õigeusk	Madis Palli
Sild ja uks. Võõras	Georg Simmel
Georg Simmel	Hans-Jürgen Gawoll
Kui kirjutasin uuesti Kallasest	Kai Laitinen
Kas Jumal mängib täringuid?	Ian Stewart

Mari muinasusu palve

Kolleegium

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universalia</i>	Jaan Kangilaski
. . . . .	Eduard Parhomenko
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
keeletoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Sarv
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid:

431 373, 431 117

Fax:

431 373

Arveldusarve nr 12301797 ERA-Pangas

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 11. VI 1996. OÜ «Greif» trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. Trükiarv 2600. Tell. nr 1111.

© AKADEEMIA 1996

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

8. AASTAKÄIK 1996 NUMBER 7 (88)

- Borre-loom Tartus: Kaks skandinaaviapärast ehteripatsit
Romeo Metsallik 1347
- Mõiste "inimene" sisuline ja vormiline külg
Kerti Tergem 1365
- Eesti rahvastiku vananemise põhijooned
Kalev Katus 1379
- Marid ja Marimaa
Ott Kurs 1408
- Maride vabadusliikumine 1917.–1918. aastal
Ksenofont Sanukov 1425
Tõlkinud Heno Sarv
- Mari muinasusu palve: (Leivaohvri puhul)
*Tõlkinud Jaan Isotamm ja
Inna Timirjajeva* 1448
- Kuldne oks. II
James G. Frazer 1452
Tõlkinud Triinu Pakk
- Apostlik õigeusk — katoelse kiriku traditsioon
Madis Palli 1467

Sild ja uks	<i>Georg Simmel</i>	1481
	<i>Tõlkinud Krista Läänemets</i>	
Võoras	<i>Georg Simmel</i>	1487
	<i>Tõlkinud Krista Läänemets</i>	
Georg Simmel ja ruumimõtlemine	<i>Hans-Jürgen Gawoll</i>	1494
	<i>Tõlkinud Krista Läänemets</i>	
Märkusi mu raamatu teise osa juurde: Kui kirjutasin uuesti Kallasest	<i>Kai Laitinen</i>	1511
	<i>Tõlkinud Sirje Olesk</i>	
<i>Arvustus: Uurimus Aino Kallase loomingu pealiinidest ja taustast. Kai Laitinen. Aino Kallas 1897–1921: Tutkimus hänen tuotantonsa päälinjoista ja taustasta. Toinen painos. Helsinki, 1995.</i>		
<i>Kai Laitinen. Aino Kallaksen mestarivuodet: Tutkimus hänen tuotantonsa päälinjoista ja taustasta 1922–1956. Helsinki, 1995.</i>		
	<i>Sirje Olesk</i>	1519
Balti riikide ajalugu baltisakslase pilguga. Georg von Rauch. <i>Balti riikide ajalugu 1918–1940</i> . Tlk Ene Rõngelep, toim. Ene Hanson ja Olev Raidla. Tallinn: Detlar, 1995.		
	<i>Rein Helme</i>	1524
Raamat reklaamipsühholoogiast. Talis Bachmann. <i>Reklaamipsühholoogia</i> . Tallinn: Kontuur Disain, 1994.		
	<i>Maaja Vadi</i>	1529
Editorial note. Summaries		1533
Kas Jumal mängib täringuid?: Kaosematemaatika. XII	<i>Ian Stewart</i>	1543
	<i>Tõlkinud Kristin Haljasorg</i>	

Lk: 1364, 1407, 1451, 1480, 1510: Wilhelm Georg Timm (1820–1895). Litograafiad.

BORRE-LOOM TARTUS

Kaks skandinaaviapärast ehteripatsit

Romeo Metsallik

Tartu on Eesti ja kogu Baltikumi vanemaid linnu. Tema esmainimise ajana märgitakse 1030. aastat pärast Kristuse sündi. Sel aastal võttis Kiievi-Vene suurvürst Jaroslav Tark (978–1054) vene kroonikate andmetel ette sõjaretke tšuudide vastu, võitis neid ja ehitas tugipunkti (*grad* vene k), mille nimetas oma ristinime Georgi (Juri) järgi Jurjeviks (Sofijskaja... 1851: 136). Eesti ajaloolased seostavad neid sündmusi üsna üksmeelselt muistse Tartuga. Professor Sulev Vahtre on eri allikate põhjal täpsustanud retke toimumise aega ning juhtinud muu hulgas tähelepanu ka teistele Jurjevi-nimelistele keskustele (Vahtre 1992: 622–630). Tookord kestis võõrvõim 1061. aasta kevadeni, kuid vene vürstide katsed allutada oma kontrollile idapoolset Eesti alal asunud majanduslike ja poliitilisi keskusi jätkusid ka 12. sajandil (Freymuth 1927: 13–14). 1224. aastal vallutasid Tartu linnuse ristirüütlid ning järgnevat aastakümnet jookkul kujunes Tartu hansalinnaks.

Alates 1980. aastast on Tartu vanalinnas toimunud ulatuslikud arheoloogilised päästekaevamised. Ajavahemikus 1985–1990 uuriti läbi Tartu ülikooli õppehoone alla jäänud ala ca 100 m kaugusel I at. keskpaiku rajatud linnuse põhjanõlvast (vt Trummal 1964: 89). Valdavas osas siinkirjutaja juhendamisel tehtud kaevandi suurus oli ca 1800 m². Käesolevas artiklis tutvustataksegi lugejale osakest nendelt kaevamistelt saadud informatsioonist, mis heidab uut valgust Tartu kaugemas minevikku.

Toomemäe nõlvast kogutud leidude hulgas on varasemad mustast tulekivist nukleus, kaltseonist kõõvits ning kivikõpla teraosa, mis pärinevad juba kiviaja lõpust. Vanema keraamika moodustavad üksikud killud tekstiilikoe vajutuste või riibetega kaetud savinõudest. Püsivama iseloomuga asustus tekkis kõnealuses

piirkonnas juba vähemasti I at. lõpusajanditel (Metsallik 1995: 27–28).

Üheks huvipakkuvamaks leiuks keskaegse Sepa, praeguse Lossi tänava põhjaküljel on hiljemalt 10.–15. sajandi vahemikus linnuse ja vana turukoha vahetus naabruses asunud sepikoja-kompleks. Vanim sepikoda asus kaevandi lääneosas. See oli puust seintega hoone, mis toetus hõredalt asetatud maakividest vundamendile. Ehituse laius kirde-edela suunas oli *ca* 5 meetrit. Põhjanurga lähedal asus ovaalse põhiplaaniga, kergelt alusliiva sisse süvendatud ning rohke šlakiga kattunud kolde- või ääsiase, läänenurgas oli veel säilinud suur lapik alasikivi. Hoone sisemuses paiknes põrandatasapinnast 30–40 cm sügavam, ühe meetri laiune kanal, mille lähedalt leiti kaks unikaalset pronksist valatud ehteripatsit (foto 1). Sepikoja läänenurga väliskülje lähedalt avastati alusliiva sisse süvendatud savivooderdusega koldepõhi ning umbes 13 m eemal, madalal kõrgendikul, ümara põhiplaaniga metallisulatusahju alus. Ahju põhja moodustas suur ümar maakivi, mille laugjam külg oli kaldu kaguküljel paiknenud šlaki väljalaskeava poole. Šahti saviseinte paksus võis maapinna lähedal olla kuni 30 cm. Meie poolt leitud sulatusahju konstruktsiooni analooge on avastatud Lätis, Asote linnamäe 10. sajandi kultuurikihist (Snore 1961: 97). Eesti alalt seni täpsemaid analoogiaid teada ei ole. Samade gabariitidega, kuid ilma põhjakivita sulatusahjusid on uuritud mujalgi Tartumaal, Kirde-Eestis ja Saaremaal Tuius (Peets 1988: 385–390). Enam-vähem samasuguse põhiplaaniga ahjud olid II at. alguses kasutusel ka Vestfaalis (Sönnecken 1971), samuti idapoolsetel aladel mongolieelsel perioodil (Koltšin 1953: 29–30) jm.

Üks nende kaevamiste tähtsamaid leide on Eestis seni ainulaadne rauaohver. See avastati kirjeldatud sepikoja lähedalt, inimtegevuse poolt kahjustamata liivakihist, ühe hilisema töökoja põranda alt. Ohvrianniks oli 670-grammine rauatükk, mis oli asetatud spetsiaalsele, 40 cm-se läbimõõduga ning 12 cm paksusele

F o t o 1. Lossi t põhjaküljelt leitud skandinaaviapäraseid ehteripatsid.

ümarale toorsavist valmistatud alusele *resp.* altarile¹ (vt Metsallik 1995: tahvel 6-2).

Sepikoja kultuurkihi leidude põhjal võib eristada vähemalt kahte kestvat arenguetappi. Mõlema perioodi sepad olid maha jätnud rohkesti šlakki, raudesemete katkeid ning vasest ja pronksist valmistatud esemete tükke. Vanema argenguetapi keraamika-leidude hulgas oli käsitsi valmistatud savinõude tükke, hilisemas osas domineerisid Tartu kultuurkihile 10. saj. lõpust kuni 13. saj. esimese veerandini iseloomulikud joon- ja lainja ornamendiga kedral valmistatud savinõude fragmentid (vt Trummal 1974: 24; Metsallik 1985: 54). Niisuguste nõude vorm ja ornament sarnanevad nii lähematest Loode-Vene käsitöökeskustest kui ka Rootsi

¹Nendel kaevamistel uuritud keskaegsete sepikodade ja kollete alt leiti mitmeid teisigi alusliiva sisse maetud rauast ja vasest või pronksist piasjasu, loomade liigeseluid, hambaid jm, mida võib käsitada relik-tina kunagisest andamite toomisest sepatöö kaitsevaimudele sakslaste vallutuse järgsel ajal.

idaranniku, Poola ja Põhja-Saksamaa varastest linnadest leitud keraamikaga. Läänemeremaades on sellise keraamika kasutuselevõtu aeg dateeritud veelgi varasemaks (Selling 1955: 226). Veel leiti kaks B. Koltšini koostatud Novgorodi tüpoloogia järgi A-tüüpi suruluku võtit (Koltšin 1959: joon. 70), üks ümara ja teine kandilise keelega; 10./11. sajandil kasutusel olnud ühe piireaga luukammi fragment (Piirits 1995: 102); luisukive jt esemeid. Kahjuks puuduvad peaaegu täiesti sepatööriistade leiud. Rohked luutöötlemisjäädgid sepikoja kultuurkihis on tõendiks, et seal tehti ka luutööd. Sepatööle viitavaid leide ja šlakki leidis kogu õppehoone alla jäänud alal (Trummal 1992: 24).

Leitud ehteripatsid seostuvad sepikoja varasema ehitusjärguga, on märgatavalt kulunud ja pikaajalisest maapinnas lebamisest tugevasti kahjustatud. Esiküljel kujutatu põhjal võib siiski kindlalt väita, et tegemist on skandinaaviapärase Borre-stiilis ehtega, mis kuuluvad J. Callmeri valatud ehteripatsite tüpология järgi B-gruppi (Callmer 1989: 24). Ripatsite suurim läbimõõt on 3,6–3,8 cm, kanna laius 0,5–0,6 cm. Mõlemal on algselt kujutatud nn Borre-looma, kelle õlgmik ja puusad on traditsiooniliselt esitatud eraldi (foto 2). Looma keha on ühenduses vaid ühe seda keskosast hoidva tagajalaga. Kolm jalga hoiavad olendit ümbritsevast raamist, mille väliskülge ääristavad leitud eksemplaridel väga halvasti jälgitavad profiilis loomapead. Kanna kõrval, otsvaates kujutatud pea kohal, on olendil suured kõrvad, mille järgi võib Tartu ripatsid liigitada seni suhteliselt väikesearvulisse Norelundi tüüpi (Callmer 1989: 24). Mujalt leitud analoogidega võrreldes on Tartu leidudel Borre-looma kõrvad veidi püstjamad. Mõlema eksemplari tagakülge on sile. Arheoloogide arvates kanti selliseid ripatseid ehtekeede küljes.

Norelundi tüüpi ehteripatsite peamiseks leiukohaks on Rootsis Mälari järve piirkond ja Birka, kust on leitud nii pronksist kui ka hõbedast valatud tooteid. Neid on saadud ka Kesk-Rootsist Vänerni järve lähikonnast, Lõuna-Rootsist Blekinge maakonnast (Callmer 1989: 40) ja Kalmari lähedalt Stenskallenhultist (Hagberg jt 1979: 392). Taani alalt on Norelundi tüüpi ehteripatseid teada Bornholmi saarelt (Callmer 1989: 40, 41) ning peene töötlusega hõbeeksemplar Haithabust (Jankuhn 1963 joon. 11-f) ja Norras Hedmarki provintsist (Callmer 1989: 40, 41). Ida-

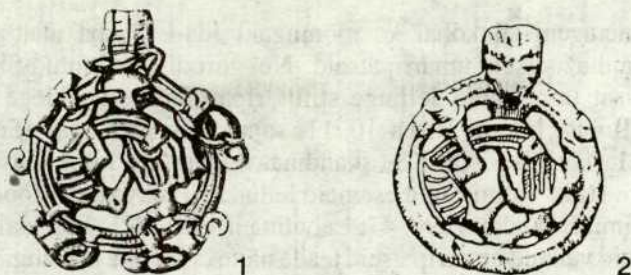

Foto 2. Borre-looma kujutised Södermanlandist (1) ja Vana-Laadogast (2) leitud ripatsitel.

Euroopas on selliste ripatsite tuntuim leiukoht seni Gnezdovo Smolenski lähedal. Seal 1868. aastal leitud aardes on ka Norlundi tüüpi hõbedast ehteripats (Guštšin 1936: joon. III, 12). Sama ornamendiga ripatsitel (Skemo tüüp) on mõnikord Borre-looma kujutatud ka ilma kanda ääristavate kõrvadeta. Sääraseid ripatseid on mitmeid leitud Norrast (Petersen 1928: 140), mõned on teada ka Rootsist, sealhulgas Sigtuna kaevamistelt (Drenzel, Henriksson 1990: 124).

B-grupi ehteripatsite hulka kuulub ka ülalkirjeldatuga üsna sarnane, analoogilise ornamendiga ehtevorm, mis on levinud ainult Ida-Skandinaavias ja Ida-Euroopas (Riddarholmeni tüüp). See on tavaliselt väiksem ja ringikujuline ning Borre-looma pea on viidud üles ripatsi kannale. Puuduvad ka raami ümbritsevad loomapead. Rootsis on niisuguseid ehteripatseid leitud Mälari järve piirkonnast, üks põhitemaatikalt lähedane eksemplar on teada Soomest Maaria Saramäki kalmistu naisehauast (Kivikoski 1939: 159) ning neid on leitud üsna mitmest kohast Venemaal ja Valgevenes. Kõnealune ehtevorm on ka ülalnimetatud Gnezdovo aardeleius ja esineb sealsete kääbaste arheoloogilise materjali hulgas (Sizov 1902: joon. 5-14). Riddarholmeni tüüpi ripatseid on saadud veel kahel korral Laadoga lõunakalda kääbastest (Brandenburg 1895: joon. 13), üks Gnezdovo tüüpi liigitatud hõbeeksemplar on leitud ka Vana-Laadoga linnuse kultuurkihist (Raudonikas, Lauškin 1959: 27). Kaks seda laadi ripatsit on teada Neemeni ülemjooksu alalt Volkovõskist Muravelniku linnusest (Zverugo 1975: joon. 13-4, 6).

Nimetagem siinkohal ka mõningaid Ida-Euroopa alalt teadaolevaid ažuurseid ümarripatseid. Novgorodist on tuntud Skandinaaviast imporditud Jellinge stiilis ripats, mille analooge nähakse Rootsi ja eriti Birka 10./11. sajandi ehte hulgas (Sedova 1981: 42). Teatavasti on skandinaaviapäraseid kilpkonnsoõlgi ja Borre-stiilis valmistatud esemeid leitud ka Pihkva arheoloogilisel uurimisel (Sedov 1990: 47; Labutina jt 1981: 72). Läti alalt on ažuurseid valatud ümarripatseid teada näiteks Jersika ja Daugmale linnamägede materjali hulgas (Mugurevičs 1965: 91). Smolenski ümbruskonnas on võõrapäraseid ümarripatseid teada peamiselt kahest punktist — Mutõšino ja Harlapovo kääbastest Dorogobužki rajoonis (Savin 1930: 234; Šmidt 1957: 211). V. Sedovi suulistel andmetel on B-grupi ripatsite sarnaseid ehteid leitud ka Volga ja Kljazma jõe vaheliselt alalt, Bolšaja Brembola, Veskovo, Gorodištše ja Isakovo kääbaskalmetest.

Mõnd sealte leitud eksemplari on kirjeldanud Aleksandr Spitsõn. Neist ühte (Spitsõn 1905: joon. 12) võiks eriti ripatsi ülaosa temaatikat silmas pidades arvata Riddarholmeni tüübi erivormiks. Mitmeid Skandinaaviast imporditud, draakonikujutisega, leiugruppi A3 arvatavaid ažuurseid ehteripatseid 10./11. sajandist on leitud Smolenski, Leningradi, Jaroslavli ja Brjanski oblasti muististest (Uspenskaja 1967: 106). Ka Venemaa Riikliku Ajaloomuuseumi fondides leidub võõrapärase kujuga ümarripatseid. Üks neist pärineb Brjanski oblastist Surõžkovo rajooni kääbastest, teine Kurski oblastist Belogorsko lähedalt.²

B-grupi valatud ehteripatsid, sealhulgas Norelundi tüüpi ripatsid, olid kasutusel 10. sajandi keskpaiku ja teisel poolel ning kaovad peatselt pärast 10. sajandi lõppu. Nad võisid kasutusel olla mõnevõrra varemgi (Callmer 1989: 29). Ka ülalmainitud Gnezdovo aardeleius on need ripatsid dateeritud 10. sajandiga (Sedov 1982: 96–97). Mõned, näiteks juba nimetatud Maarja Saramäki kalmistult leitud eksemplar on dateeritud ka hilisemaks, 10. sajandi lõppu või ca aastas 1000 (Kivikoski 1939: 160).

---

²V. Sedovi suulised andmed. Käesolev töö ei pretendeeri kõikide leiukohtade nimetamisele, mis oleks meie raamatukogude arheoloogiaalase kirjanduse alusel võimatu.

Ühest Tartu ripatsist TÜ orgaanilise keemia instituudis³ tehtud aatomemissioon-spektraalanalüüs näitas, et sulami põhikomponentideks on vask, tsink ja tina, lisandina esines ka plii ning jälgedes magneesium. Ehete lähedusest leitud metallitükikeste sulam polnud homogeenne, aga sisaldas neidsamu komponente. Seega võidi imporditud metalle vajaliku koostisega sulamiteks töödelda kohapealses töökojas. Põhikomponentide poolest sarnaneb Tartu ripatsite sulam Novgorodis 10./11. sajandil valmistatud pronksehete materjaliga (vt Sedova 1981: 5). Ent nende tinasisaldus on väiksem kui Lätis ja Novgorodis II at. algul tarvitatud sulamites. Novgorodi pronksidest erineb Tartu ripatsite materjal ka suurema pliisisalduse poolest (Mugurevičs 1965: 139; Konovalov 1969: 211–217). Märgime, et 10./11. sajandil Novgorodis ja Lätis toodetud pronksehete sarnase koostisega sulameid arvesse võttes on oletatud Baltikumi ehteseppade retseptide kasutamist ka Novgorodis (Konovalov 1969: 216).

Identse ornamendiga valatud pronksripatsite levik suhteliselt laial alal on andnud alust mitmesugusteks teooriateks ja hüpoteesideks. J. Callmer peab niisuguste ehete valmistamist võimalikuks peamiselt vaid vähestes omavahel tihedas läbikäimises olnud töökojades (1989: 30). I. Janssoni arvates on nende laialdane levik seotud just identsete matriitsidega, mida kasutasid arvukad lokaalsed töökojad (1985: 221). B-grupi ehteripatsite omapärane ornament, milles kokkusurutud kujul kindlasti kajastub üks etapp viikingiaja usundilistest ja maailmavaatelistest arusaamadest,⁴ on alati valatud põhijoontes muutmata kujul. Kui võrrelda Haithabust, Kalmari lähedalt Stenskallenhultist, Gnezdovost jm leitud Norelundi tüüpi ripatseid, siis torkavad silma väikesed stiilierinevused. Need lubavad siiski oletada, et tegu on mitmes kohalikus töökojas, aga teatava ajavahega toodetud esemetega. Olulisemate muudatuste põhjustajaks ornamendis on autori arvates usundilise traditsiooni (algselt nägemuste) paikkondlik eripära ja muutused. Seni on tõendeid B-grupi ehteripatsite valmistamise kohta saa-

---

³Analüüsi tegid keemik-restauraator Lindy Piiri ja dotsent Tullio Ilomets.

⁴Autori arvates on tegemist õnnetoova amuletiga, mille keerukas ornament sümboliseerib vahendit saatust kujundavate jõudude esilemanamiseks oma tahte jõul ning on seotud arvuga viis.

dud Haithabust Taanis, Ytre Moast Norras, Pavikenist Gotlandil. Rootsi alalt on võimaliku valmistamiskohana oletatud Roslagenit Upplandis (Jansson 1981: 7). Oletatakse, et analoogilisi ümarripatsid valati ka Birkas ja Gamla Uppsalas (Callmer 1989: 30).

Eestist selliseid ehteid seni rohkem teada ei ole. Peale skandinaaviapärase temaatika erinevad Tartu leiud teistest kohalikest leidudest veel valmistamistehnoloogia poolest. Eesti maamuististest leitud ümarripatsitele on kand enamasti külge needitud (Jaani jt 1982: 394). Näib, et Tartu ripatsite valmistamisel pole kasutatud kivist, vaid lihtsat savist valamisvormi, mis ei ole võimaldanud päris täpselt reprodutseerida ehte keerukat ornamentit. Savivormile võidi jäljend saada vahamudeli abil, mida kasutasid ka Vana-Vene juveliirid 9.–10. sajandil (Rõbakov 1948: 246). Aga tõenäolisem on, et selleks otstarbeks tarvitati mõnd ühel või teisel teel hangitud vana eksemplari. Vanade ehte mudeliks võtmist on korduvalt postuleeritud ka Euroopa aastatuhande-vahetuse pronks-ehte, sealhulgas samal ajal kasutatud skandinaavia kilpkonnsõlgede valmistamistehnoloogiat käsitlevates töödes (Jansson 1981: 6). Ka Novgorodi 10. sajandi kultuurkihist on leitud ümarripatsid, mis on valatud valmistamiseks jäljendiga savist vormides (Rõndina 1963: 244). Mitmeid savist valamisvorme on teada Läti alalt, näiteks Asote linnamäelt (Daiga 1960: 86). Rohkesti on neid leitud Taani ühest tuntumast viikingiaja keskusest Haithabust (Drescher 1983: 180). Arvatakse, et viikingiajal kasutatigi ehte valmistamiseks enamasti savivorme (Jansson 1981: 2).

Mitmesugused vaod ja sälgud Tartu ripatsite esiküljel näitavad, et valatud tooteid on hiljem mehaaniliselt tugevasti töödeldud. Võimalik, et seda tingis valuvormi valmistamiseks kasutatud eksemplari liigne kulumisaste, mis kandus vormilt uutele ehetele. Eriti selgesti avaldub see Borre-looma ümbritseva raami teostuses. Samuti on mõlema ripatsi esiküljel kujutatud detailid kohati välja tulnud erineva suuruse ja asetusega. Lõpuni ei ole välja töötatud ka mujalt leitud, parema viimistlusega ripatsitel alati analoogilise lahendusega antud, ornamentit esiletoov ažuursus. Siiski pole need praaktooted, vaid kanna ülaosa kulumise järgi otsustades ilmselt kantud ehted. Eelöeldut kokku võttes võib väita, et tegemist on Tartu kohalikus töökojas järeletehtud skandinaaviapärase ehteripatsitega. Autorile teadaolevatest seda tüüpi

ripatsitest sarnanevad Tartu omad ehk enim Rootsis Stenskallenhultist ja O. Monteliuse (1906: 299) kirjeldatud Södermanlandi alalt leitud eksemplaridega.

Näib usutav, et varalinnade tekkega Läänemeremaades 9.–11. sajandil kaasneb ka võõraste meistrite ehtevormide ja ornamentide üha sagenev kopeerimine (vt Jansson 1981: 7).⁵ Meie mõistes masstoodangule üleminek kindlustas töö linnadesse koonduvatele käsitöölisele ning aitas elavdada kaubandussuhteid. Novgorodis olid skandinaavia ehted kasutusel peamiselt 10./11. sajandil (Sedova 1981: 181). Tähelepanuväärne on, et sealsest kultuurikihist leitud käsitööesemete hulgas puuduvad aardeleidude ehtevormide otsesed vasted. Ka muudest Loode-Vene keskustest leitud ehtetüübid kinnitavad arvamust, et Vene, sealhulgas Novgorodi meistrid valmistasid imporditud ehte ideestiku baasil oma kohalikke ehteid, mis võisid originaalist juba oluliselt erineeda (Sedova 1978: 158). See on üks Vene tärkava linnakultuuri omapärasemaid jooni. Laadoga kagukalda kääbaskalmete arheoloogilise materjali põhjal on arvatud, et skandinaavia ehte kopeerimine sagenes selles piirkonnas 10. sajandi lõpus (Stankevitš 1947: 75). Näib, et see oli seotud kohaliku skandinaavia elanikkonna assimileerimisega.⁶ Järeletehtud eksemplaride hulka kuulub ka Maaria Saramäki kalmistust leitud ripats (Kivikoski 1939: 159). E. Mugurevičs (1965: 83) on Skandinaaviast imporditud ehte mõningast kopeerimist oletanud ka Läti aladel.

Arvestades leiusuhteid kuuluvad Tartust leitud ümarripatsid selliste ehte kasutamise lõpuperioodi ning on valmistatud 10. sajandi teisel poolel või lõpul. Kuna nende valamiseks puudus standardne matriits, siis langeb antud juhul ära ka rändkäsitöölise kohalolu võimalus. Vajakajäämised ja eripärad viimistluses ei anna põhjust oletada kirjeldatud ehtevormi märkimisväärset pro-

⁵Laiemas kontekstis põhjustas peamiselt kaugkaubandusele orienteerunud varalinnade areng kultuurisidemete avarumise kõrval paikondliku kultuurieripära nivelleerumise protsessi alguse Läänemere regioonis.

⁶Vana-Laadoga varalinna leiumaterjali hulgas domineerivad 10. sajandi lõpust alates läänemeresoome ja slaavi tooted, mis näitab, et selleks ajaks oli kohalik skandinaavia elanikkond seal juba assimileeritud (Clarke, Ambrosiani 1991: 120).

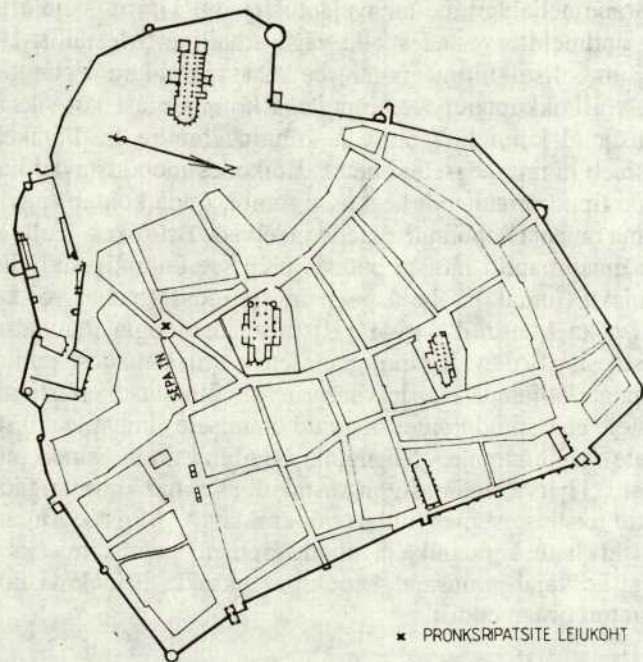
duktsiooni Tartus. Lossi tänava kaevandi sepatööga seotud leiumaterjal räägib aga professionaalsete metallikäsitöölise olemasolust Tartus juba vähemasti aastatuhande vahetusel. Toomemäe kaitsva nõlva all tuulevaikses paigas tegutsenud ehteseppadele viitab veel sepikoja lähedalt leitud väike lubjakivist valmistatud trapetsikujuliste ripatslehekeste valamisvorm.

Olemasolev arheoloogiline materjal ei luba oletada skandinaavia päritolu elanikkonnakihi pidevat kohalolu Tartus. Seni tehtud uuringute alusel näib, et Muinas-Tartu arengut määras sise-maalise tähtsusega turg, mis orienteerus vähemasti 10. sajandi lõpust alates järjest enam vahenduskaubandusele Läänemeremaade ja Vana-Vene linnade vahel. Vee ja maismaa kaubateede ristumine lõi selleks soodsad tingimused (Metsallik 1995: 29). On tõenäoline, et Tartu majanduselu mõjutasid kõnealusel perioodil lähedased faktorid Väina ja Koiva liivlastega, kelle kultuur kujunes nii Skandinaavia- kui ka Vene-poolsete sidemete baasil. Varasematest uurijatest on juba Harri Moora (1935: 192–198) osutanud Jaroslav Targa sõjaretke eel eksisteerinud kaubakeskusele ning ka sellele, et vene vürstide sooviks oli saada oma võimu alla Loode-Venele tähtsat kaubateed. Elavast kaubitsemisest, mis jätkus ilmselt muistse vabadusvõitluseni, annavad tunnistust ka mitmesuguste mullatööde käigus linnast ja ümbruskonnast leitud 8.–12. sajandi vahemikust pärit arabiamaade, anglosaksi, Saksa, Inglise, Taani jt maade⁷ mündid (Molvögin 1994: 495, 497, 547). Siinse sepikoja kultuurikihist leitud pronksripatsid aga tõendavad, et Muinas-Tartu elanikel olid enne 1030. aastat kujunenud sidemed ja usundialased kontaktid ka Skandinaaviamaadega.

---

⁷Raadi mõisa maalt leiti 1830. aastatel ka unikaalne Jaroslav Targa hõbemünt (987–1015) (Leimus 1995: 22).

*

Joonis 1. Tartu kesklinn 17. sajandil.

Et Lossi tänava põhjaküljel uuritud sepikojakompleks omab meie kaugema ajaloo mõistmisel arvatavasti märksa laiemat tähendust kui lihtsalt üks koht, kus valmistati ehteid ja töö- ning tarberiiustu või relvi, siis käsitleme saadud arheoloogilist materjali põgusalt ka teisest vaatekohast. Ilmselt ei vaja tõestamist, et muinasajal oli inimese suhe sepa ja tema valmistatud esemega tunduvalt isiklikum kui edaspidi. Ka Eestis haruldane leid, rauaohver, viitab sellele, et siinset sepatööd hinnati eriti kõrgelt. Mitmeti väärrib tähelepanu avastatud sepikoja asukoht. Linnuse ning arvatavasti juba muinasajal linnamäe idaküljel paiknenud turuplatsi

ja sadama vahetu naabrus oli majandustegevuseks igati soodne paik. Vanematel, 17. sajandi Tartu plaanidel⁸ esineb sellel kohal omapärane neljahaaruline tänavajaotus (joon. 1), mis võib arheoloogia andmeid arvestades olla väga arhailine (Metsallik 1995: 29).⁹ Sümbolistlikult meenutab see kahest vastakuti asetatud ristuvate või kokkupuutuvate tippudega kolmnurgast või siksakist moodustatud kujundit (sõltuvalt kujutlusvõimest ka liivakella), mis esineb muinasaegsetel ehedel. Lõikudes moodustavad kolmnurkade tipud ornamenti keskosas rombi, mida kohtab sageli ka noorema rauaaja hoburaudsõlgede ja relvade ristlõikes. Tolle kauges aja maailmapilti mõista püüdes näib see kujund sümboliseerivat oleva (jumala) kahe aspekti musterioosset suhet või koostõju (vt ka Metsallik 1994). Ristiuse ideoloogia muudab siin rõhuasetust. Erinevalt viikingiaegsetest arusaamadest püütakse tähelepanu kallutada maiste väärtuste ja võimaluste eelistamiselt taevastele ehk antud kontekstis vaid ülemisele (linnaalal maal) kolmnurgale. Niisugune kombinatsioon esineb puhtal kujul siiski harva, enamasti on vastakuti asetatud kolmnurgad või siksakid üksteise suhtes nihkes või eraldatud. Muistsed meistrid kasutasid ehete, keraamika ja muude esemete kaunistamiseks veel sügaval keskajal ja uusajalgi jooksvat siksakki jäänukina iidsest mõtestatud ornamenti.

---

⁸EAA, f 2623, n 1, s 2049, l 31.

⁹Keskajal lähtusid kaks teharu raekoja ja Maarja kiriku lähistelt Toomemäele ning moodustasid Jakobi ja Kooli tänava vahel väikese platsi, suundudes uuesti hargnedes piiskopilinnuse värava ja Toomkiriku poole (vt Raid 1995: 130–135). Varem võiksid arvesse tulla ühendused linnusemäe ja ohvrimäega ning arvatavasti turuplatsi ja mõne muu, mille seni veel tundmatu asustusstruktuuriga. Siin on asjakohane märkida, et 1983. aastal uuritud Maarja kiriku surnuaia matustest võiksid mõned kultuurikihi stratigraafiat arvestades olla sängitatud juba kristianiseerimise eelsel ajal nagu Jaani kirikuski (Metsallik 1995: 23). Niisuguseid kaalutlusi on TÜ peahoone vundamentide kindlustamise juures tehtud järelevalve (1995) tulemuste alusel esitanud ka arheoloog Toivo Aus. Teestiku jõepoolses osas on selle varasemate puukatete kuulumine vastavalt piiskopiaega ja sakslaste vallutuse eelsesse perioodi mõlema haru asukohas arheoloogilise kinnituse leidnud (vt ka Trummal 1989: 16). Plaanimaterjal ja kaevamisandmed näitavad, et sel tänavate süsteemil oli loodeküljel veel kolmaski, tagurpidi pööratud paarisharu.

Lääne-Euroopa tüüpi kaubalinna kujunemine, ristiisu ideoloogia mõju linnaehitusele ning peamiselt just hoonestustiheduse suur kasv alates 13. sajandist muutsid aja jooksul Tartu muistse kaubakoha välisilmet tundmatuseni. Et vaadeldav teestik ühendas piiskopi valdusi kaupmeeste ja käsitöölise linnasaraga, siis võisid selle struktuuris perioodilisi muutusi põhjustada muidugi ka asustuspoliitilised vaidlused ja muud segased ajad. Vaatamata sellele pean muinasaegsete struktuuride sissekasvamist hilisemasse linnapilti täiesti võimalikuks. Kirjeldatud sümbolistlik skeem võis olla mõnda aega teadvustatud veel piiskopiajalgi.

Vanema sepikoja säilmed, rauaohver ning ka skandinaavia-päraseid ehteripatsid leiti kohast, kus kujutletavad kolmnurgad võiksid looduses ristuda või kokku puutuda (joon. 1). Aktsepteerides folkloorist tuletatud seisukohta, et muistsel Tartul, Tarbatul, oli ümbruskonnas ka lai usundiline tagapõhi (asusid ju siin muistendites kirjeldatud hiiemägi või Taarapaik, Ohvrikivi ja Püha Emajõgi), näib tõenäoline, et looduses sümbolistliku tähendusega skeemi sobitatud töökojas valmistatud esemetele võidi teatud rituaale kasutades omistada võlujõudu. Arvatavasti sai siinsetelt seppadelt tellida pühitsetud relva, amuleti või mõne muu eseme, mis vastas ühe kindla astme või seisundi saavutamisele usundisse kätketud võimalusi silmas pidava inimese arengus. Niisuguste hulka kuuluvad kirjutaja arvates ka siit leitud pronksripatsid (vt viide 4), mis nagu mitmed teisedki muinasaegsed ehteliigid polnud mõeldud üksnes kaunistuseks. Lõviosa ajast tegid muidugi ka siinsed sepad tavalist metallitööd, et rahuldada Tartu kaubakohta ümbritsenud külade elanike vajadusi.

Need autori tähelepanekud, mida osalt on tutvustatud ka aja-lehes *Postimees* (Metsallik 1994), on pärvinud mõne meie tõsi-meelse ajaloolase kriitilise suhtumise. Näiteks väidab Tartu ülikooli arheoloogiaõppejõud Ain Mäesalu (Mäesalu 1994), et teadmata otstarbega rajatisele ja leiule kultusliku või sümbolistliku tähenduse andmine, aga ka ebatavalisest paigast nähtavale tulnud muinasesemete seostamine ohvriandidega on laias maailmas arheoloogide poolt väga sageli kasutatud võte, mistõttu neid tõlgendusi võiks tänapäeval isegi fantaasiavaeseks pidada. Ka tõendavat arheoloogia andmed, et enamik tolle aja inimestest olid oma igapäevatöodes tunduvalt praktilisema meelega. Aga just see on

võtmeküsimus. Kui muistne töökultuur oligi kõrge, siis eelkõige sellepärast, et inimeste käitumine oli arvatavasti veel noorema rauaaja lõpulgi komplementaarses suhtes vaimsete eesmärkidega. Väljend "praktiline meel" kõlbab küll hästi tänapäeva eestlaste enamiku iseloomustamiseks, kuid muistsete inimeste puhul tõrjub vähemalt minus kõik niisuguse määratluse vastu. Omaette teema on ka see, miks laias maailmas väga sageli kasutatud võte, mis tõsiselt võetavates töödes ei puuduta üksnes teadmata otsustarbega leide, eesti arheoloogias kanda pole kinnitanud? Või on meie ajaloolased sellest "läbitud etapist" loomuliku intelligentisiga üle? Muidugi pole minu tõlgendusel ka erilist seost musta maagiaga. Kunstiajaloolane Kaur Altoa (1995: 144) tõdeb, et selle keskaegses Tartus loogilise liiklussõlme puhul olevat tarbetu konstrueerida liivakellale osutavaid müsterioosseid tähendusi. Mina selles siiski vastuolu ei näe. Asustuse loogiline *resp.* loomupärane ülesehitus ja sümboolika ei pruugi sugugi olla üksteist välistavad asjad. Küsimus, kas kõnealune teestik kujunes üksnes vastavuses asustuse iseloomuga ja mil määral peeti sealjuures silmas sümbolistlikku skeemi, polegi minu arvates antud juhul enam üheselt lahendatav.

Kogu käsitletud ainevald on väga avar ja muistsete ornamendimotiivide tõlgendamisi viise on palju. Ornament ja selle teisenemine kajastavad kindlasti üsna olulisel määral paikkondlikke ja perioodilisi muutusi usundis ja maailmatajus. Siin kirja pandud seisukohad on mõeldud eelkõige osutamaks võimalustele, mida võiksid pakkuda arheoloogilise materjali interpreteerimisel ornamentika ja sümboolika. Põhjalikum teemakäsitlus nõuab aga pikemaajalist interdistsiplinaarset uurimistööd ja teaduslikke spekulatsioone.

Kirjandus

- Al t t o a , Kaur 1995. Tartu keskaegsetest kaitsemüüridest ja peamisest muinasteest. — *Tartu Ülikooli arheoloogiakabineti toimetised*, 8. Tartu
- B r a n d e n b u r g 1895 = Бранденбург, Николаи. Курганы Южного Приладожья. — *МАР*, 18
- C a l l m e r , Johan 1989. Gegossene Schmuckanhänger mit nordischer Ornamentik. — *Birka II:3*. Uddevalla, Schweden

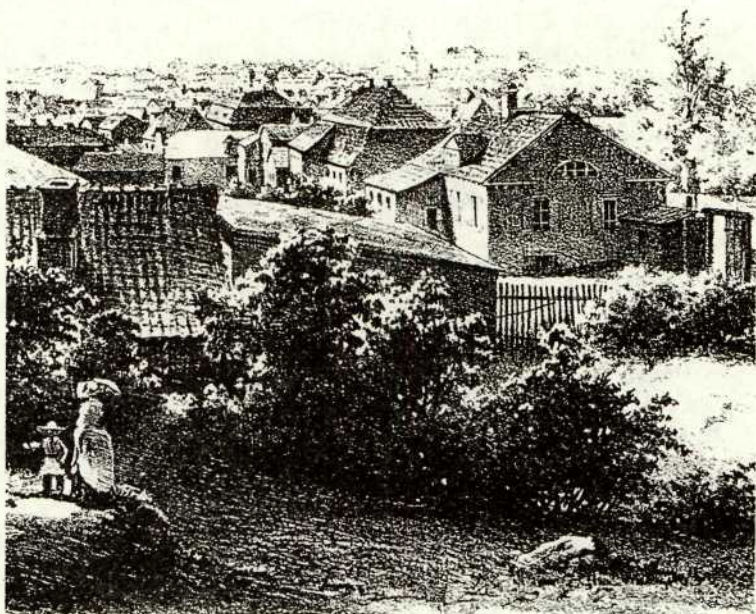
- Clarke, Helen, Björn Ambrosiani 1991. *Towns in the Viking Age*. London
- Daiga 1960 = Дайга, Иоланта. К вопросу о литейных формах и литейном деле на территории Латвии (до XIII в.). — *СА*, 3. Москва
- Drenzel, Leena, Lena Henriksson 1990. Dräktens tillbehör. — *Makt och människor i kungens Sigtuna*. Sigtuna museer
- Drescher, H. 1983. Metallhandwerk des 8.–11. Jahrhunderts in Haithabu auf Grund der Werkstattabfälle. — *Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*. Teil II. Göttingen
- Frey muth, Otto 1927. Tartu linn orduajal. — *Koguteos "Tartu"*. Tartu
- Guštš'in 1936 = Гущин, Александр. *Памятники художественного ремесла Древней Руси X–XIII вв.* Москва—Ленинград
- Hagberg, Ulf-Erik jt 1979. Fornminnesinventering och sockenöversikter. — *Kalmar stads historia*. I. Kalmar.
- Jaani ts, Lembit jt 1982. *Eesti esiajalugu*. Tallinn
- Jankuhn, Herbert 1963. *Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit*. Neumünster
- Jansson, Ingmar 1981. Economic aspects of fine metalworking in Viking Age Scandinavia. — *Economic aspects of the Viking Age*. London
- Jansson, Ingmar. 1985. Ovals spännbucklor. — *En studie av vikingatida standardsmycken med utgångspunkt från Björkö-fyndet*. Diss. Aun 7. Uppsala
- Kivikoski, Ella 1939. Die Eisenzeit im Aurafussgebiet. — *SMYA XLIII*. Helsinki
- Koltš'in 1953 = Колчин, Борис. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период). — *МИА*, 32. Москва
- Koltš'in 1959 = Колчин, Борис. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. — *МИА*, 65. Москва
- Ko nov a lo v 1969 = Коновалов, Алберт. Изучение химического состава медных сплавов из Новгорода. — *СА*, 3. Москва
- La bu ti na 1981 = Лабутина, Инга и др. Древнерусский некрополь Пскова (по раскопкам 1976 г.). — *КСИА*, 166. Москва
- Le i m u s, Ivar 1995. Jaroslav Targa hõbedased jäljed. — *Austrvegr*, 1. Tallinn
- Metsallik, Romeo 1985. Tartu vanalinna kultuurikihi stratigraafia. — *Tartu — minevik, tänapäev*. Tallinn
- Metsallik, Romeo 1994. Linnade planeerimine ja arheoloogia. — *Postimees*, 05. 09. 1994

Borre-loom Tartus

- Metsallik, Romeo 1995. Tartu arheoloogilisest uurimisest. — *Tartu Ülikooli arheoloogiakabineti toimetised*, 8. Tartu
- Molvõgin, Arkadi 1994. Die Funde westeuropäischer Münzen des 10. bis 12. Jahrhunderts in Estland. — *Numismatische Studien*. Heft 10. Hamburg
- Montelius, Oskar 1906. *Kulturgeschichte Schwedens*. Leipzig
- Moora, Harri 1935. Tartu asutamise ümber. — *Tartu II*. Tartu
- Mugurevičs 1965 = Мугуревич, Эвалдс. *Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв.* Рига
- Mäesalu, Ain 1994. Müstifikatsioonid linnaplaanil ja arheoloogia. — *Postimees*, 26. 09. 1994
- Petersen, Jan 1928. *Vikingetidens smykker*. Stavanger
- Peets, Jüri 1988. Vorzeitliches und frühmittelalterliches Eisenverhüttungszentrum in Tuui auf der Insel Saaremaa. — *ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused*, 37/4. Tallinn
- Piirits, Peeter 1995. Tartu arheoloogilised luu- ja sarvkamid. — *Tartu Ülikooli arheoloogiakabineti toimetised*, 8. Tartu
- Raid, Niina 1995. Tartu vanimad linnamüüri-sisesed tänavad. — *Tartu Ülikooli arheoloogiakabineti toimetised*, 8. Tartu
- Raudonikas, Lauškin, 1959 = Равдоникас, Владислав, К. Лаушкин. Об открытии в старой Ладогe рунической надписи на дереве в 1950 г. — *Skandinaavia kogumik*, IV. Tallinn
- Rõbakov 1948 = Рыбаков, Борис. *Ремесло Древней Руси*. Москва
- Rõndina 1963 = Рындина, Наталия. Технология производства Новгородских ювелиров X–XV вв. — *МИА*, 117. Москва
- Savin 1930 = Савин, Николаи. Раскопки курганоў ў Дарагабускім і Ельнінскім паветах Смаленской губ. — *Працы II*. Менск
- Sedov 1982 = Седов, Валентин. *Восточные славяне в VI–XIII вв.* Москва
- Sedov, Valentin 1990. Die skandinavischen Elemente im frühmittelalterlichen Pskov. — *Austrumbaltijas un Skandināvijas kontakti agrajos viduslaikos. Starptautiskās konferences (Rīga, 1990, 23.–25. X) referātu tēzes*. Rīga
- Sedova 1978 = Седова, Мария. “Имитационные” украшения Древнего Новгорода. — *Древняя Русь и славяне*. Москва
- Sedova 1981 = Седова, Мария Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X–XV вв.). Москва
- Selling, Dagmar 1955. *Wikingerzeitliche und frühmittelalterliche Keramik in Schweden*. Stockholm

- Sizov 1902 = Сизовъ, Владимир. Курганы Смоленской губернии. Вып. I. Гнездовский могильник близ Смоленска. — МАР. Петербургь
- Sofijskaja ... 1851 = Софiйская первая летопись. — Полное собрание русских летописей, изд. высочайшему повелению Археграфического комиссiею. Том пятый. С.-Петербург
- Spitsõn 1905 = Спицын, Александр. Владимирские курганы. — ИАК, 15
- Stankevitš 1947 = Станкевич, Ядвига. Хронологическая классификация погребений Юго-Восточного Приладожья. КСИИМК, 14. Москва
- Sõnnacken, Manfred 1971. Die mittelalterliche Rennfeuerhütte im märkischen Sauerland. — *Siedlung und Landschaft in Westfalen*. Münster
- Zverugo 1975 = Зверуго, Ярослав. Древний Волковыск. Минск
- Šmidt 1957 = Шмидт, Евгени. Курганы XI–XIII вв. у д. Харлапово в Смоленском Поднепровье. — МИСО, 2. Смоленск
- Šnore 1961 = Шноре, Элвира. Асотское городище. Рига
- Trummal, Vilma 1964. Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel. — *TRÜ Toimetised*, 161. Tartu
- Trummal, Vilma 1974. Lisandeid Vana-Tartu ajaloole. — *TRÜ Toimetised*, 340. Tartu
- Trummal, Vilma 1989. Tartu arheoloogiline aines vanalinna kesk-aegsete tänavate uurimise allikana. — *TRÜ Toimetised*, 851. Tartu
- Trummal, Vilma 1992. Arheoloogiauringutest Tartus Lossi tänaval. — *STILUS*, 2. Tallinn
- Uspenskaja 1967 = Успенская, Анастасия. Нагрудные и поясные привески. — *Очерки по истории русской деревни X–XIII вв.* Москва
- Vahtrẽ, Sulev. 1992. Kiovan Venäja ja Viro 1030–1061. — *Suomen varhaishistoria — Tornion kongressi 14.–16. 06. 1991*. (Studia Historica septentrionalia, 21)

ROMEO METSALLIK (sünd. 1953) lõpetas TRÜ ajalooteaduskonna ajaloo osakonna 1979. a. Aastast 1992 filosoofiamagister arheoloogia alal, praegu töötab Tartu linnaarheoloogina.

WILHELM GEORG TIMM.
Vaade Tartule. (Detail.) (1853. a)

MÕISTE "INIMENE" SISULINE JA VORMILINE KÜLG

Kerti Tergem

Käesolev artikkel uurib põhiliselt kaugemate sugulasrahvaste keelenäidete varal, kuidas inimene ennast tunnetas ja milliste nähtuste kaudu nimetas ja miks ta seda just nii tegi.

Uurali aluskeele perioodist (u 10 000–6000 a eKr) on pärit inimest ja meest tähistav tüvi **koje* ja tema kaks tuletist: (1) puhtalt sootunnusena kasutatud **koj(e)-ra* 'isane', mille ungarikeelses vormis (*here*) on toimunud huvitav tähendusmuutus 'meessugu' > 'muna(nd)' > 'parasiit, laiskleja' ning (2) sotsiaalsema tähendusväljaga **koj(e)-m3* 'mees, inimene', mille vormid on kasutusel ka sõbra, sugulase ja rahva tähenduses. Soome-ugri aluskeele ajal (u 6000–4000 a eKr) lisandub kolmaski tuletis, arvsõna kakskümmend **koje-č3* (kus *-č3* on demonstratiivpronoomen), mis võis tekkida inimesest, kes loendab endal 10 sõrme ja 10 varvast. Kuid on ka palju muid võimalusi, kuidas inimest nimetada.

INIMENE ON ELUSOLEND:

Mis on elusus ja Mis seda ohustab

Elususe tagab mitme elemendi kohalolek kehas, nimetagem seda kompleksi tinglikult sõnaga **vägi**. Tinglikult sellepärast, et peensustes on igal rahval, ka igal uurali rahval teatavaid erinevusi elususest arusaamises, nõndasamuti nagu on igas keeles sarnase tähendusvälja jaoks erinev sõna. Mida arhailisem on keel ja mida kaugem sugulasrahvas, seda keerukam on käsitus (elu)väest. Meil ei ole alust eeldada, et oletatava uurali aluskeele kõnelejate loogika või uurali aluskeele enda loogika vastaks üksüheselt meie loogikale ja meie keele loogikale. Seetõttu on pisut vägivaldne ka katse luua süsteemi näiteks hingeterminoloogias. Kõige

tõenäolisemalt pole selles mõistete kogumis süsteemsust olnudki. Paratamatult jääb seegi töö fragmentaarseks ja pigem illustratiivseks kui kategooriliseks. Kuigi üldistusi teha on alati võimalik, pole see alati otstarbekas, sest iga üldistus viib meid eemale tõepärasusest. Seetõttu olgu eelistatud konkreetseid keelenäiteid.

Nganassaanide arvates koosneb **elus** (НЬЛЫМТЫ, sõnast НИЛУ 'elu') järgmistest elementidest: süda (се), silmad (сеҫҫҫҫҫҫҫҫҫҫҫҫ), hingamine (батю), aju (дие), vari (сыдангга), veri (кам), kaksikhing (сидаранга) (Gračeva 1976: 46). Kõiki loetletud elemente võib pidada hingedeks. Elususe põhitingimuseks on **varju** ehk **varihinge** olemasolu (сыдангга on ka tavaline vari, mida võib alati näha kuu- ja lõkkevalguses, päikesevalguses aga mitte alati), sest ainult siis elab *батю* südames, silmad näevad ja aju töötab (samas: 51).

Elusus on uurali rahvail seotud ka päikesega. Kuigi erilist kuu-ega päikesekultust pole esinenud, seostub päike inimese sünni ja taassünniga. Sõlkuppidel on kasutusel sama sõna päikesekiire ja hinge jaoks (*илсат*), milles *ил-* on verbi "elama" tüvi ja *-сат* vana deverbaalne nominaalsufiks. Sõna võiks tõlkida ka 'see, millega elab inimene'. Selline tähendus liitub sõlkuppide kujutelmaga, et naine viljastub vaid juhul, kui temale on langenud päikesekiir (Prokofjeva 1976: 107). Kuumus iseenesest näitab mingi väe kohalolekut: nõnda on mitmestki esialgu kuumust tähistanud tüvest tuletatud energiat, potentsi, šamaani ekstaasi, joobumust või indu ja kihku tähendavad sõnad.

Igasuguse koosluse ideaalse funktsioneerimise eelduseks on tema terviklikkus ja rikkumatus. Uurali rahvaste idee terviklikust kogukonnast, mille aluseks on muu hulgas side elavate ja surnute vahel, nõuab inimeselt oma eluväe säilimise nimel hoolitsust esivanemate hingede eest. Elususe eeltingimuseks on hingede-kompleksi kohalolek, igasugune haigus on tingitud selle koosluse rikkumisest. Nganassaanide arvates näiteks ei eksisteeri haiguste ja surma loomulikke põhjusi, vaid need on tingitud surnute hingede või kurjade vaimude vaenulikust tegevusest (Popov 1976: 34). Eespool juba mainisin, et (elu)vägi sisaldub ka veres, vägi võib olla samuti ebapuhas ja kahjustada lähikondseid. Paljudes kultuurides on peetud menstruaalverd ebapuhhta väe kontsentratsiooniks ja kuupuhastuse ajal naisi seetõttu eriti ohtlikuks. (Samal põh-

jusel on eestlastel tekkinud praeguseni käibiv komme, et saunas käivad esimesena mehed). Sõlkupi keeles on huvitav näide, milles ühendav tähendus on 'side, suhtlemine'. Nimelt tähistab sama sõna (пльы) (1) menstruaalverd, (2) vereohvrit allmaa hingedele, (3) silda üle jõe või oja (Prokofjeva 1976: 127). Nganassaanidel on olnud uskumus, et oma naise menstruaalverd nägema juhtuv mees võib jääda pimedaks, seega kaotada oma eluväe (Gračeva 1976: 51). Selline arusaam abielust kui mõlema poole väe ühendamisest on küllaltki sarnane draviidide abielukontseptsiooniga, kus mees annab abielludes oma väe naise hoole alla. Seega on abielu naise jaoks ühelt poolt väe vastuvõtmine ja teisalt vastutus selle eest.

Elust võiks pidada võimeks taastoota eluväge.

INIMENE ON HINGELINE:

Hingede üldjaotusest ja vanimatest hingenimetustest

Hingefenomenoloogia seisukohalt on otstarbekas luua hingenimetustes süsteem, nii nagu seda on teinud Wilhelm Wundt või teda täiendanud ja osaliselt ümber lükanud Ernst Arbman (Arbman 1926). Nende käsitlust nimetataksegi Wundti-Arbmani skeemiks, mida oma ulatuslikes töodes kasutab ka soomeugrilaste hingekujutelmi vahest kõige põhjalikumalt uurinud Ivar Paulson. Olgu siinkohal toodud hingede klassikaline binaarne jaotus, niigi keeruka ja põimunud nähtuse detailsem hakkimine pole minu arvates otstarbekas.

Skeem 1: Hingede üldjaotus

VABAHING(ED)

(*Freiseele, free-soul*)

ELUHING(ED)

(*Lebensseele, functional soul*)

Elususe seisukohalt on vabahing ja eluhing inimesele võrdset vajalikud. Eristavaks printsiiplik on, et eluhinge lahkumisega kehast kaasneb kliiniline surm, eluhing on inimesele n-ö ühekordseks kasutamiseks. Vabahing on oma olemuselt irdsem, ta võib ka endast sõltumatuid mõjustada, on kommunikatsioonivõimeline. Vabahing võib manifesteeruda unes, transis, nägemustes, ta võib esineda varju, nime, looma, surnu mälestusnuku vm kujul.

Vanim hingenimetus *wajη3 (*Seele, Atem*), pärineb uurali aluskeele perioodist ja on säilinud veel lapi ja samojeedi keeltes tähendades 'hinge, hingamist, hingetoru ja (samojeedi keeltes) auru ning udu'. Osa uurijaid (Collinder 1977: 84, Sammallahti 1988: 541, Ajkhenvald jt 1989: 159) ühendavad selle tüvega soome-volga aluskeelise (u 2000–1500 a eKr) tüve *wajm3 'süda', millest on arenenud eestikeelne *vaim*-sõna. Soome-ugri aluskeele ajast on pärit kaks hingushinge nimetust: *hing* (< *čēŋke) 'soojus, aur, udu' ja *leil* (< *lewł3) 'hing, hingamine'. Tõenäoliselt ei ole need kaks nimetust olnud hinge tähenduses korraga kasutusel. *Leil*-sõna on lähemates sugulaskeeltes oma usundilise tähenduse sootuks minetanud. Kolmas soomeugriline (vaba)hinge nimetus on *ise*, mida võib veel praegugi leida obiugrilaste hingenimetustes. Sõna on hinge kõrval tähendanud ka inimese tajuvat mina ning lähemates sugulaskeeltes ongi ta hakanud märkima peajasjalikult inimese isedust ja mina, tehes läbi analoogse tähendusmuutuse nagu sanskriti *ātma* ja heebrea *nefeš* 'hing' > 'mina ise' (Pettersson 1957: 45). Huvitav ja äärmiselt produktiivne liitsõnade moodustaja on soome-permi ajajärgust (u 4000–2000 a eKr) pärinev sõna *meel*, mille tähendusväli on sugulaskeeltes märkimisväärselt ühtlane. Derivatsioonide rohkus viitab mõiste "meel" olulisusele. Sõna "meelekoht" viitab selgesti meele asukohale peas ja tema seosele inimese psüühikaga. Kuigi meel-sõnarühmal pole üheski keeles usundilist sisu, sobivad selle sõna ühendid ideaalselt india ja tiibeti tekstide tõlkimiseks (Bhagavadgītā 1980: 68).

Hing võib kehas paikneda mitmes kohas, levinumad kontsentreeritud väe või hinge asupaigad on süda, silmad, aju, veri, kopsud, maks. Maks on üldtuntud tunnete (eriti armastuse ja kaastunde) keskusena. Näiteks udmurdi *muso* ja komi *musa* 'armas' on derivaadid permi *mus*-sõnast, mis tähendab maksa (Toivonen 1941: 27). (Hingenimetustest detailsemalt vt Tergem 1994: 2273–2279.)

INIMENE ON MÕISTUSLIK OLEND:

Kuidas on tekkinud mõned etnonüümid

Kõik elus on nganassaanide arvates 'pärvinev nendest, kellel on silmad' (*sejmidja*) või 'pärvinev nendest, kellel on kõri', s.t kes on hääliitsusvõimeline (*djamada*) (Simčenko 1978: 507). Võime isegi arvata, et kõri kaudu ei leia väljendust mitte ainult kõne ja hääliitsused, vaid ka hingamine ja hinge kohalolu. Sest nganassaanidel on surnu kohta käibel mitu nimetust, sõltuvalt sellest, kui palju on kliinilisest surmast aega möödunud. Kui hingamine on lakanud ja süda seisunud, ei ütle nganassaan otse välja, et inimene suri, vaid ütleb 'ei ole heli' (*djangumo* < *djamo* 'kõri', 'on hääli'). Mõne aja möödudes, surnu viimisel matmispaika, öeldakse tema kohta *kojru* 'teda jäeti' ja juba kaua aega tagasi surnu kohta *bodyrbu* (Gračeva 1983: 98). Lisaks eelöeldule näitab selline eristus, et surm pole ühe ajamomendiga määratletav nähtus, vaid pikaajaline protsess, mille jooksul omaksed mitmesuguseid riitusi läbi pidid viima, vabastades ennast järk-järgult sidemetest lahkunuga.

Silmad saadi Maaemalt. Vana nganassaanide kombe kohaselt kuulus vastündinud lapse soo teatamise juurde kohustuslik fraas "Emake Maa andis silmad" ja sellele järgnes "poisi silmad" (*njuo sejme*) või "tüdruku silmad" (*kopto sejme*) (Simčenko 1978: 506). Silmad olid seega elujõu allikad. Mõistus ühendab silmade võime võtta vastu informatsiooni ja kõri võime seda informatsiooni edastada. Need on inimest eristavad tunnused, mille alusel on tekkinud mõisted **oma** ja **võõras**, sest inimeseks on ikka peetud neid, kelle kõne on arusaadav. Samamoodi on alguse saanud ka rahvaste omanimetused, tähendab ju paljudel juhtudel etnonüüm ka meest ning inimest. Sellise mina—nemad—vastanduse tõttu pole arusaadavalt teistest keeltest laenatud sõnu, mis tähendavad inimest või meest. Huvitaval kombel on soomeugrilastel kaks suurt gruppi etnonüüme, mis tulenedes sõnast 'mees, inimene' põhinevad, nagu selgub vanairaani laenudest, juba ugri ja soome-permi ajajärgust. Nähtust võiks seletada sellega, et alles läbikäimine iraanlastega lõi vajaduse ennast rahvana tunnetada.

Esimesse gruppi kuuluvad volga-permi rahvad, kelle omanimetustes sisaldub vanairaani inimest kui surelikku tähistav **mrtá-* e **mértá-* > *ud-murt*, *komi-mort* 'Kama jõe inimene',

mari, mordvalane, merjalane, muromlane. Samast sõnatüvest on ka eesti *mardus* ja *mardikas* 'hingeputukas' (kaugemate uurali rahvaste uskumuse kohaselt muutus inimese hing pärast surma mingiks putukaks). Samuti esineb ta soome liitsõnas *marraskuu* 'hingekuu, novembrikuu'. Udmurtide omanimetuse juurde, mille esikomponendi (*ud-*) tähendus on siiani ebaselge ja mille üheks tähendusvariandiks pakutakse võrset, taime (Belyh, Napol'skih 1994: 279) (< soome-permi **ant3* 'noor rohi, võrse'), tooksin huvitava paralleeli vanaindia keelest, kus *ándhas* tähendab hallutsinogeense toimega jumalate jooki soomat ja soomataime (UEW: 607). On oletatud **odo* > (*ud-*) komponendi (1) türgi päritolu (türgi **ant* 'töotus, vanne') ja (2) iraani päritolu (vanairaani **anta* 'äärel, väljaspool') (Belyh, Napol'skih 1994: 284), kuid samas on juba soome-ugri aluskeeles olemas ohverdussõnade hulka kuuluv **amta-* verb 'andma', mille udmurdikeelne vorm on samuti *ud-* 'jooma, jootma'. Ei tohiks mööda vaadata ka udmurdi keele Sarapuli ja Kaasani murretest, kus *ud-murt* esineb kujul *urt-mort* (*urt* 'hing', *mort* 'inimene, surelik'), mis annab eriti huvitavaid seoseid.

Obiugrilaste juures ei leia me *mort*-sõna inimese tähenduses, kuid nende rahvaluules esineb ta väga sageli lõunakaare tähenduses: *mort-mā* 'lõunamaa, mortide = iraanlaste maa' (Veres 1989: 321). Küll aga on obiugrilastel kasutusel inimese tähenduses ja etnonüümina teine sõna, mida võiks samuti pidada iraani laenuks. Tegemist on sanskriti keeles inimest tähistava *mánusa*-sõnaga, mis esineb ugri aluskeeles kujul **mańć3* ja tähendab nii meest kui inimest. Huvitav on, et samal ajajärgul on kasutusel samakujuline noomenverb, mis tähendab jutustust ja jutustamist. Pigem sellest tüvest tuletatud sõnaga tähistati algselt üht handi hõimu ja hiljem ugri rahvaid *manse* ja *madjareid*. Tooksin siia kõrvale veel ühe näite ungari keelest, kus sõna inimene (*embér*) saab lahutada komponentideks *em-* < *emä* 'naine, ema' ja *-ér* < **irkä* 'mees, poiss, poeg'. Viimane on ka etnonüümi *magyar* järelkomponent. Jätaksin siinkohal lahtiseks, kas ungarlane on 'kõnelev mees' või handi *maš*-hõimu järeltulija, millel nii suurt vahet polegi, sest hõim võis vabalt võtta endale nime just kõne mõistetavuse põhjal.

Etnonüümid *neenets*, *eenets* ja *nganassaan* kuuluvad samuti etimoloogiliselt kokku ja tähendavad 'õiget, meie hulka kuuluvat inimest' (UEW: 627–628). Eenetsi (ajalooliselt ka neenetsi) keeles on olemas eriline hõimunimede kollektiivsust markeeriv keelevorm. Selgub, et naissoo hõimunimetuses (nt *sadui* 'sadu naine') märgib selle kollektiivse vormi omastav kääne (Helimskij 1981: 130).

INIMENE ON ILMALIK JA MAINE OLEND:

Millised on suhted jumalustega

Kui indoeurooplase maisust näeme juba keeles — sõna "inimene" tuleb algtüvest "maa" (vrd nt ladina *homō* ja *humus*) (Watkins 1976: 1513), siis uurali inimene on maine pigem seetõttu, et eluvägi saadakse **Maaemalt**. Alles hiljem, olles seisnud silmitsi surmaga ja end surelikuna tunnetanud, hakkab inimene ennast vastandama millelegi taevasele. Õieti on soome-ugri aluskeelest pärinev *ilma* 'taevas, ilm; jumal' etimoloogiliselt seotud ka sõnaga *inimene*. Mansi keeles on inimene *ēlēm-khoļšs* 'ilma surelik'. On ju eestigi keeles inimese kohta võimalik öelda nii *maine* kui *ilmalik*. Millist informatsiooni annab uurali inimese ettekujutus oma jumalast tema enese kohta? Laskumata detailidesse ja üritamata uurali rahvaste arvukat jumalaskonda (niidumaridel näiteks on loendatud u 140 erinevat jumalust — Holmberg-Harva 1914: 45) kuidagi panteoniks suruda või üksteisele allutada, tooksin mõned, võib-olla isegi marginaalsed näitajad. Sellest vaatenurgast, kas uurali mõistes *inimene* on olemas algupärane mees- või naisaspekt.

Uurali rahvaste juures hakkab silma nende naiste erakordne, vaashoitud vägi. Jääb mulje, nagu hoiaksid kogu uurali kultuuri alal just naised. Kindlasti on siin muidki põhjusi, kuid vaadelgem vaid üht võimalikku.

Uku Masing ütleb, et "boreaalsete muinasjuttude karakteristikuks on see, et naine on kuidagi vägevam mehest ja abiliseks mehele. [---] Boreaalne mees ületab naise, s.t haldja kaudu normaalse inimese piirid" (Masing 1989: 656, 658).

Kõige käegakatsutava üle, mis inimest ümbritses — maa, tuli ja vesi — valitsesid uurali rahvastel naissoost jumalused ja see kõik põlvnes naisest-emast nagu muudki soomeugrilise 3-korruselise universumi keskmise maailma fenomenid. Samas hoolitsesid viljakuse eest meessoost jumalused (Ajkenvald jt 1989: 158). Kaugemate uurali rahvaste jumalanimevus (läänemeresoomlastel oli selleks Ilmar, obiugrilastel Inmar) *num* tähendas algselt 'ülevalpool asuvat, taevast'. Hiljem hakati niiviisi nimetama jumalat, kuid teda pole püütud kujustada, tema kirjeldused puuduvad. Oma loomult oli *Numi tõrum* 'jumal, ülemine paik, ülemine taevast' neutraalne ega sekkinud inimeste elusse (Prokofjeva 1976: 109). Ugrilastel on rudimente naisalgelisest peajumaluseidest (Fazekas 1968: 125). Paasonen on oletanud, et näiteks ersad pidasid sigitavat taevast kord mees-, kord naissooliseks (Holmberg-Harva 1942: 93). Üldiselt seostub külm (sh *kuu*) uurali rahvastel mehega ja soojust, ka *päike*, naisega. Omapärane on, et uurali keeltes kasutatakse päikese kohta 6–7 eri sõna (Hoppál 1975: 200). Soomeugriline noomenverb *naje 'naine; naima' tähendab obiugri keeltes ka 'päikest, tuld ja naissoost jumalust'.

Oletatavasti on samad proportsioonid peegeldunud ka kogukonnas. Kuigi inimest on üldjuhul meessooliseks peetud, väljendab ungari keel ilusti, et inimene pole mitte mehepoeg, vaid oluline on, et ta naisest põlvneb: ung *embér* 'inimene' (*em* < *emä 'ema, naine'; *ér* < *irkä 'mees, poeg, poiss'). Küsimusele, *miks* inimene on mees, leiame vastuse samuti keelest: mees on *isane*, *sõdalane*, *sõber* ja *sangar*. Et see (mees)inimene aga naisest põlvneb ja et naine tema üle valvab, teebki naise temast salakesi vägevamaks. Handi keele Obdorski murdes leiame aga vormi *neη-χuj* 'inimene': *neη* 'naine', *χuj* 'mees' (Honti 1982: 416).

INIMENE ON SURELIK:

Surelikkuse sotsiaalsest aspektist

Inimkonna kaitsesüsteemis on seniajani kaks nähtust, mida pole suudetud kontrolli alla saada, sest nagu ütleb Ariés (1981: 604), puudus nendes selge piir kultuuri ja looduse vahel. Esimene neist, **seksuaalsus** ja **soojätkamine**, on huvi pakkunud perekon-

na ja ühiskonna kujunemisega tegelevatele sotsioloogidele (kuigi ka soolisuus on surmadiskursuse oluline element), algupärastes usunditeooriates oli keskne tähendus **surmal** ja kõigel sellega seotul. Kuid ka surmal ei puudu oma sotsiaalne aspekt: surm tuleb inimesele meelde ühiskonna alalhoivi vajadust. Ühiskonna seisukohalt on surmariituste funktsiooniks tasakaalu säilitamine ühiskonnas surma poolt põhjustatud kriisisituatsioonis. Šamanistlikes kultuurides, mida uurali kultuur vaieldamatult oli, on šamaanil peale üksikisiku ravitseja funktsiooni ka ühiskondliku teadvuse tervendaja roll. Inimeste ettekujutused teispoolsusest pärinevad paljuski šamaanide transinägemustest. Nõnda organiseerub see tundmatu ja hirmuäratav maailm teatavasse tüüpidesse ja struktureerudes muutub psüühikale vastuvõetavaks. Vähehaaval saab ka **surm** ise väärtustatud, eelkõige kui siirdeprotsess vaimlisse olekusse (Eliade 1985: 20).

Inimese surm rikub tasakaalu ühiskonnas, ühiskond peab uuesti organiseeruma. Nõia või šamaani surm tähendas lausa ajastu vahetumist kogukonna jaoks, sest ühiskondlik ajaarvamine on alati käinud mõjukate inimeste (valitsejate), mitte kuu faaside järgi. Surmarituaalides asetati üksikisiku surelikkuse idee vastu sootsumi teadmine jätkuvusest ja igavesest elust, mille suurepäraseim näide on käsitus surnute ühiskonnast, mis jätkab teispoolsuses samasugust elu nagu maa peal (Nenola-Kallio 1985: 203). Et ka surnul oli oma sotsiaalne staatus, seda näitab kasvõi tõsiasi, et väikelapsed (nimeta lapsed) või ühiskonna heidikud (kurjategijad, enesetapjad) maeti suurema tseremooniata või väljapoole kogukonna matmispaiku, nende mälestus- ja leinamisperiod oli lühem ja puudutas ainult lähisugulasi. Soome keeles ei võinud nende kohta kasutada surnu austavat nimetust *vainaja*. Hoolekanne surnu eest väljendab sümboolselt seda protsessi, mille kaudu elavad vähehaaval vabanevad sotsiaalsetest ja psüühilistest ning emotsionaalsetest sidemetest surnuga. Samal ajal aidatakse surnul kohaneda surnute ühiskonnaga, millel on oma funktsioon elavate ühiskonna jaoks (samal: 185). Kujutelmad surnust on kahetised: ühelt poolt teeb füüsiline surm inimesest abitu, teisalt püha ja ohtliku olendi. Riitused näitavad, et surnut üritati pigem kaitsta, kui et teda oleks kardetud. Surma ei itketa mitte sellepärast, et teda

kardetakse, vaid kardetakse seetõttu, et teda itketakse (Durkheim 1980: 354–355).

Enamik etnolooge väidab, et uurali rahvastel on keskseks kultuseks olnud esivanemate kultus (Waronen 1898: 35; Holmberg-Harva 1961: 167; Pentikäinen 1990: 129). Täpsem oleks seda nähtust siiski nimetada surnute kultuseks, sest tema põhiolemuseks on hoolekanne lahkunute heaolu eest, vanemate-lastete suhe polnud nii tähtis. Masing ütleb koguni, et "uurali ajal on sotsiaalselt ainus määrav suhe olnud õdede-vendade suhe samas põlvkonnas" (Masing 1989: 892). Uurali rahvad ei ole oma esivanemaid jumalustanud ega ehitanud mingisugust panteoni, nagu tegid indogermaanid, kellele on olnud oluline isa-poja ja vanemate-lastete suhe. Soomeugrilaste äärmiselt komplitseeritud sugulusnimede süsteemis on uurijate tähelepanu köitnud eeskätt teatud suhete jagunemine vastavalt vanuselisele erinevusele. Näiteks ei ole vanemat sugulast olnud lubatud nimetada tema pärisnime pidi, vaid selleks kasutati erisõnalist pöördumisviisi. Tegemist on ühiskondliku tabunähtusega, nimelt ütleb Nirvi (1952: 15) Setälä ja Holmberg-Harva vastavasisuliselt uurimusi kommenteerides, et kõnetusnimesid ei tule pidada mitte sõpruse ja viisakuse ilminguteks, vaid need liituvad veresugulaste seas valitsenud isikunime keeldudega. E. Sapir (1916) oli esimesi, kes seletas teatud sugulaste sama sõnaga nimetamist **leviraadi** (noorema venna kohustus naida vanema venna lesk) ja **sororaadi** (mehe õigus või kohustus naida abikaasa noorem vallaline õde) ilmingutega. Nirvi väidab, et läänemeresoome keeltes otsesid keelelisi leviraadi ja sororaadi märke ei leidu (Nirvi 1952: 16).

Indoeuroopa keeltes on peamisteks mõistet **inimene** diferentseerivateks tunnusteks **maine** ja **surelik**, vastandatuna jumaluste **taevalikkusele** ja **surematusele** (Benveniste 1969, II: 180; Gamkrelidze, Ivanov 1984: 475). Vastavalt indogermaanlikule dihhotoomsust soovivale mõtteviisile iseloomustab inimest õigupoolest tunnuse puudumine, seega on inimene **mitte-taevalik** ja **mitte-surematu**. Uurali inimesele selline lähenemisviis arusaadav ei ole, inimest saab iseloomustada siiski ainult mingi tunnus, mis tal on olemas. Kui võrd oluline on siis tunnus **surelik** inimeste markeerijana?

Eeltoodud iraani päritolu inimest surelikuna tähistavale *mertä-sõnale sekundeerib sõlkupi verbist surema (*qu-*) tuletatud substantiiv *inimene*, *mees* (*qum*) (Künnap 1992: 305). Kahtlemata on surm inimese jaoks midagi väga tähtsat ja on andnud aluse paljudele usundilistele kujutelmadele. Kui elus on ühelt poolt see, mis liigutab või milles on vägi, siis vastandub ta ühtaegu sellele, milles väge pole kunagi olnudki, ning sellele, millest vägi on lahkunud. Surematule substantisile vastanduv mõiste **surelik** tuli uurali keeltesse indoeuroopa laenuna. Mõiste võis iseseisvana tekkida — ka uurali subkultuuris — järgmise mõttekäigu tulemusel: sattudes silmitsi tundmatu, nimetamatu ja kohutava nähtusega ning tajudes paratamatut seost, pidi inimene oma identiteedi säilitamiseks nimetama selle, mis sellele nähtusele — surmale — allus. Tekkis kujutus inimese kahetisest olemusest, kehalisest ja hingelisest, kuid inimene leidis peagi, et ainult hinge puudumine ei tähenda veel surma. Nimetas veel teisigi olulisi keskusi, kompenseerimaks vastaspoole terviklikkust, vastandas ennast tervikuna surmale, nimetades ennast surelikuks. Alles mõiste **surelik** juurest tekkis kujutus surematusest, millele vastandudes võis surmast näiliselt mööda vaadata. See mõttekäik viib meid manistliku seletuse juurde, mille kohaselt arhailiste kultuuride jumalused on tekkinud surnute hingedest. Kõik käib siiski elava inimese kaudu, sest hingedest ei teki iseseisvalt midagi mujal kui inimese teadvuses. Kõik see, mis eksisteerib inimese ümber, on aga püsitu, näilik. Millel on algus, sellel on ka lõpp. See on mäng, milles inimene on unustanud lihtsa algtoe — pole hinge ja mina, pole ka surma.

Kirjandus

- Ajkhenvald, A., E. Helimski, V. Petrukhin 1989. On earliest Finno-Ugrian mythologic beliefs: Comparative and historical considerations for reconstruction. — *Uralic Mythology and Folklore*. Ed. by M. Hoppál & J. Pentikäinen. Budapest—Helsinki, pp. 155–159 (“Ethnologica Uralica” 1)
- Arriés, Philippe 1981. *The Hour of Our Death*. New York
- Arbman, Ernst 1926. Untersuchungen zur primitiven Seelenvorstellungen mit besonderer Rücksicht auf Indien I. — *Le Monde Oriental* 20. Uppsala

- Belyh, S., V. Napol'skih. 1994. Étnonim *udmurt*: isčerpany li al'ternativy? — *Linguistica Uralica* 4. Tallinn, lk 278–288
- Benveniste, É. 1969. *Le vocabulaire des institutions indo-européennes. II: Pouvoir, droit, religion*. Paris: Les Editions de Minuit
- Bhagavādgītā 1980. *Loomingu Raamatukogu* 40/41. Tallinn: Perioodika. Tõlge ja kommentaarid L. Mäll
- Collinder, Björn 1977. *Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages*. Hamburg: Helmut Buske Verlag
- Durkheim, Émile 1980. *Uskontoelämän alkeismuodot*. Helsinki
- Eliade, Mircea 1985. *A History of Religious Ideas III: From Muhammad to the Age of Reforms*. Chicago—London: The University of Chicago Press
- Fazekas, Jenő 1968. Über einige religionshistorische Wortgruppen im Finnisch-Ugrischen. — *CIFU* 2: 2, (Helsinki 1965). Helsinki, S. 118–128
- Gamkrelidze, T., V. Ivanov 1984. *Indoeuropejskij jazyk i indoeuropejcy: rekonstrukcija i istoriko-tipologičeskij analiz prajazyka i protokul'tury I–II*. Tbilisi: izdatel'stvo tbilisskogo universiteta
- Gračeva, G. 1976. Čelovek, smert' i zemlja mertvyh u nganasan. — *Priroda i čelovek v religioznych predstavlenijah narodov Sibiri i Severa*. Leningrad: Nauka, Leningradskoe otdelenie, s. 44–66
- Gračeva, G. 1983. *Tradicionnoe mirovozzrenie ohotnikov Tajmyra (na materialah nganasan XIX – načala XX v.)*. Leningrad: Nauka, Leningradskoe otdelenie
- Helimskij, E. 1981. Ètimologičeskie zametki po ènečkoj onomastike. — *Sovetskoe finno-ugrovedenie* 17. Tallinn: Perioodika, lk 119–130
- Holmberg-Harva, Uno 1914. *Tsheremissien uskonto*. Porvoo
- Holmberg-Harva, Uno 1942. *Mordvalaisten muinaisuusko*. Helsinki ("Suomen suvun uskonnot" 6)
- Holmberg-Harva, Uno 1961. Vainajat. — *Seulottua sanaa*. Toim. T. Itkonen, S. Konsala. Helsinki ("SKS Toim." 269), s. 155–167
- Honti, László 1982. *Geschichte des Obugrischen Vokalismus der Ersten Silbe*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Hoppál, Mihály 1975. Samanismi ja uralilaisten kansojen uskomusmaailma. — *Suomalais-ugrilaiset*. Toim. P. Hajdú. Pieksämäki, s. 189–219

- K ü n n a p, Ago 1992. *Qum* 'Mensch, Mann' im Selkupischen. — *Rédei-Festschrift*. Wien—Budapest ("Studia Uralica" 6), S. 305–307
- M a s i n g, Uku 1989. Taevapõdra rahvaste meelest ehk juttu boreaal-
sest hoiakust. — *Akadeemia* 1–4, lk 193–223, 419–448, 641–672,
865–895
- N e n o l a - K a l l i o, Aili 1985. Kuolema, Yksilö ja Yhteisö: Kuole-
manrituaalien alustavaa tarkastelua. — *Etiäinen* 1, s. 178–206
- N i r v i, R. E. 1952. *Synonyymitutkimuksia sukulaismistön alalta*.
Helsinki: SKS ("Suomi" 106: 1)
- P e n t i k ä i n e n, Juha 1990. *Suomalaisen lähtö. Kirjoituksia pohjois-
esta kuolemankulttuurista*. Helsinki
- P o p o v, A. 1976. Duša i smert' po vozzrenijam nganasanov. — *Pri-
roda i čelovek v religioznych predstavlenijah narodov Sibiri i Severa*.
Leningrad: Nauka, Leningradskoe otdelenie, pp. 31–43
- P r o k o f j e v a, E. 1976. Starye predstavlenija sel'kupov o mire. —
*Priroda i čelovek v religioznych predstavlenijah narodov Sibiri i Se-
vera*. Leningrad: Nauka, Leningradskoe otdelenie, pp. 106–128
- S a m m a l l a h t i, Pekka 1988. Historical phonology of the Uralic
languages (with special reference to Samoyed, Ugric and Permic). —
*Handbuch der Orientalistik. Achte Ableitung. Handbook of Uralic
Studies 1: The Uralic Languages*. Ed. by D. Sinor. Leiden—New
York—København—Köln
- S a p i r, E. 1916. Terms of Relationship and the Levirate. — *American
Anthropologist* 18
- S i m č e n k o, J. 1978. Mother cult among the North-Eurasian
peoples. — *Shamanism in Siberia*. Ed. by V. Diószegi & M. Hoppál.
Budapest: Akadémiai Kiadó ("Bibliotheca Uralica" 1), pp. 503–513
- T e r g e m, Kerti 1994. Uurali rahvaste surmakäsitusest: Etnolingvis-
tiline pilguheit. — *Akadeemia* 11, lk 2273–2296
- T o i v o n e n, Y. H. 1941. Spuren primitiver Seelenvorstellungen in
der Sprache. — *FUF* 27, S. 205–224
- U E W = Rédei, Károly. *Uralisches etymologisches Wörterbuch I–III*.
Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991
- V e r e s, Péter 1989. The mythological background to ethnic names of
the Ob-Ugrians. — *Uralic Mythology and Folklore*. Ed. by M. Hoppál
& J. Pentikäinen. Budapest—Helsinki ("Ethnologica Uralica" 1),
pp. 315–324
- W a r o n e n, M. 1898. *Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla*.
Helsinki

Mõiste "inimene" sisuline ja vormiline külg

W a t k i n s, Calvert 1976. Etümoloogiad sõnaraamatule *The American Heritage Dictionary of the English Language*. Ed. by William Morris. Boston etc.: Houghton Mifflin Co

KERTI TERGEM (sünd. 1968), lõpetanud Tartu Ülikooli eesti filoloogina, M.A. uurali keelte alal (1995). Töötab Sihtasutuses Fenno-Ugria referendina. *Akadeemias* avaldanud artikli "Uurali rahvaste surmakäsitusest: Etnolingvistiline pilguheit" (1994, nr 11, lk 2273–2296).

EESTI RAHVASTIKU VANANEMISE PÕHIJÕONED

Kalev Katus

Sajandi völdanud intensiivne rahvastiku vananemine on jõudnud sellisesse arengujärku, et protsessile on hakatud pöörama järjest rohkem rahvusvahelist tähelepanu. Täiesti mõistetav on rahvastiku vananemise käsitlemine ühe olulisema demograafilise protsessina arenenud maades. Eriti seetõttu, et rahvastiku vananemisega kaasnevad märkimisväärsed muutused riikide sotsiaalmajanduslikus ja poliitilises elukorralduses. Rahvastiku vananemisega seotud ühiskonnamuutuste teadvustamine väljendub muu hulgas uue riigikorraldusliku tegevussuuna — vananemispoliitika kujundamises ning asjakohase rahvusvahelise koostöö hoogsas arendamises. Euroopa rahvastikukonverents Genfis 1993. aastal käsitles rahvastiku vananemist ühena viiest peamisest rahvastikuprobleemist, mis demograafiliselt arenenud riike ühendades eeldab ühiseid teadusuuringuid ja koordineeritud poliitikat selles vallas (European... 1994: 48–49).

Ettevalmistused ÜRO rahvastikukonverentsiks Kairos töid küllaltki selgelt esile tõsiasja, et paljude käesoleva aja vastandliku trendiga rahvastikuprotsesside ja sellest tulenevate vastandlike probleemide kõrval arenenud ja arengumaade vahel on rahvastiku vananemine omane kõigile rahvastele. Teiste hulgas on sellele tõigale pööranud tähelepanu ka UNFPA esinaine (Sadik 1992). Rahvastiku vananemine toimub maailma eri paigus küll erineva intensiivsusega, kuid seab ühtesid ja samu probleeme kõigi rahvaste ette. Sellises rahvusvahelises tähenduses on rahvastiku vananemine pealegi üks oluline käesolevat 20. sajandit järgmise

---

Käesolev töö on valminud Eesti Teadusfondi toetusel.

aastasajaga ühendav protsess: rahvastiku vananemise poolt ühiskonna ette seatud sotsiaalse elukorralduse muutmine kuulub kogu maailma ulatuses peamiselt 21. sajandisse, põhjus ise pärineb aga käesolevast sajandist. Sellisena on rahvastiku vananemine ühiskonnajuhtide perspektiivitunnetuse hea proovikivi.

Mis on rahvastiku vananemine? Seda protsessi on määratletud kõige sagedamini teatud kvantitatiivse näitaja ajatrendi kaudu. Peamiselt on kasutatud vanurite, eelkõige 60+ või 65+ vanusrühma suhtarvu kogu rahvastikus (60+ rühma, s.t inimesi vanuses 60 või rohkem aastat, eelistatakse nende riikide puhul, kus pensioniiga on määratud vanusega 60 eluaastat). Rahvastiku vananemine väljendub niisiis vanurite suhtarvu kasvus ajalooliselt ühiskonnas enneolematult kõrgele tasemele, samuti ka vanurite absoluutarvu kiires tõusus. Teiseks peamiseks, siiski mõnevõrra harvemini kasutatud vananemise üldnäitajaks on peetud rahvastiku keskmise vanuse tõusu.

Need kaks vananemise üldnäitajat nagu paljud teisedki põhinevad tavapärasel arusaamal, et vanuriiga algab teatud arvu aastate möödudes sünnimomendist. Vanuriea alguse üle on väga palju polemiseeritud; ilmselt ei lõpe need vaidlused kunagi, sest vanuriiga paistabki ühiskonna arengu käigus muutuvat. Seetõttu on ülaltooduga võrreldes rahvastiku vananemise alternatiivkäsitlemise ja vastavate arvnäitajate aluseks pakutud mingi kindlapiirilise surmamomendile eelneva ajaperioodi väljatoomist inimese elus (Jackson 1980; Ryder 1975; Siegel 1980). Sel juhul on vanuriea algus määratud teatud fikseeritud keskmise eluaastate arvuga, mis jääb teatud vanusest alates surmahetkeni elada. Pakutud on näiteks perioodi 10 või 15 eluaastat. Rahvastiku vananemist saab niisuguse käsitlemise juures mõõta keskmise vanuriea alguse tõusuga.

Veelgi kaugeleulatavamalt on polemiseeritud kronoloogilise vanuse kasutamisevõimaluse üle vananemisprotsessi käsitlemisel. Selliste tähtsate omaduste kõrval nagu lihtsus ja võrreldavus määrab kronoloogiline vanus ka indiviidi kuuluvuse kindlasse sünnikohorti ning fikseerib selle kaudu sotsiaalsed keskkonnad, mis individid oma elutsükli läbib. Niisugustele kronoloogilise vanuse äärmiselt tugevatele omadustele vaatamata ei kulge vananemine siiski ainult kronoloogilises ajas, konkreetse indiviidi bioloogili-

ne ja sotsiaalne vananemine ei ole kaugeltki nii ühtlane kui aja kulgemine. Nii näiteks määratlevad Maddox ja Wiley vananemist kolmikprotsessina, mis seisneb bioloogilises elulemisvõime languses, psühholoogilises adapteerumisvõime vähenemises ning sotsiaalse võime kahanemises täita erinevaid sotsiaalseid rolle ühiskonnas (Maddox, Wiley 1976). Niisuguse laia käsitluse korral nõrgenevad mõnevõrra kronoloogilise vanuse ainukasutamise põhjendused rahvastiku vananemise määratlemisel, kuid teistel alustel protsessi iseloomustavaid üldnäitajaid on enam kui keeruline konstrueerida.

Rahvastiku vananemisele pühendatud demograafilistes uurin-gutes on peamine rõhk tavapäraselt asetatud pigem kvantitatiivse-le, kolmel-neljal kronoloogilise vanuse kontseptsioonil põhineva üldnäitaja abil antud määratlusele ja rea erinäitajate abil protsessi kirjeldavale lähenemisele (Fratczak 1993; Lindgren 1990; Row-land 1991; Stolnitz 1992; Stolnitz 1994; Vukovich 1991; Velkoff, Kinsella 1993; Warnes 1993 jpt). Rahvusvaheliste uurimispro-jektide puhul tagatakse sellega võrreldavus, mida ei saa sotsiaal-teaduste puhul kuidagi alahinnata. Ühtlasi ei lähe rahvastiku vananemise asjalike käsitluste puhul arvutuslikult lihtsa ning ker-gestimõistetava näitajasüsteemi kasutamisel vananemisprotsessi sisu kaduma.

Demograafilises kontekstis on vananemine mitmetahuline protsess, mis viib rahvastiku vanusjaotuse kooskõlla modernsele rahvastikutaaste tüübile iseloomuliku uue tasakaaluga. Võib vist isegi väita, et teatud mõttes tõi demograafiline üleminek otsemõju-na ühiskonnakorraldusse vähem muutusi, kui üleminekuga kaas-nenud rahvastiku vananemine. Vananemise käigus teiseneb juba ühiskond tervikuna, pealegi on see muutus pöördumatu. Tekib selgepiiriline tarvidus niisuguse demograafilise poliitika järele, mis kohandaks erinevaid ühiskonnaelu tahke uue rahvastikuolu-korraga, vastavalt vananemisprotsessi kulgemisele. Myers eristab seda laadi, nn rahvastikuarengule reageerivat demograafilist poliitikat (*population-responsive policies*) rahvastikuarengut mõjus-tavast poliitikast (*population influencing policies*) (Myers 1994). Rahvastiku vananemine, mis on inertsem protsess kui ühiskonna-areng ja teised demograafilised protsessid, toob demopoliitika selle mõnevõrra uuelaadse osapoole eriti selgelt esile.

Teaduskirjanduse põhjal üldistusi tehes võib ilmselt väita, et ühiskonna kohanemine modernsele rahvastikutaastele vastava rahvastiku vanusjaotusega tundub olevat küllaltki vaevaline. Ja ehkki kõik eluvaldkonnad ei ole otseselt rahvastiku vananemise tohutu pressi all, tuleb üsna kindlasti sagedamini tunnistada vastu-pidist olukorda. Ka väga mahukas osa rahvastiku vananemist käsitlevast teaduskirjandusest on pühendatud just mitmekülgse-tele sotsiaalsetele probleemidele, mis selle protsessiga kaasne- vad (vt näiteks Binstock, George 1990; Matras 1990; Siegel 1993; Stolnitz 1994 jpt).

On üsna tavaline rahvastiku vananemist käsitledes asetada rõhk sotsiaalsetele probleemidele, mis protsessi arenguga terav-nevad või sünnivad hoopis uute vastuoludena ühiskonda. Kuid see ei saa muidugi olla aluseks vananemisprotsessile miskitpi- di negatiivse hinnangu andmiseks. Ühelt poolt, objektiivsele arengule pole lihtsalt mõtet inimkonna hinnangut külge kleepida. Teisalt, Frank Notensteini tsiteerides: "Asja tervikuna vaadel- des pole "vananemisprobleem" üldsegi mitte probleem. See on hoopis pessimistlik vaatenurk tsivilisatsiooni suurimale triumfi- le" (Notenstein 1954). Ühinedes selle hinnanguga, tuleb nentida, et rahvastiku vananemisest kui probleemist kõneldes tuuakse pi- gem esile ühiskonna ebapiisav kohanemisevõime uue rahvastiku- situatsiooniga või mis veel halvem, tõrgutakse loobumast oma- aegsest vaatenurgast, mille kohaselt inimene on pelgalt vahendiks, n-õ oma ülesannet täitvaks kruvikeseks masinavärgis, mitte ühis- konna arengu eesmärgiks.

Iseasi muidugi, kui külgnevate sünnipõlvkondade arvukuse suure erinevuse tõttu leiab teatud ajavahemikul aset rahvastiku liigvananemine. Klassikaliselt on seda laadi protsessi põhjuseks sündimuse tuntav vähenemine teatud perioodil allapoolse taaste- tasandit või vastupidi, silmapaistev beebibuum. Regionaalselt on liigvananemise tavapäraseks peapõhjuseks aastakümneid väl- tav pidev noorte äravool. Liigvananemise käsitlemisel võivad ka hinnangulised aspektid olla asjakohased. Samuti võib rääkida rahvastiku vananemisest hinnangulises kontekstis vananemispro- tsessi liigsuure soolise ebauhtluse ja teiste seda laadi mittepara- tamatute konkreetsete väljendusvormide korral. Niisuguseid rah- vastiku vananemise üldtrendi hälbivaid väljendusi saab teataval

määral suunata ning võimalikke negatiivseid mõjusid pehendada vastavasisulise demopoliitika (rahvastikuarengut mõjustav poliitika) läbiviimisega, kuigi selleks peab olema rahvastikupoliitika plaanitud koguni kolme põlvkonna pikkuse ajavahemiku, s.t u 75–80 aasta peale ette.

Üsna mahukaks paisunud teaduskirjanduse taustal rahvastiku vananemise teemal esitas tähelepanuvääriva üldistavama käsitluse Peter Laslett (1993). Laslett toob rahvastiku vananemise tähtsaima tunnuseks esile uue, nn kolmanda elufaasi kujunemise põlvkonna elutsükli. Kolmandasse elufaasi jõudnud rahvastikuosa, ületanud oma osakaalu poolest kogu elanikkonnas teatud kriitilise piiri, etendab edaspidi tähtsat või isegi otsustavat rolli ühiskonnaarengu tulevikusuundade kujunemise osas. Laslett kasutab rahvastiku vananemise ja põlvkonna kolmanda elufaasi kujunemise väljatoomiseks kahte kvantitatiivset üldnäitajat: vanurite osatähtsust täiskasvanute hulgas (vanusrühma 60+ suhe vanusrühma 25+) ja elulejate arvu vanuses 70 täiskasvanute põlvkonnast, s.t nende hulgast, kes on elanud vanuseni 25 aastat (l_{70} ja l_{25} suhe).

On tähtis, et pärast demograafilist üleminekut ületab vanuriea piiri juba enamus sünnikohordist — esmakordselt inimkonna ajaloos. Selline olukord on täielikuks kontrastiks demograafilise ülemineku eelsele, aastatuhandeid väldanud olukorrale, mil inimese elutsükkel lõppes üldjuhul enne vanurieani jõudmist; vaid väike, kuigi jõuline osa sünnikohordist ületas vanuriea piiri. Nii oli kolmanda elufaasi künniseni jõudnud rahvastikuosa sedavõrd väikesearvuline, et selle elufaasi eripära ei saanudki kujuneda, kolmandat elufaasi kui spetsiifilist perioodi põlvkonna elutsükliks tol ajal polnud. See tekib alles rahvastiku vananedes. Rahvastikuteadlased on juhtinud tähelepanu veel teisele sellega seotud nähtusele, nimelt demograafilise ülemineku käigus asetleidvale sünnipõlvkonna bioloogilis-sotsiaalse valiku olulisele teisenemisele elutsükli algusaastatel, mis on otsustavalt muutnud eakamate vanusrühmade koosseisu (Olshansky, Carnes 1993).

Lasletti järgi sõltub ühiskonna edasine areng tervikuna paljuski sellest, kui edukalt suudetakse kolmandasse elufaasi jõudnud rahvastikuosa integreerida ühiskonnaellu. Tuleb tähele panna, et aastatuhandete vältel omaseks saanud mallide kohaselt on tava-

pärane pigem püüd korraldada selle rahvastikuosa "teenitud vanaduspõlv" kui ettevõtmised selle earühma eriomaste funktsioonide arendamisvõimaluste loomiseks. Aktiivsest ühiskonnaelust kõrvale jäetuna muutub see rahvastikuosa ühiskonnale ülisuureks koormaks, eelkõige majanduslikus mõttes. Lasletti mõttekäike edasi arendades võib sellisel juhul suure tõenäosusega kahtluse alla panna praeguseks saavutatud elustandardi säilimisvõimaluse. Halvimal juhul võivad koguni tekkida vastuolud nn täisealiste põlvkonna ja kolmanda elufaasi põlvkonna vahel.

Vananemist analüüsivates käsitlustes puutuvad sageli kokku individuaalse vananemise ja rahvastiku vananemise probleemid. Ja kuigi tavaliselt on rõhutatud rahvastiku vananemise põhimõtetel erinevust indiviidi vananemisest, tuleks sellele veel kord tähelepanu juhtida. Indiviidi vananemine on pöördumatu, koos aja ühesuunalise liikumisega pidevalt kulgev protsess. Iga vastündinu läbib selle tee; kui teda ei taba enne surm, jõuab iga beebi teatud aja möödudes raugaikka. Üksikindviidide rutiinselt korduv vananemine on inimühiskonnale iseloomulik selle tekkimisest peale, teadaolevalt pole ajaloo kestel põhimõttelisi muutusi individuaalse vananemisprotsessi kulgemises aset leidnud.

Individuaalse vananemise käigus läbib inimene järjestikused elufaasid, igal ajal on oma kordumatu eripära ja tähendus inimese elus. Elufaaside vaheldumine on määratud aja pöördumatu liikumisega ja on seetõttu samuti ühesuunaline protsess. Teatud elufaasist alates käivitab vananemine organismi elujõu degradatsiooni, mis lõpeb indiviidi surmaga. Niisiis on iga üksikindviid paratamatult surelik, kuid elufaaside vaheldumine teeb inimese mitmekülgsemaks ja sellevõrra täiuslikumaks, kui mis tahes üksikut elufaasi pidevalt elav surematu indiviid saaks olla.

Niisiis on rahvastiku vananemine hoopis teistlaadi protsess kui individuaalne vananemine. Esiteks on rahvastiku vananemise protsess demograafilise ülemineku kaasnähtusena kordumatu, mis toimub ajaloos esmakordselt ning on seega tundmatu varasemate aastatuhandete rahvastikuarengule. Niisiis võib rahvastiku vananemist küll käsitada demograafilise arengu teatud staadiumina, kuid hoopis teises tähenduses kui individuaalse vananemise korral. Teiseks, rahvastiku vananemine ei too kuidagi kaasa rahvastiku eluvõime alanemist, mida iseloomustab indiviidi vananemine.

Vana rahvastik pole arengustaadium, kus toimuks rahva elutahete ja jõuvarude vähenemine või mingi muu degradatsioon. See on uuele taastetüübile vastav rahvastiku eriline vanusjaotus, mis paljuski pakub ühiskonnaarenguks uusi võimalusi ja mitmekesisust. Kuivõrd rahvastiku vananemine on demograafilise arengu märkimisväärse progressi tagajärg, on pigem tegemist rahvastiku elujõu tugevnemisega. Kolmandaks, rahvastiku vananemise kitsama kvantitatiivse käsitlemise puhul ei saa seda individuaalse vananemisega kõrvutades ka mitte pöördumatuks protsessiks arvata. Rahvastikus võib vananemisele järgneda noorenemine, need vastassuunalised protsessid on rahvastikutaaste käigus alati teatud piirides vaheldunud.

1. RAHVASTIKU VANANEMISE ALUSPROTSESSID

Rahvastiku vananemine väljendub tema vanuskoostise kindlasuunalistes muutustes. Teatavasti ei kujuta rahvastiku vanusjaotuse teisenemine endast iseseisvat rahvastikuprotsessi, sest vanuskoostise määravad ära sündimus- ja suremusareng, avatud ühiskonnas ka välisränne. Muidugi tuleb rahvastiku vanusjaotuse kujunemisel võtta arvesse demograafiliste protsesside toimet küllaltki pikkade ajavahemike jooksul. Mida aeglasem on põlvkondade vaheldumine rahvastikutaastel, seda pikema ajaperioodi demograafiliste protsesside kulgu rahvastiku vanusjaotus endas sisaldab. Lühikeste ajavahemike käsitlemisel võib vanusstruktuur olla märgatavas ebakõlas hetke demograafilise seisundiga.

On täiesti mõistetav, et rahvastiku vanusjaotus on alati pidevas muutumises, kuivõrd sündimus, suremus ja ränne ei püsi kunagi pikema ajavahemiku vältel täiesti stabiilsena. Seda laadi muutused rahvastiku vanuskoostises on teatud mõttes võnkeliise iseloomuga ning muutuste aste on määratud demograafiliste protsesside võnkeamplituudiga. Niisiis on aastatuhandeid rahvastikutaaste ning sellele vastava rahvastiku vanusjaotuse pidevmuutusega kaasnenud vähemal või suuremal määral esilekerkiv rahvastiku vananemis- ja noorenemisperiodide vaheldumine.

Samal ajal kuulub demograafilise arengu juurde eriline periood, mil rahvastikuprotsesside iseloom ja intensiivsus põhjalikult muutub. Vastavad muutused rahvastiku vanusjaotuses on

võrreldes ülalpool kirjeldatud vananemis- ja noorenemisperioodi- de vaheldumisega samuti märkimisväärselt suured, ühesuunalised ja ühtlasi ka pöördumatud. Arusaadavalt on tegemist demograafilise üleminekuga, mille käigus vahetub rahvastiku taastetüüp tervikuna. Ühtlasi teiseneb traditsioonilisele rahvastikutaastele omane vanuspüramiid modernsele taastetüübile iseloomulikuks vanuspuuks. Seda ajaloos ainulaadset teisenemisprotsessi tuntaksegi demograafias rahvastiku vananemise all.

Demograafilise ülemineku vältel kujundab rahvastiku vanusjaotust nii sündimuse kui ka suremuse langus. Suremuse langus eakamates vanusrühmades kasvatab nende inimeste arvu sünnipõlvkonnas, kes elavad vanurieani, põhjustades nn vananemise ülevalt. Sündimuse langus kahandab sünnikohordi suurust eelmiste kohortidega võrreldes, vähendades niimoodi nooremate vanusrühmade osatähtsust ja tuues kaasa nn vananemise altpoolt. Arvestada tuleb kindlasti sedagi, et tavapäraselt toimub suremuse ja sündimuse langus demograafilise ülemineku käigus märkimisväärselt iseseisvate, teineteisest vähe sõltuvate protsessidena. Seetõttu mängib suremuse ja sündimuse langustrendi iseloom ja ajastatus omaette tähtsat osa rahvastiku vananemise konkreetsetes kulgemises. Protsessi komplitseerib ka imiku- ja lastesuremuse langus ülemineku käigus, mis kasvatab nooremate earühmade osatähtsust ning põhjustab muudel võrdsetel tingimustel hoopis rahvastiku noorenemist. Demograafiliste protsesside pideva ühesuunalise arengu korral, mis on iseloomulik demograafilisele üleminekule, omandab ka rahvastiku (esialgne) vanusjaotus teatud mõttes iseseisva tähenduse rahvastiku kasvu ja struktuuri kujundajana. Sellega seoses räägitakse demograafilisest potentsiaalset ehk rahvastiku momentumist (Keyfitz 1971).

Neid demograafilise ülemineku kolme aspekti — sündimust, suremust ning rahvastiku (esialgset) vanusstruktuuri — on vahel käsitletud omaette tegeritena. Paar aastakümnet tagasi seostas Roland Pressat küllaltki ühemõtteliselt rahvastiku vananemist just sündimuse langusega, eitades suremuse vähenemise nimetamisväärsset mõju vananemisprotsessile (Pressat 1961). Mõneti kontekstist väljarebituna on Pressat' seisukohta tsiteerinud nii väite pooldajad kui vastased ning sellest on alguse saanud kummaliselt tulised vaidlused, mille tulemusena on kujunenud mahukas

vastavasisuline teaduskirjandus. Üksteise võidu on püütud tõestada küll suremuse, küll sündimuse languse esmatähtsust rahvastiku vananemise algpõhjusena. Ülevaatlukult on käsitletud kolme teguri rolli ja omavahelist sõltuvust vananemisprotsessi kujundajana Emil Valkovic (1989), kelle puhul väärub eriti märkimist kasvupotentsiaali rõhutamine iseseisva mõjutegurina.

Siiski võib nende kolme teguri käsitlemine eraldi vahel ka otsustavaks olla, nimelt lühemaid ajaperioode vaadeldes. Piisavalt lühikeste ajavahemike jooksul võib anda igaüks neist kolmest tegurist mingi konkreetse panuse vananemisprotsessi kulgu, nii nagu see ajaloos ongi olnud. Põhjuslikust vaatenurgast ei ole aga mõtet neid tegureid eraldi vaadelda. Rahvastiku vananemise alusprotsessiks on demograafiline üleminek, mis sündimuse, suremuse ja rändeprotsesside põhjaneva teisenemise kaudu muudab vastavalt, kuigi teatud ajanihkega ka rahvastiku vanusjaotust. Rahvastiku vananemise käsitlus demograafilise ülemineku resultaadina on rahvastikuteaduses traditsiooniline läheneemisviis (Bourgeois-Pichat 1979; Horiuchi 1988; Lindgren 1990; Myers 1990; Warnes 1989, 1993 jt).

Demograafiline üleminek on teatavasti kõiki maid ja rahvaid iseloomustav üldine protsess, kuid selle ajastus ei lange eri rahvastel kaugeltki kokku; rahvastiku vananemine kulgeb küllaltki ebasünkroonselt. Seetõttu on olulise tähtsusega teada peamisi demograafilise ülemineku etappe, samuti ülemineku teisi olulisi erisusi käsitletava rahvastiku puhul. Järgnevas käsitleme Eesti rahvastikku.

1.1. Eesti rahvastiku demograafilise ülemineku ajaraamid

Eesti kuulub nende Lääne- ja Põhja-Euroopa maade hulka, mida iseloomustab varajane demograafiline üleminek. Teatavasti hakkas juba 17.–18. sajandist alates levima Hajnali poolt tinglikult tõmmatud Peterburi—Trieste'i joonest lääne pool elavatel rahvastel nn Euroopa abiellumistüüp (Hajnal 1965). Arvatakse, et see nähtus on demograafilise ülemineku varajase algusega põhjuslikult seotud. Eesti jääb selle omalaadse ajaloolise fenomeni leviala idapiirile ja Euroopa abiellumistüübi kujunemist siin on võimalik jälgida peale Põhjasõja vapustusi 18. sajandi esimesest poolest

Eesti rahvastiku vananemise põhijooned

alates (Palli 1988). Uurimistulemused kinnitavad, et piir Eesti ja Venemaa vahel pole mitte ainult Euroopa abiellumistüübi leviku piiriks, vaid tähistab ka suurimat teadaolevat ajavahet demograafilise ülemineku alguse ajastuse osas Euroopa naaberriikide vahel. Ajavahe Eesti ja Vene naaberriikide vahel on ligikaudu pool sajandit (Katus 1994).

Demograafiline üleminek algas Eestis 19. sajandi keskpaiku. Kuigi suremuse ja sündimuse üldkordajad olid juba mitu kümnendit enne seda ilmutanud langustrendi, algab demograafiliste protsesside pidev intensiivsuse langus 1850.–1860. aastatel. Alates esimesest Eesti ala hõlmanud kaasaegsest rahvaloendusest 1881. aastal on võimalik jälgida sündimuse arengutrendi nn Princetoni indeksite abil (Coale, Treadway 1986). Nende näitavate üheks eeliseks on muu hulgas võrreldavate andmete olemasolu enamiku Euroopa riikide kohta, mis ka käesolevas töös mõningal määral kasutamist leiab.

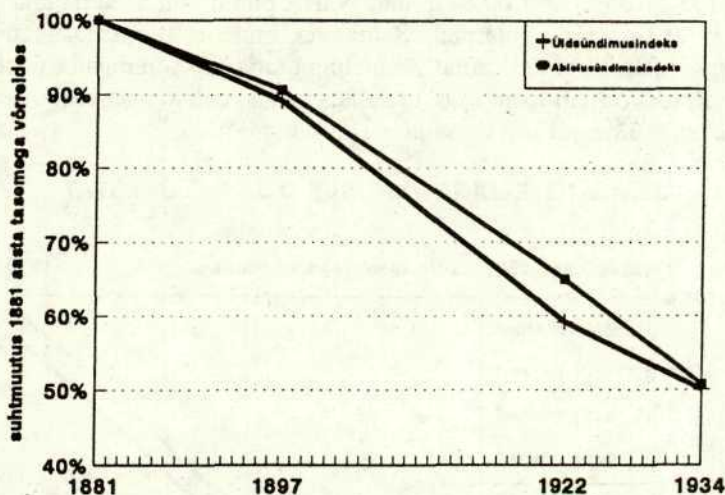
T a b e l 1. Üld- ja abielusündimusindeksid Eestis rahvaloendusaastail 1881–1959.

Loendusaasta	Üldsündimusindeks	Abielusündimusindeks
1881	0,3279	0,6278
1897	0,2924	0,5691
1922	0,1943	0,4079
1934	0,1642	0,3189
1959	0,1627	0,2392

Joonis 1.1 esitab üld- ja abielusündimusindeksite suhtväärtuste dünaamika loendusaastail 1881–1959 (Katus 1991). Sündimus ilmutab Eestis pidevat, peaaegu lineaarset langustrendi kuni sündimuse kukkumiseni allapoole taasteniivood 1920. aastate lõpus. Sündimusülemineku alguskriteeriumina on üldiselt kasutatud abielusündimuse 10-protsendilist vähenemist pideva langustrendi hakul. Arvatavasti ületati see künnis Eestis juba tunduvalt enne 1880. aastaid. Tõenäoliselt võib perekonna piiramise algust Eestis dateerida 1850.–1860. aastatega.

1930. aastatel sündimuse pidev langustrend lõppes, rahvastiku keskmine sündimusintensiivsus stabiliseerus tasemel 1,8–2,0 summaarse sündimuskordaja järgi mõõdetuna. Nõnda kuulub Eesti nende riikide hulka, kus sündimus oli taasteniivoost mada-

Joonis 1.1. ÜLD- JA ABIELUSÜNDIMUSE INDEKSID

lam juba enne Teist maailmasõda. Ühtlasi võib niisuguse taseme saavutamist lugeda tinglikult sündimusülemineku lõppfaasiks.

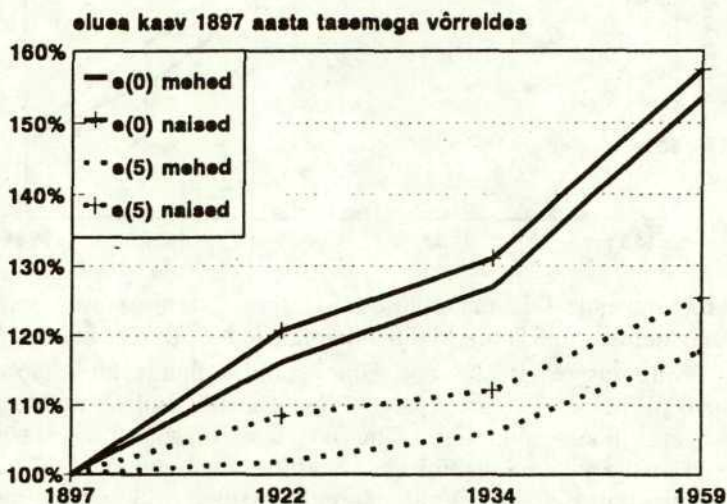
Suremusarengu kaudu on demograafilise ülemineku aega raskem piiritleda, sest protsessi iseloomustavate sisuliste muutuste selgepiiriline avaldumine näitarvude tasandil leiab tavapäraselt aset veelgi pikema ajanihkega. Seetõttu algab demograafilisele üleminekule iseloomulik pidev suremuse langus justkui märkamatult, eriti selle ülemineku pioneerrahvaste juures. Olemasolevad andmed lubavad ometi väita, et suremusintensiivsuse pidev langus Eestis algas erinevalt teistest maadest sündimuse langusega enam-vähem samal ajal, eelmise sajandi keskpaiku.

Joonis 1.2 esitab keskmise sünnielua ja keskmise elua vanuses 5 aastat suhtväärtuste dünaamika ajavahemikul 1897–1959, tabel 2 toob ära vastavad absoluutarvud. Andmetest selgub, et käsitletava perioodi jooksul võib tõdeda elua pikenemist meestel 41,9 eluaastalt ja naistel 45,5 eluaastalt vastavalt väärtusteni 64,3 ja 71,6 loendusaastral 1959. Kõrvaldades loendusvaheliste perioodide erineva kestuse mõju, on võimalik näidata, et elua kasvu-tempo on püsinud ajavahemiku 1897–1959 vältel ligikaudu ühel

Eesti rahvastiku vananemise põhijooned

ja samal tasemel. Meeste sünnieluea aastakeskmise juurdekasv ajavahemikul 1897–1922 oli 0,27 aastat, 1922–1934 0,44 aastat ja 1934–1959 samuti 0,44 aastat. Naiste puhul olid need näitajad 0,38, 0,39 ja 0,48 eluaastat. Samas on ilmne, et eelmise sajandi lõpus fikseeritud keskmine sünnieluiga kajastab suremuse sellist taset, mis eeldab loendus aasta suhtes mitme eelneva aastakümne jooksul väldanud suremuse langustrendi.

Joonis 1.2. ELUIGA VANUSES 0 JA 5 ELUAASTAT

T a b e l 2. Keskmine eeldatav eluiga Eestis rahvaloendus aastail 1897–1959.

Aasta	Mehed Sünnieluiga	Mehed Eluiga vanuses 5 a	Naised Sünnieluiga	Naised Eluiga vanuses 5 a
1897	41,87	52,96	45,50	55,40
1922	48,65	53,91	54,92	60,09
1934	53,13	56,15	59,60	62,11
1959	64,31	62,35	71,62	69,41

Kuigi keskmise eluea pikenemine jätkub peale Teist maailmasõda, eelkõige imikusuremuse languse arvel, said endogeensed

surmapõhjused valdavaks juba sõjaeelsetel perioodil. Nõnda võib demograafilise ülemineku ka suremusarengu järgi paigutada tinglikult ajavahemikku 1850–1940.

Demograafilise ülemineku ajaliste piiride kõrval on rahvastiku vananemise käsitlusel abiks ka arvukaima sünnipõlvkonna suuruse ning kujunemisaja määramine. Klassikalistest üldseostest on teada, et demograafilise ülemineku alguses, vaatamata sündimuse juba alanud langusele, tõuseb aasta keskmine sündide arv veel mõne kümnendi jooksul, seda sünnitusealiste naiste arvu ja veel enam imiku- ja lastesuremuse languse najal. Hiljem toob süvenev sündimuse langus muidugi kaasa ka sündide absoluutarvu kahane-mise. Kirjeldatud kahe etapi vaheldumisajal leiabki üldjuhul aset arvukaima sünnipõlvkonna ilmaletulek. Rahvastiku vananemise seisukohalt tähistab selle kohordi liikumine vanuriikka tavaliselt rahvastiku vananemise kiiret arengufaasi, mis hiljem asendub vananemisprotsessi hoopis evolutsioonilisema kulgemisega.

Asjakohane on meenutada, et enamiku demograafilise üle-mineku pioneerrahvaste juures varjutab üleminekuagekse suurima sünnikohordi mõju rahvastiku vananemisprotsessi kulgemisele Teise maailmasõja järgne intensiivne ja pikaajaline beebibuum, mis tekitas sama suure või suuremaga kontrasti külgnevate põlv-kondade arvukuse vahel. Eestis sõjajärgset beebibuumi aga ei toi-munud, mistõttu üleminekuagegne arvukaim sünnikohort mängib märgatavalt olulisemat osa siinse rahvastiku vananemise üldtrends kujundamisel kui paljudes teistes maades.

Administratiivpiiride mitmekordsed muutused Eesti aladel lu-bavad vaid teatud tinglikkusega välja tuua Eesti rahvastiku sünni-kohortide arvukuse dünaamika demograafilise ülemineku jooksul. Tabelis 3 on esitatud andmed 9 Eesti maakonna kohta, mis ei hõl-ma küll tänapäevast, ammugi siis mitte sõjaeelset Eesti territooriumi tervikuna, kuid võimaldavad sünnikohortide suurusi omavahel võrrelda. Koos üldise rahvaarvu tõusuga on kasvanud ka kesk-mine sündide arv aastas suhteliselt kiiresti kogu 19. sajandi vältel kuni 1880. aastateni. Pööre languse suunas leidis aset eelmise sajandi viimasel kümnendil, arvukaima sünnikohordi suuruseks võib pidada 32–35 tuhandet last kogu Eesti territooriumi ulatu-ses. 1930. aastateks oli keskmise sünnipõlvkonna suurus Eestis langenud juba peaaegu kaks korda.

Eesti rahvastiku vananemise põhijooned

T a b e l 3. Aasta keskmine sündide arv 9 eesti maakonnas loendusasaatole eelnenud 5-aastastel ajavahemikel 1877–1933.

Ajavahemik	Aasta keskmine sündide arv
1877–1881	28 000
1892–1896	27 100
1918–1922	8 600
1929–1933	17 400

Ülalkirjeldatud suurima Eesti sünnipõlvkonna elutsüklilisest liikumisest tingitud mõju rahvastiku vananemisele saab muu hulgas avada demograafilise potentsiaali dünaamika kaudu. Kuivõrd sündimuse ja suremuse langus on Eestis toimunud ühel ajal — mis on võrreldav näiteks Prantsusmaa demograafilise üleminekuga — jäi rahvastiku kasv ehk demograafiline plahvatus Eestis tagasihoidlikuks. Selline ülemineku kulg ei too endaga kaasa mitte väga suurt demograafilist potentsiaali, mis üleminekujärgsel ajal realiseerudes võiks eriti pikaajaliselt ja oluliselt mõjutada vananemisprotsessi arengut. Teisisõnu, nn algse rahvastiku vanuskoostise kui iseseisva rahvastiku vananemisteguri osa on olnud Eestis mõningal määral väiksem kui paljudes teistes maades. Siiski ainult suhteliselt, nimelt nende rahvastega võrreldes, keda iseloomustab sündimuse tuntavalt hilisem langus suremusega võrreldes ning vastavalt demograafilise ülemineku käigus kogunenud suurem demograafiline potentsiaal.

Siiski tasub ka Eesti puhul demograafilise potentsiaali kujunemist ja hilisemat realiseerumist rahvastiku vananemise käsitlemisel kindlasti silmas pidada. Tabelis 4 on esitatud Bourgeois-Pichat' meetodika alusel arvatud Eesti naisrahvastiku brutopotentsiaal (Bourgeois-Pichat 1971). Nagu allpool tõdeme, iseloomustas selle teguri mõjul kõige intensiivsem vananemispeerioid Eesti rahvastikku umbes 20 aastat pärast demograafilise ülemineku lõppemist, kui realiseerus ka viimane osa varem kuhjunud potentsiaalid.

Demograafilise potentsiaali dünaamikast selgub, et suurem osa algsest rahvastiku potentsiaalid ammendus juba demograafilise ülemineku käigus. Potentsiaali toimel oli rahvaarvu kasv nimeetatud ajavahemikul suurem, kui sündimuse ja suremuse languste vahe oleks põhjustanud. Alates 1920. aastate lõpust kompenseeris

T a b e l 4. Eesti rahvastiku demograafiline brutopotentsiaal.

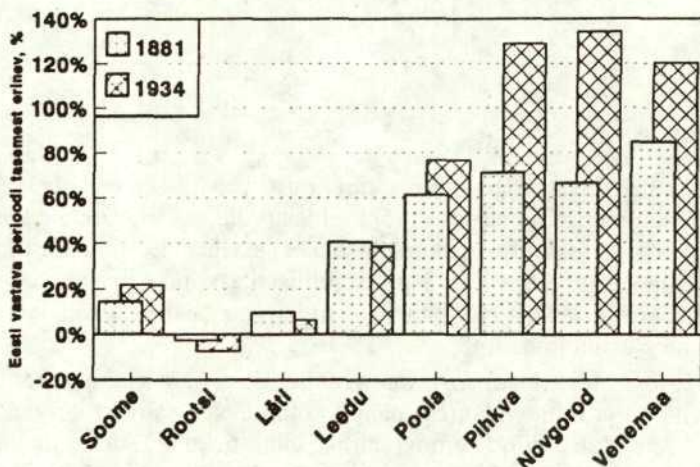
Aasta	Potentsiaal
1881	1,570
1897	1,503
1922	1,320
1934	1,174
1941	1,109

demograafiline potentsiaal ka sündimise taastetasemest madalale langemise negatiivse mõju rahvaarvule, vähenedes ise seetõttu eriti kiiresti. Teise maailmasõja eel sisaldas Eesti rahvastiku vanusjaotus endas vaid 11-protsendilist kasvupotentsiaali, olles selle näitaja poolest Prantsusmaa järel arvatavasti üks madalaima tasemega riike maailmas.

Hoopis teist laadi tegurina avaldas Eesti rahvastikuarengule tervikuna ja mitte vähemal määral konkreetselt rahvastiku vanemisele olulist mõju demograafilise ülemineku aja suur erinevus Eesti ja naaberriigi Venemaa vahel. Seda võib näha sündimusindeksitest. Joonisel 1.3 võrreldakse Venemaa rahvastiku üldsündimusindeksit Eesti vastava näitajaga; eraldi on välja toodud ka Eesti naaberkubermangude, Pihkva ja Novgorodi sündimustasemed. Võrdluseks on joonisele lisatud ka teiste Eesti naaberriikide vastavad andmed.

1880. aastatel on sündimus Venemaal Eesti suhtes olnud kontrastselt kõrge. Väide peab ühtviisi paika nii kogu Venemaa (Venemaa Euroopa-osa) kui Eestiga vahetult külgnevate Vene alade puhul. Teiste Venemaaga piirnevate riikide hulgas ilmutab just Eesti suurimat sündimuserisust; väiksem on vahe sündimustasemes nii meist põhja pool, Soome ning Venemaa vahel, kui ka lõuna pool, Leedu ja Poola ning Venemaa vahel. Eestiga enam-vähem sarnane on olukord Lätis. On näha, et 1930. aastateks on pool sajandit varem täheldatud märgatavad erinevused Eesti ning Venemaa ja ka teiste Ida-Euroopa riikide vahel koguni kasvanud. Ka vahetute Vene naaberaladega võrreldes on sündimus Eestis enam kui kaks korda madalam. Kõik see kõneleb olulisest ajavahest demograafilises arengus Eesti ja Venemaa vahel. Varasematele uurimustele viidates on seda ajavahet hinnatud ligikaudu poolele sajandile (Katus 1982; Višnevski, Volkov 1983).

Joonis 1.3. ÜLDSÜNDIMUSINDEKSID
Võrdlus Eesti tasemega, 1881 ja 1934

1.2. Eesti sõjajärgne rändeareng ja välispäritolu rahvastiku kasv

Sõjajärgsel perioodil on Eesti rahvastiku vananemistrende oluliselt mõjutanud intensiivne sisseränne. Sisseränne on lähtunud kogu N. Liidust tervikuna, peamiselt siiski Venemaa Euroopa-osa aladelt. Järgnevalt antakse lühike ülevaade kahe naaberriigi, Eesti ja Venemaa (NSVL) vahelistest rändeprotsessidest sõjajärgsel perioodil ning välispäritolu rahvastiku kujunemisest Eestis. Rahvastiku vananemise seisukohalt on tegemist protsessi ühe alusteguri käsitlemisega, millel on Eesti rahvastikuarengus suurem osatähtsus kui teistes Euroopa riikides.

Pikaajalise arengu vaatenurgast on Eesti ja Venemaa vahelised rändevood kulgenud kaunis täpselt selle klassikalise skeemi kohaselt, mida Wilbur Zelinski oma ränderevolutsiooni-teoorias tutvustab (Zelinski 1971). Alates eelmise sajandi teisest poolest, ligikaudu paar kümnendit demograafilise ülemineku käivitumisest alates, sai alguse ka Eesti rahvastiku väljaränne oma etnilistest piiridest. Mitmesugustel põhjustel oli väljaränne Eestist

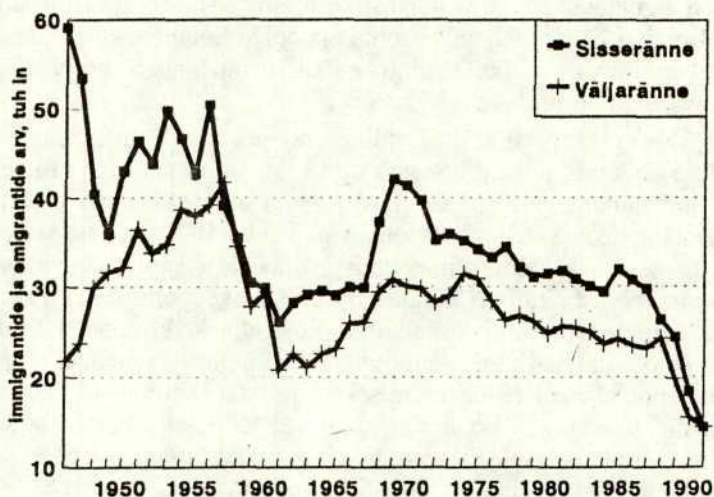
suunatud peamiselt itta, s.t tolleaegse Vene impeeriumi aladele. Eesti paistis silma suhteliselt kõrge väljarände intensiivsuse poolest, ligikaudu 15–20% rahvastikust asus Esimese maailmasõja eelsel ajal elama väljapoole oma ajaloolist kodumaad. Eestlaste väikese rahvaarvu tõttu ei olnud väljarännanute absoluutarv teiste rahvastega võrreldes ometi kuigi suur.

Teise maailmasõja järel valitses hoopis teist laadi demograafiline olukord: rändeprotsessid olid vastupidise suunaga kui eelmise sajandi lõpus ja käesoleva sajandi alguses. Eesti oli ammandanud oma väljarändepotentsiaali juba 1920. aastate paiku, Venemaal aga jõudis nimetatud potentsiaal sõjajärgsetel aastakümnetel just parajasti kõrgtasemele. Uus geopoliitiline olukord Läänemere lõunakaldal, sealhulgas Eesti annekteerimine N. Liidu poolt, lõi ühtlasi hoopis soodsamad tingimused Venemaa väljarändepotentsiaali realiseerumiseks uute läänekolooniate suunas. Niisiis, demograafilise arengu ajaline ebaühtlus lõi Eestis soodsa pinnase intensiivsele sisserände Venemaalt ja teistest N. Liidu piirkondadest. Suured rahvastikukaod sõja ja sõjajärgsete sotsiaalsete ümberkorralduste käigus, samuti riiklikul tasemel arendatud venestamis- ja sovetiseerimispoliitika Eestis soodustas seda objektiivselt kulgevat protsessi veelgi.

Joonisel 1.4 kujutatud rahvastiku sisse- ja väljarändevood Eesti ja ülejäänud NSVL regioonide vahel näitavad ulatuslikku migratsioonikäivet (Sakkeus 1991). Võib väita, et vaid ligikaudu iga seitsmes sissesõitnu on jäänud Eestisse pidama, ülejäänud kuus seitsmest on varem või hiljem lahkunud. Ajavahemikul 1956–1991 näiteks oli rändekäive Eesti NSV ja teiste N. Liidu vabariikide vahel 1,4 miljonit inimest 200-tuhandelise rändeiibe juures (1956. aastast alates hakati pidama linnarahvastiku liikumisega sarnast rändearvestust ka maarahvastiku kohta, eelnenud kümnendi kohta on maarahvastiku rändeandmed hinnangulised). Osaliselt oli sedavõrd suure rändekäibe põhjuseks militaarsektoriga seotud liikumise suur osatähtsus, teisalt ka pererände väga väike roll noorte vallaliste, kõrgema üldise mobiilsusega sissesõitnute jõulise domineerimise taustal.

Rändeprotsesside tähendust Eesti rahvastiku sõjajärgsele arengule tervikuna aitab paremini mõista sisse- ja väljarändevoodude ning rändekäibe võrdlemine surmade ja sündide arvu ehk

Joonis 1.4. EESTI VÄLISRÄNDEVOOD

nn demograafilise käibega. Tabelist 5 selgub, et sõjajärgses Eestis on rändesündmuste arv koguni ületanud sündide ja surmade arvu. Tuleb silmas pidada, et sisse- ja väljarändevoogudes võivad kajastuda ühed ja samad inimesed mitu korda vastavalt oma alalise elukoha mitmekordsele muutumisele, mis ainukordsete demograafiliste sündmuste, sündide ja surmade puhul on välistatud. Niisiis rändeprotsessides osalevate inimeste arv on teatud määral väiksem rändesündmuste arvust, mis muudel võrdsetel tingimustel vähendab rändekäibe osakaalu. Teiselt poolt aga on rändeprotsesside kaudne mõju — s.o demograafiliste sündmuste arvu tõus Eestisse sisserännanute arvel — siinkohal täielikult arvestatud loomuliku liikumise hulka; see asjaolu laseb rändeprotsesside osatähtsust paista tegelikust märgatavalt väiksemana. Tingimisi võib kokkuvõtlikult tõdeda, et tabelis esitatud arvud kajastavad rändeprotsesside minimaalset osatähtsust Eesti rahvastiku kujunemisel sõjajärgsel ajal. Nii on avaldanud rändesündmused ligi kaks korda suuremat mõju rahvastiku vaheldumisele Eestis kui demograafilised sündmused. Rahvastiku terviktaaste taustal on see

Tabel 5. Aastakeskmised rahvastikusündmuste arvud ja käive 1945–1989.

Aja- vahemik	Surmi	Sünde	Demo- graa- filine käive	% kogu käibes	Sisse- ränne	Välja- ränne	Rände- käive	% kogu käibes
1945–1949	19290	20129	39419	34,7	47274	26814	74088	65,3
1950–1954	15078	20635	35713	30,6	45968	35202	81170	69,4
1955–1959	13110	19899	33009	30,3	39657	36278	75935	69,7
1960–1964	13054	19856	32910	38,8	28631	23333	51964	61,2
1965–1969	14079	19355	33434	35,5	33709	27122	60831	64,5
1945–1949	19290	20129	39419	34,7	47274	26814	74088	65,3
1970–1974	15342	21626	36968	35,5	37518	29770	67288	64,5
1975–1979	17378	21772	39150	39,1	33077	27788	60865	60,9
1980–1984	18343	23332	41675	42,8	30767	24968	55735	57,2
1985–1989	18503	24435	42938	45,4	28663	23049	51712	54,6

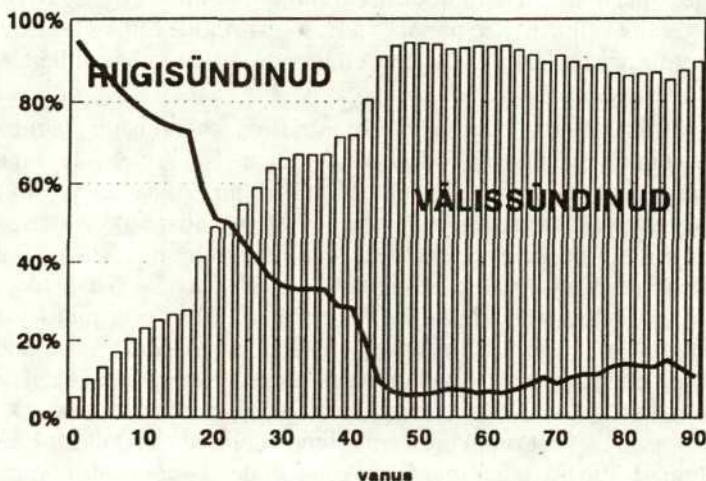
mõju konkreetsetl rahvastiku vananemisele siiski hoopis väiksem, kuivõrd sisse- ja väljarände vanuskõverad on küllaltki sarnased.

Kuigi rändeiive moodustas väikese osa kogu migratsiooni-käibest, kujunes intensiivsete rändeprotsesside tulemusena Ees-tis ikkagi välja üsna arvukas mujal sündinud rahvastik. Toetu-des 1989. aasta rahvaloendusel fikseeritud Eesti alaliste elanike sünnikoha andmetele, moodustasid mujal sündinud koguni 26,3% Eesti rahvastikust. See näitaja on Euroopa riikide hulgas peaaegu rekordiline, ühtlasi ka kõrgeim endiste N. Liidu vabariikide hul-gas (Katus, Sakkeus 1992).

Välissündinuist koosnev rahvastikuosa moodustub esimese põlve immigrantidest. Rahvastiku arengut, sealhulgas ka vana-nemist käsitledes on aga kindlasti tarvilik arvestada ka sissesõit-nute teise põlvkonna mõju. Sageli on kogu välispäritolu rahvas-tiku eritlemine keeruline otseste andmete vähesuse või puudu-mise tõttu. Konkreetsetl Eesti puhul on välispäritolu rahvastikku, s.t mujal sündinute kõrval ka nende teist põlvkonda juurde ar-vestades, võimalik üsna täpselt määrata rahvuskuuluvuse abil. Nimelt moodustasid tühise osa eestlastest naasevrändajate kõr-val sissesõitnute rühma arusaadavalt mitte-eestlased, peamiselt slaavlased, sellest omakorda eelkõige venelased. Teisalt oli Eesti väljunud Teisest maailmasõjast Vene Föderatsiooni kasuks ära-

lõigatud maa-alade väljaarvamise järel uutes piirides, peaaegu täieliku rahvusriigina (vt tabel 6). Tabeli andmetele lisaks esitab joonis 1.5 Eestis elavate mitte-eestlaste jaotuse mujal sündinute ja Eestis sündinute lõikes. On selgesti näha, et 1945. aastal ja varem sündinud põlvkondadest on siin sündinute osakaal mitte-eestlaste hulgas alla 10%, põlvkonniti isegi alla 5%. Nooremates earihmades kasvab Eestis sündinute osatähtsus kohordist kohorti, kui võrd tegemist on sissesõitnute teise põlvkonnaga. Põliseid mitte-eestlasi elas viimase rahvaloenduse ajal Eestis vaid 38 200 (isikud, kes Eestis elasid juba enne 1940. aastat ja nende järeltulijad) 602-tuhandelisest mitte-eestlaste koguarvust. Sedavõrd kõrge mitte-eestlaste ning sissesõitnute esimese ja teise põlvkonna korrelatsioon võimaldab kasutada rahvustunnust Eesti põliselanike ning välispäritolu rahvastiku eristamisel, kus see otsetunnuse abil andmete puudumise tõttu võimalik pole. Allpool selgub, et välispäritolu rahvastik mõjutab küllaltki oluliselt rahvastiku vananemisprotsessi Eestis, soodustades muu hulgas ka regionaalsete erisuste kujunemist, eelkõige maa ja linna diferentsi.

Joonis 1.5. MITTE-EESTLASED SÜNNIKOHA JÄRGI
Eesti, 1989

T a b e l 6. Eesti rahvastiku rahvuskoostis.

Aasta	Kogu rahvastik	Eestlased	Mitte-eestlased	Eestlaste %
*1945	854 000	831 000	23 000	97,3
1959	1 196 791	892 653	304 138	74,6
1970	1 356 079	925 157	430 922	68,2
1979	1 464 476	947 812	516 664	64,7
1989	1 565 662	963 281	602 381	61,5

*hinnang

Lisades mujal sündinutele ka nende teise põlvkonna, moodustab välispäritolu rahvastik Eestis tervikuna 36% kogu elanikkonnast (1989), olles (arvuliselt ja ka koostiselt) kaunis lähedane mitte-eestlaste osakaalule (38,5%) riigis. Sedavõrd suur sissesõitnute arv on muidugi oluliselt mõjutanud Eesti rahvastiku vanuskoostist, sest sissesõitnute vanusjaotus on traditsiooniliselt hoopis teistsugune kui paiksel rahvastikul. Eesti puhul on sisserändajad olnud vanuselt erakordselt noored, isegi veel 1980. aastatel. See ga oleks mõistlik vaadelda sõjajärgset Eesti rahvastiku vananemist põlisrahvastiku ja sissesõitnute puhul eraldi, kus niisugune vahetegemine on võimalik. Selgub, et sedalaadi käsitlus osutub esimesel pilgul kummaliste üldtrendide ja regionaalsete erisuste lahtimõtestamisel kaunis viljakaks.

Olgu veel lisatud, et rahvastiku vananemise seisukohalt on Eesti just käesoleval aastakümnel omalaadse rändearengu tõttu küllaltki komplitseeritud olukorras. Nimelt vähenesid N. Liidu kokkuvarisemise järel märgatavalt sovetlikku tüüpi üleriigilised rändevood, ning sisserännet Eestisse on kahtlemata vähendanud ka Eesti iseseisvumine ja Vene sõjaväe lahkumine riigist. Niisiis, käesoleval ajal saab mujal sündinute rahvastikuosa märgatavalt vähem täiendust varasemate aastakümnetega võrreldes ega suuda säilitada oma rahvastikutaaste seisukohalt ebastabiilselt noort vanuskoostist. Samal ajal on sissesõitnute arvukaimad põlvkonnad, kes asusid Eestisse 1940.–1950. aastatel, just nüüd jõudmas vanuriikka. Ühesõnaga, rändearengu lainete tõttu leiab eelseisva aastakümne jooksul aset väga suur, isegi plahvatuslik mitte-eestlaste vananemine. Seda protsessi hoogustab ka üldine sündimuse langus Eesti kogurahvastikus. See on veel üks põhjus, miks rahvastiku vananemist, ennekõike selle protsessi lähituleviku analüüsi, tuleks käsitleda eestlaste ja mitte-eestlaste osas eraldi.

1.3. Sõjajärgne beebibuum Eestis

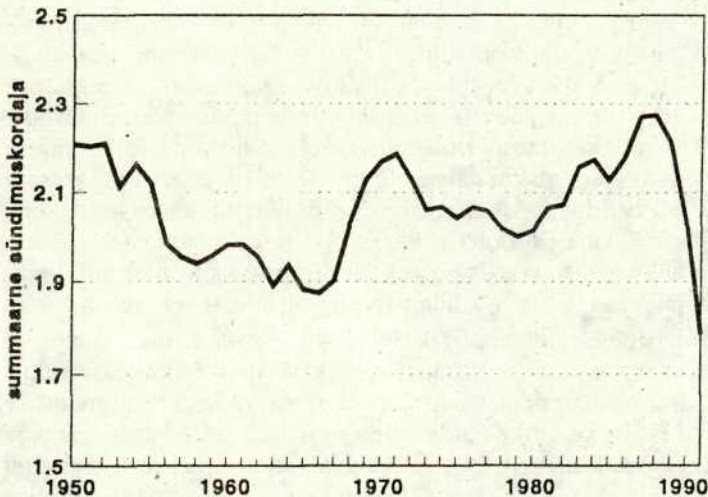
Teatavasti iseloomustas enamikku demograafilise ülemineku pioneerrahvaid, kelle sündimus langes allapoole taastetasest enne Teist maailmasõda, sündimuse tõus sõja lõppedes. Põhja- ja Lääne-Euroopa riikides oli sündimuse kasv sõjaeelse taseme suhtes küllaltki märkimisväärne. Selline uus olukord sündimusarengus oli tuntav tollaegses ühiskonnakorralduses tervikuna ning äratas ka üldsuse tähelepanu. Uuele sündimusolukorrale omistati laialtkasutatud omaette nimetus, *beebibuum*. Sõjaeelse tasemega võrreldes kõrge sündimus säilis viidatud riikides peaaegu kahe aastakümne vältel, 1960. aastate teise pooleni. Seega polnud beebibuum soovitud, kuid sõjaaja raskete olude tõttu "edasi lükatud" sündide realiseerumise tulemus, vaid tõeline muutus sündimuskäitumises kahe maailmasõja vahel sündinud põlvkondade jaoks. Märkimisväärne on seegi asjaolu, et pikatoimeline beebibuum kulges sõjaeelse madala sündimusega rahvastel väga sarnaselt (Calot, Blayo 1982; Festy 1984; Klinger 1988).

Rahvastiku vananemiskäsitluse seisukohalt on beebibuumil eelkõige see tähtsus, et protsessist haaratud maades nägid sõjajärgsel perioodil ilmavalgust suured, arvukuse poolest demograafilise üleminekuajaga võrreldavad põlvkonnad. Mõnedes riikides oli just beebibuumi ajastu kõige arvukamate sünnipõlvkondade moodustumise aeg. Tabava väljendi kohaselt, siga püütõni kõhus, ning sea järjepidev liikumine püütõni saba poole on põhjustanud tähtsaima käesoleva sajandi rahvastiku vanuskoostise teisenemislaine beebibuumist haaratud riikides (Samms 1992).

Eesti sõjajärgne sündimusareng hälbis märkimisväärselt Põhja- ja Lääne-Euroopa maadele üldiselt omasest. Kuigi sündimusnäitajate leidmisel 1959. aasta rahvaloendusele eelnenud sõjajärgse perioodi kohta tuleb andmete nappuse tõttu paratamatult arvestada teatava veavõimalusega, saab siiski täie kindlusega väita, et beebibuumi moodi nähtus jäi Eestis olemata (Katus 1982). Arvatavasti võib taastetasandist veidi kõrgema sündimuse 1950. aastate alguses Eestis kirjutada sissesõitnute arvele, kelle sündimustase oli tol ajal põlisrahva omast märgatavalt kõrgem (joonis 1.6). Eestlaste loendusjärgses vanuskoostises 1959. aastal pole leida mingeid märke sõjajärgsest sündimustõusust. Kui aga ikkagi kirjutada

asetleidnud lühiajaline ning mitte eriti suur sündimuse tõus Eesti kogurahvastikus täielikult põlisrahvastiku arvele, ka siis pole Eesti sündimusareng kuidagi kõrvutatav beebibuumiga, mis iseloomustas teisi Eestiga demograafilise arengu poolest võrreldavaid maid. Eestis ei jäänud mitte ainult beebibuum olemata, sündimus jäi endiselt madalamaks ka taastetasandist. Alles 1960. aastate alguses langes Ungari sündimus esimese Euroopa riigina allapoole Eesti rahvastikku tolleks ajaks juba umbes 30 aasta kestel (alates 1920. aastate lõpust) iseloomustanud enam-vähem ühtlast madalat sündimustaset. On üsna tõenäoline, et kogu 1950. aastate jooksul oli Eesti rahvastikule omane Euroopa ning järelikult ka maailma üks madalamaid, kui mitte kõige madalam sündimustase. Ehk vaid Lätis oli enam-vähem samasugune demograafiline olukord.

Joonis 1.6. SUMMAARNE SÜNDIMUSKORDAJA

Rahvastiku vananemise seisukohalt pole sündimuse intensiivsus kõige olulisem. Küll on sellest seisukohalt tähtis, et Eestis ei sündinud tolle ajaperioodi vältel ei varasema ega hilisema (1970.–1980. aastad) ajavahemikuga võrreldes arvukamaid põlvkondi. Pigem vastupidi, 1950. aastate Eesti kogurahvastiku sünnikohor-

did jäid oma arvukuse poolest enam-vähem sõjaelsele tasemele, kuivõrd intensiivne sisseränne kompenseeris kiiresti põlisrahvastiku sõja- ja represseerimiskaotused, aga ometi väiksemaks hilisemate sünnikohortidega võrreldes, kui vastavalt sissesõitnute arvu kasvule tõusis järjekindlalt ka nende panus sündide arvu kujundajana. Hoopis väiksemaks jäi sõjajärgsete sünnikohortide arvukus eelmise sajandi lõpu vastavate näitajatega võrreldes. Niimoodi ei toimunud Eestis sõjajärgset rahvastiku noorenemist "altpoolt", mis iseloomustas tol ajal enamikku Põhja- ja Lääne-Euroopa riike. Eestis mõjus sündimustegur rahvastiku vananemisele hoopis ergutavalt.

1.4. Suremuse stabiliseerumine

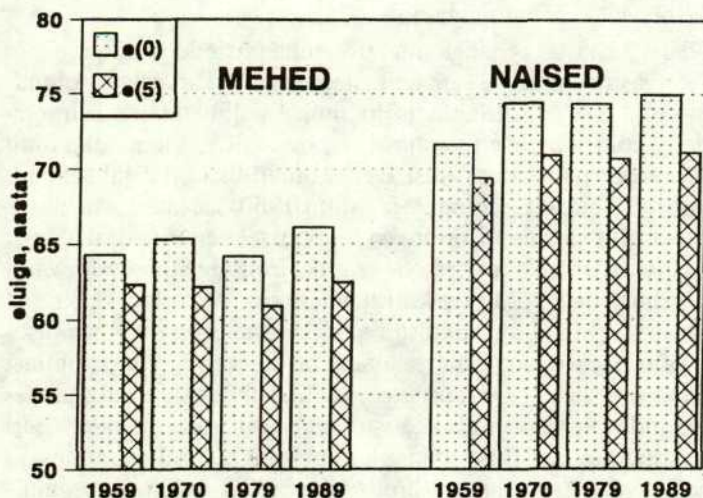
Üheks teguriks, mis teeb Eesti rahvastiku vananemisprotsessi omanäoliseks, on suremuse stabiliseerumine ehk teisisõnu suremusarengu peetus. Selle mõju on hakanud üha selgemalt avalduma just kaasajal ning ilmselt kestab ka lähemate aastakümnete vältel. Nimelt eristub Eesti rahvastiku keskmise eeldatava sünnieluea trendis kaunis selgelt kaks etappi. Eespool tõdesime, et 1960. aastate alguseni pikenes järjekindlalt ning üsna ühtlase tempoga nii meeste kui naiste eluiga. Kuni 1960. aastate alguseni oli keskmise eluea tõus Eestis igati võrreldav samalaadse trendiga Põhja- ja Lääne-Euroopa riikides. Selle ajani hoidis keskmise eluea taseme seisukohalt Eesti ka liidripositsiooni Ida- ja Lõuna-Euroopa maade ning N. Liidu vabariikide hulgas (Kruminš 1990).

Tuleb tähele panna, et kuigi 1940.–1950. aastad olid eesti rahva saatuses käesoleva sajandi süngeimaks leheküljeks, jätkus tolgi ajal pidev eeldatava keskmise eluea kasv. Demograafilise arengu ja ühiskondlike olude näiline vastuolu on seletatav rahvastikutvõrkude inertsusel. Põlvkondade elujõu murenemine ei sünni lühikese aja jooksul, repressioonidele ja kehvadele elutingimustele vaatamata ilmnesis muutused Eesti rahvastiku tervises suremusprotsessi kaudu alles paar aastakümnet hiljem, kui kõige raskemad ajad hakkasid tegelikult juba mööda saama.

1960. aastate alguses Eesti rahvastiku keskmise eeldatava eluea kasv peaaegu lõppes, järgnenud 30–35 aastat pole suremus- tasemesse ulatuslikke muutusi enam toonud (joonis 1.7). Ehkki

naiste sünnieluiga pikenes veidi 1960. aastatel ning 1980. aastate teisel poolel võis täheldada teatavat eluea kasvu mõlema soo puhul, tuleb perioodi tervikuna pidada stagnatsiooniks suremusarengus. Tähelepanu ei kõida mitte ainult suremuse languse peatumine, vaid samuti eeldatava keskmise eluea pidama jäämine väga madalale tasemele kaasaja standardite kohaselt. Pealegi toimus sünnieluea piknemistrendi vähene jätkumine, eriti 1960. aastate jooksul, peaaesjalikult imikusuremuse alanemise arvel. Viimase mõju elimineerimisel eristab tinglik vahejoon Eesti rahvastiku suremustrendi langus- ja stagnatsioonietappi veelgi ilmekamalt. Teisisõnu, keskmise eeldatava eluea tõusu lakkamine on olnud eranditult põhjustatud täiskasvanute eärühmade suremuse stagnatsiooni poolt (Katus, Puur 1991).

Joonis 1.7. ELUIGA VANUSES 0 JA 5 ELUAASTAT

Kuuludes küll varajase suremuslangusega maade hulka demograafilise ülemineku jooksul, pole Eesti rahvastiku puhul veel võimalik täheldada nn neljandale epidemioloogilise ülemineku etapile iseloomulikku vanurite suremuse langust ning keskmise eluea tõusu eelkõige kuuekümnendatest eluaastatest vanemates

Eesti rahvastiku vananemise põhijooned

T a b e l 7. Keskmine eeldatav eluiga Eestis rahvaloendusaastail 1959–1989.

Aasta	Mehed Sünnieluiga	Mehed Eluiga vanuses 5 a	Naised Sünnieluiga	Naised Eluiga vanuses 5 a
1959	64,31	62,35	71,62	69,41
1970	65,34	62,16	74,41	70,89
1979	64,21	60,92	74,35	70,69
1989	66,15	62,50	74,97	71,09

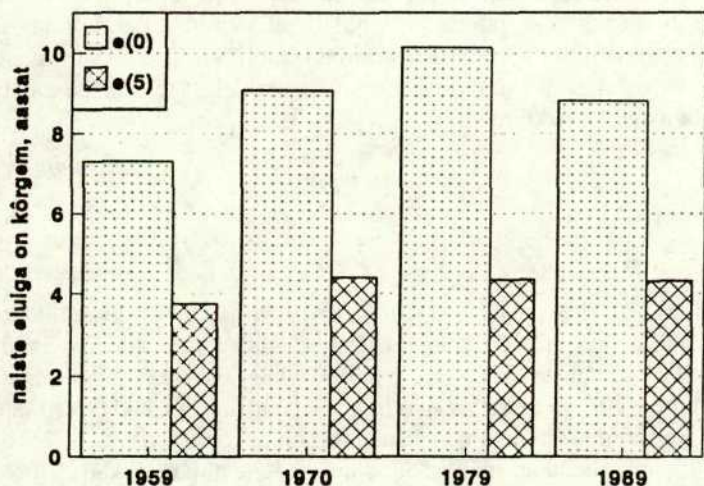
earühmades (Olshanski, Ault 1986). Lasletti vananemiskäsitlusele viidates tähendab see suhteliselt nõrka ja ebastabiilset kolmanda elufaasi rahvastikuosa kujunemist. Tundub, et nõnda toob rahvastiku vananemine ühiskonnale küll kaasa kõik uued probleemid, kuid ei loo samaväärselt tingimusi ühiskonna kohanemiseks uue rahvastiku vanusjaotusega ning aeglasel põlvkondade vaheldumises potentsiaalselt sisalduvate eeliste ärakasutamiseks kaas-aegse sotsiaalse arengu tagamisel.

Niisiis 35 aastat peaaegu muutumatu püsinud suremus ei ole Eesti rahvastiku aktiivse vananemistegurina eriti arvestatav olnud. Selline olukord on küllaltki iseloomulik paljudele Ida-Euroopa riikidele, kuid suhteliselt varajase demograafilise ülemineku tõttu on suremuse stagnatsioon just Eestis olnud üks pikaajalisemaid. Suremuse stabiilselt kõrge taseme tõttu 1960. aastatest saadik tuleb rahvastiku vananemisprotsessi mõõtmisel vanurite osakaaluga kogu rahvastikus olla mõneti ettevaatlik. Eelkõige tuleks ettevaatlik olla ruumiliste võrdluste korral nende riikidega, kus keskmine eluiga on kasvanud ka viimastel aastakümnetel ja on Eesti tasemega võrreldes praeguseks märgatavalt kõrgem. On ju ühtlasi siis nendes maades ka vanurite osakaal käsikäes suremuse alanemisega pidevalt kasvanud; Eestis on aga konkreetset selle teguri mõju olnud tühine. Tähelepanelik tuleb olla just selles mõttes, et üldine rahvastiku vananemisprotsessi võrdlus ei läheks segamini ühe konkreetse vananemisteguri toime võrdlusega. Eelkõige just vananemisprotsessi lühiajalisel käsitlusel võivad regionaalsed võrdlused anda väära ettekujutuse vananemisprotsessi üldtrendist, eriti rahvastiku vananemise etappidest Eestis.

Teadupärast täiendab Ida-Euroopa maade suremuse stagnatsiooni ka liigsuureks rebenev vahe meeste ja naiste keskmises

elueas, kuivõrd negatiivsed trendid rahvastikutervises ja suremuses väljenduvad meesrahvastiku puhul hoopis tugevamalt. Eesti on suremuse sooerisuste poolest isegi Ida-Euroopa riikide hulgas pigem liider kui keskpärase positsiooniga maa. Keskmise eluea vahe meestel ja naistel suurenes pidevalt kuni 1970. aastate lõpuni, ületades 1979. loendusaasta elutabeli põhjal koguni 10 aasta piiri. Järgmisel kümnendil on meeste ja naiste vahe keskmises elueas siiski veidi langenud, kuid viimastel aastatel jälle tõusma hakanud (joonis 1.8).

Joonis 1.8. KESMISE ELUEA VAHE MEESTEL JA NAISTEL

Rahvastiku vananemise seisukohast on meeste ja naiste suremuserisused küllaltki olulised. Kümnele aastale liginev vahe keskmises sünnielueas muudab sooproportsioone üsna oluliselt juba enne vanuriea saabumist, veelgi enam aga vanurite allrühmades. Kuivõrd meeste keskmine elulemus vanurieas on naistega võrreldes palju lühem, siis nn vanurikäive on meestel naistega võrreldes oluliselt kiirem. Teisisõnu, vanurieas meeste ja naiste esindatus sünnikohortide järgi on erinev, lisades niimoodi sotsiaalset heterogeensust ja vanusrühmade ebasünkroonsust vanurieas rah-

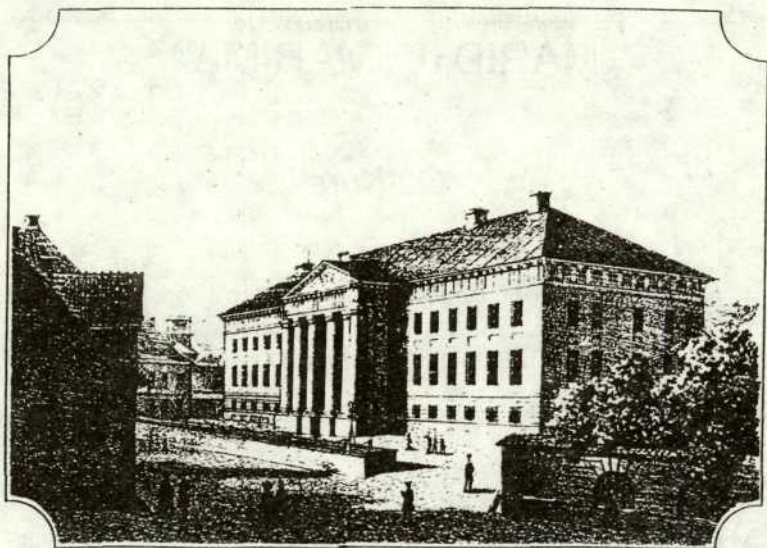
vastiku hulgas. Elkõige on muidugi soerisuste poolt mõjutatud eriti eakate inimeste vanusrühm, kus naiste roll igas tähenduses ületab meeste oma juba mitmeid kordi.

Vananemistrendi kõrval on suremuse soerisuste mõju veel eriti tähtis vanurite perekonnastruktuuri kujundajana. Meeste hoopis varasem surm koos abiellumisvanuse soerisustega on põhjustanud naiste ülipika lesepõlve. Tuleb arvestada ka seda, et vanuriikka on jõudnud 1910.–1920. aastate sünnipõlvkonnad, mida iseloomustas juba madal sündimus; ligikaudu neljandik nimetatud sünnipõlvkonna naistest jäi omaaegse sünnirežiimi juures lastetuks. Nõnda langeb käesoleval ajal Eestis kokku ülipikk naiste lesepõlv kõrge lastetute osatähtsusega vanurieas naiste hulgas. Lisades veel sõja ja repressioonide mõju, mis praegusi vanuripõlvkondi otse puudutas, pole Eesti vanurite perekonna- ja leibkonnastruktuuri muutustes midagi imelikku. Näiteks on Eesti käesoleval ajal üks maailma kõrgeima üksi elavate vanade naiste osatähtsusega riike maailmas.

Järgneb

KALEV KATUS (sünd. 1955) lõpetas 1979. aastal Moskva Riikliku Ülikooli majandusteaduskonna, kaitses kandidaadikraadi demograafia alal 1982. aastal sealsamas. Eesti Kõrgkoolidevahelise Demouuringute Keskuse teadur ja direktor. *Akadeemias* avaldanud artiklid "Eesti rahvastiku suremusest elutabelite analüüsi põhjal" (1991, nr 12, lk 2516–2549; koos Allan Puuriga) ja "Sündimus ja selle piirkondlikud erisused Eestis demograafilise ülemineku jooksul" (1994, nr 1, lk 134–149; nr 2, lk 365–385).

WILHELM GEORG TIMM.
Tartu ülikool. (1853. a)

MARID JA MARIMAA

Ott Kurs

4. novembril 1995 tähistasid marid oma territoriaalaautonoomia 75. aastapäeva. Käesolevas kirjutises vaadeldakse mari etnose kultuurilist ja poliitilist olukorda niihästi tagasivaateliselt kui ka päevakohaselt.

MUINASAJAST KAASANI KHAANIRIIGINI

Marid kuuluvad Kesk-Volgamaa põliskasukate hulka. Nende naabriteks on juba kauges minevikus olnud mordva (mokša ja ersa) ning permi (udmurti ja komi) hõimud. Lõunapoolsetel aladel puutusid nad algul kokku iraani, hiljem aga turgi rahvastega. Maride algseks asualaks on peetud künklikku metsasteppi Volga jõe paremal kaldal, Sura ja Svijaga jõe vahel. Rahvaarvu suurenemine ja turgi hõimude liikumine rohtlast metsasteppi andis V–IX sajandil osale maridest tõuke ümberasumiseks metsastele Volga vasak-kalda aladele. VIII–IX saj. ulatus maride asuala idas Kazanka jõeni praeguses Tatarstanis ning põhjas Vütla (Vetluga) ja Jugi jõe veelahkmeni praeguste Vjatka ja Vologda oblasti maa-alal (Kozlova 1978). Niisiis on marid elanud juba kauges minevikus mõlemal pool Volgat, millele nad on andnud nimeks Jul. Tihedam asustus koondus algselt jõe paremkaldale. Marisid (*carmis*) on mainitud kasaarid X ja vene kroonikad (черемисы) XII sajandil.

Maride tegevusalad (maaviljelus, mesindus, kalapüük, küttimine) ja elamud (suevekoda) sarnanesid naaberrahvaste omadega. Kaubeldi karusnahkade, mee ja kalaga. Rahaks olid oravanahad.

Autor tänab Eesti Teadusfondi võimaluse eest tutvuda tänapäevase Marimaaga oktoobris-novembris 1995.

Maridel olid ka oma linnused (*ilem, olmo*). Esimese aastatuhande lõpuks pKr kujunesid neil sõjalis-usulised liidud eesotsas paganlike preestrite ehk *kart'*idega. Nii kujunes Kokšari (hilisem Kotelnitš Vjatkamaal) ümbruses suurem maride hõimuliit, kuhu kuulus 11 vürstkonda. VIII sajandil sattus suurem osa muistsest Marimaast Volga bulgarite, Vütla piirkond äärmises lääneosas aga mõni sajand hiljem Vene vürstkondade mõju alla. Kultuuriliselt ja poliitiliselt erinevatesse süsteemidesse kuulumine viis ka rahva sisemise eristumiseni. Nii hakkasid juba XI–XII sajandil teineteisest kultuuriliselt erineva mäemarid (*kurōk mari*) ja niidu- (*olōk*) ehk metsamarid (*kožla mari*). Pärast mongolite vallutusi XIII sajandil kuulusid mari alad Kuldhordi, XV–XVI saj. aga Kaasani khaaniriigi koosseisu. Sattunud viimase alla, hakkasid mari vürstid (*lužavui*'d) kuuluma Kaasani ülemkihti ning nad vabastati maksudest.

VENEMAA KOOSSEISUS

Pärast mitut sõda alistati 1552. a Kaasan Moskva vägede poolt. Sellest peale on kogu Marimaa (*Mari el*) olnud Venemaa koosseisus (juba 1546. a olid Venemaaga ühendatud mäemari alad). Venelaste julmusele vastasid marid rünnakutega, mida juhtisid kohalikud vürstid. Neis ligi 30 aastat (1553–1580) kestnud nn tšeremissi sõdades hukkus ligikaudu pool mari rahvast (Sanukov 1992). 26. aprillil 1556 langenud Malmöži (praegu linn Vjatkamaal) *lužavui* Bolduši (ka Boltuš) eesmärgiks oli iseseisva Mari riigi rajamine. *Lužavui* ja *kart'*i matmispaik Malmöži lähedal kannab seniajani Bolduši mäe nime (Nikolajev 1995). Aprillis 1990 tähistas rahvuslik demokraatlik liikumine *Mari ušem* seda esmakordselt Rahvuskangelase päevana ning otsustas püstitada Boldušile Joškar-Olas mälestusmärgi (Janalov 1995).

Maride jt põlisrahvaste alistamiseks ning maa koloniseerimiseks rajasid venelased kindlusi ja linnu. Juba 1222. a oli mordva ja mari asuala piirile Ugarmani püstitatud Nižni Novgorod. Edaspidi tungisid kindlused üha sügavamale Marimaasse. 1523. a Sura jõe suudmesse Volga paremkaldale ehitatud Vassilsurski kindlusele lisandusid peagi uued: 1574 Volga vasakkaldale Kugu (Suur-) ja Izi (Väike-) Kakšani jõe suudmepiirkonda Kokšaisk ning 1583

Volga paremale kõrgkaldale Tšõkma (Kozmodemjansk). Kindlusi rajati ka metsade rüppe. Nii ehitati 1584. a kolm kindlust: Tsarevokokšaisk Väike-Kakšanile, Santšursk Suur-Kakšanile ja Uržum samanimelisele jõeale, millele 1591 lisandus veel Jaransk Jarangi jõel. Vene kolonisatsioon toimus seega kahes suunas: läänest itta piki Volgat ning põhjast lõunasse, Suhhonalalt ja Jugilt Vjatka suunas (Kurs 1981).

Seoses ikke tugevdamise, vägivaldse ristiusustamine ja vabade maade olemasoluga idas hakkas marisid hulgaliselt välja rändama. Nii kujunes XVII–XVIII sajandil praeguse Baškortostani (Baškiiria) territooriumile asunutest maride kolmas rühm — idamarid (*üpo mari*). Tänapäeval elab Baškortostanis ligi 106 000 idamarilast. Vaatamata vägivaldsele ristiusustamisele säilitas osa nn puhtaid marisid (*čimari*) oma muinasusundi. Eelmise sajandi lõpus moodustasid nad rohkem kui veerandi rahva üldarvust.

Vastavalt alistamise ja kolonisatsiooni kulgemisele jagati maride maa eri haldusüksustesse. XVIII sajandi algusest peale jagunes nende põhiasuala Kaasani, Nižni Novgorodi ja Vjatka kubermangu vahel.

Seoses ristiusu levitamisega hakati pöörama tähelepanu marikeelsele kiriklikule õpetusele. Selleks valmistati ette misjonäre kohaliku rahva hulgast ning hakati trükkima ka marikeelseid raamatuid. Nii trükiti 1775. a esimene mari keele grammatika. Aastail 1769–1866 ilmus 14, 1867–1905 aga juba 90 marikeelset raamatut (Ivanov 1975), mis on tunduvalt suurem hulk kui teistel idapoolsetel soome-ugri rahvastel. Alates 1867. aastast oli kõigis mittevene koolides lubatud õpetada emakeelt. 1872. a avati Kaasani mittevene õpetajate seminar (Moskvina 1995), kus aastani 1919 õppis 128 mari (Lallukka 1990).

Sajandivahetuseks oli juba tekkinud mari haritlaskond, mis asus sihikindlalt tõstma oma rahva haridustaset. Nii anti aastail 1907–1913 välja emakeelset aastaraamatut *Marla kalendar*, mille abil keele- ja rahvaluuleteadlane Valerian Vassiljev (1883–1961) püüdis juba siis kolme põhimurde asemel hakata kasutama ühismari kirjakeelt (Ivanov 1973). Tekkis ka oma ilukirjandus. Selle alguseks arvatakse 5. detsembrist 1905, mil Kaasani seminari kasvandik Sergei Grigorjev (1888–1942) kirjutas luuletuse “Metsatukk” (*Oto*). Selle esimese algupärase marikeelse luuletuse autor,

esimene mari kirjanik, sai tuntuks Tšavaini nime all. Z. Ivanova ja A. Kureniidu tõlkes kõlavad luuletuse read järgmiselt:

*On vaikne metsatukk mu kodu lähedal,
Ta seisab otse suure järve külje all.
Seal puud on sirged, nõtketest nad nõtkemad,
Seal puhas allikas on järve tõtlemas,
Seal lehestikus ööbikutel laulupaik,
Seal metsamarjadel on magusam kui mujal maik.
Ka rohi haljendab seal enam,
Üks lill on aiva teisest kenam.
Kalliks pean ma seda metsatukka.
Tõstad kirve seal — su mõistan hukka.*

AUTONOOMSEST OBLASTIST MARI ELI VABARIIGINI

Vene veebruarirevolutsioon andis uusi lootusi ka mittevene rahvastele oma rahvusliku kultuuri ja poliitika arendamiseks. Rahvuslike liikumiste programmi loomisele pani aluse mais 1917 Kaasanis korraldatud Volgamaa väikerahvaste esimene kongress. Juba juulis toimus Kaasanis maride esimene ülevenemaaline kongress, kus tõstatati küsimused oma halduskorraldusest ja võimalikust emakeelsest asjaajamisest. Juulis-augustis Birskis toimunud kongress otsustas rajada marikeelse ajalehe *Ūžara* ("Koit"), mille esimene number ilmus juba 7. septembril Kaasanis. Järgnesid kongressid Jaranskis ja Kukarkas. Pärast bolševike võimuaaramist oktoobris 1917 korraldasid marid Kaasanis järgmise aasta veebruaris veel ühe kongressi, millele juulis järgnes juba teine ülevenemaaline mari kongress. Sellest alates omandas maride rahvuslik liikumine bolševistliku varjundi (Kulikov 1993: 46; Sannukov 1996). Juulis 1920 Kaasanis kokku tulnud esimene ülevenemaaline mari kommunistide konverents otsustas rajada Mari autonoomse oblasti (MAO). 60% mari rahvast elas siis Kaasani, 30% Vjatka ja 10% Nižni Novgorodi kubermangu piirides. Et 4. novembri korralduses polnud määratud MAO haldusstruktuuri, anti 25. novembril 1920 uus dekreet. Selle järgi hõlmas uus oblast Kaasani kubermangu Krasnokokšaiski maakonna (v.a kaks

valda), Vjatka kubermangu Uržumi maakonna kümme ja Jaranski maakonna kolm valda üldpindalaga 10 582 km². Halduskeskuseks sai 1919 Tsarevokokšaiskist Krasnokokšaiskiks ümbernimetatud linn. Autonoomses oblastis elas 338 500 inimest, kellest marisid oli 183 000 (54,1%), venelasi 135 000 (40%) ja tatarlasi 19 500 (5,7% rahvastikust) (*Istoriya...* 1987: 77). Linnarahvastik moodustas vaid 9 600 inimest (2,8%). Tšuvaši autonoomse oblasti (TAO) koosseisu jäänud mari valdade (Tšeboksarõ maakonna osa) kuuluvus pidi otsustatama oblastite omavahelise kokkuleppe alusel (Kulikov 1993: 47–48). Järgmise aasta jaanuaris ühendati oblastiga mari asustusega Nižni Novgorodi kubermangu Kozmodemjanski maakond ja Vjatka kubermangu Uržumi maakonna alasid. Maridega asustatud alade liitmine MAOga kulges üldiselt raskelt. Eriti keeruline oli TAOga liidetud 27 000 mari kuuluvuse lahendamine. Tõsiseid vaidlusi piiride suhtes tuli ka Tatarimaaga ning Vjatka ja Nižni Novgorodi kubermanguga. 1924. a tulid Nižni Novgorodi kubermangust üle Vassiljevo, Jürnõ (Jurino) ja Marjino vald, terve rida külasid Vjatka kubermangust ning mõned külad Tatarimaa koosseisust. Samal aastal moodustati MAOs kolm kantonit (maakonda) keskustega Krasnokokšaiskis, Kozmodemjanskis ja Šernuris (hiljem, seoses üldise maarajoonide võrgu loomisega kantonid likvideeriti). 1925. a õnnestus lahendada piiritüli TAOga vaidlusaluse metsarikka Volga vasakkalda maariba jagamise teel; suurem osa sellest sai Marimaale. See piir kehtib ka praegu. Veel sai Mari oblast Vjatka kubermangust piiriäärseid mari külasid ning Nižni Novgorodi kubermangust samuti maridega asustatud Kuzmansola (Kuzmino) asula (*Istoriya...* 1987: 100). Nii oli MAO suurenenud üle kahe korra ja moodustas nüüd 23 525 km². 1926. a elas tema maa-alal 482 100 inimest, neist 246 700 mari (51,2% rahvastikust). Venelasi oli 44% ja tatarlasi 4%. Nii elas kogu mari rahvast oma haldusüksuses 57,6%. Esialgne MAO hõlmas 1920. a vaid 45,9% maridest (Kulikov 1993: 58). Ülejäänud paiknesid kas Marimaa piiride läheduses, oma muistse kodumaa aladel, Vjatka kubermangus ja Tatarimaal või siis väljarännupiirkondades Baškiirias ja Udmurtias.

MAO siseprobleemidest tuleb märkida mäemaride eraldumispüüet. Nimelt tõstis rühm mäemari avaliku elu tegelasi 1929. a üles Mäemari autonoomse oblasti moodustamise ning sel-

le MAOst eraldamise küsimuse. Keskvõimud otsustasid minna kompromissile ja moodustada 25. septembril 1930 Mäemari rajooni MAO koosseisus. Mäemaride arvuks hinnati 50 000. Nende separatismi lõpetas Andrei Ždanovi karm sekkumine. Kuni Mari ANSV moodustamiseni 5. detsembril 1936 moodustas MAO osa Nižni Novgorodi (Gorki) kraist (Kulikov 1993: 63).

Tagamaks eri kubermangude äärealadest moodustatud halduspoliitilisele piirkonnale majanduslikku terviklikkust, hakati parandama selle infrastruktuuri ning rajama teid. Eriti oluline oli Volgast eemale jäävate keskuste sidumine omavahel ja ümbritsevate aladega. Juba suvel 1923 alustati raudtee rajamist Krasnokokšaiski ja Zeljonõi Doli (Kaasani—Moskva liinil) vahel. Raudteeliin sai valmis sügisel 1928 (*Istoriija...* 1987: 314). Seejärel rajati kitsarööpmelisi metsaveoraudteid. 1934. a anti käiku üldkasutatav Zeljonõi Doli—Volžski raudteeliin. Pärast sõda sai Joškar-Ola (kuni 1927 Krasnokokšaisk) raudteeühenduse ka põhja suunas: aastail 1946–1976 rajati liin Jaranskisse (*Istoriija...* 1987: 316; Ivanov 1992: 88). 1934. a anti käiku lennuliin Nižni Novgorodi, Šupaškari (vn Tšeboksarõ, mari Čeboksar), Joškar-Ola ja Ižkari (Iževski) vahel, millele järgnesid teised. Marimaa äärealade ühendamiseks keskusega rajati hulgaliselt autoteid. Eriti oluliseks tuleb pidada Joškar-Ola—Šernuri maanteed. Piirkonna industrialiseerimiseks asutati sinna nõukogude kombe kohaselt suurettevõtteid, millest 80% oli seotud sõjatööstusega. Avalike käitistena nimetati elektrijaamu, tseluloosi-paberikombinaati, kaubandusinventaritehast, vitamiinitehast ja veel mõnda ettevõtet. Koostöös Itaalia firmadega valmis hiljem kolm suurt külmutusseadmete tehast. Nii sai Marimaa Volžski linnast suurim külmikute tootmise keskus Venemaal. Tänapäeva Marimaa on suures sõltuvuses Venemaa keskvalitsusest, sest 2/3 vabariigi eelarvest doteeritakse. Vaatamata muutustele Venemaa elus on Marimaa endiselt jäänud tugevasti militariseerituks. Nii paigutati suur osa Balti riikidest välja viidud Vene sõjaväeosadest Marimaa Volga-äärsesse vööndisse.

Kultuuri ja hariduse arendamise alal võiks märkida raamatukirjastuse (1925), draamateatrite (Joškar-Olas 1929, Tšokmas 1931), muusikastuudio (1930), teadusliku uurimise instituudi (1930), agropedagoogilise instituudi (1931), metsatehnilise in-

stituudi (1932), õpetajate täiendusinstituudi (1932) jm rajamist. Asjaajamises hakati tarvitama ning koolides õpetama mari keelt. 1930. aastateks muutus emakeelseks ka laste koolieelne kasvatus. Arenes mari rahvuskirjandus. Tuntuimad kirjanikud olid S. Tšavain, M. Šketan (Jakov Majorov, 1889–1937), Nikon Ignatjev (1895–1941), Olök Ipai (Ipati Stepanov, 1912–1937) jt.

Esile tuleb tõsta Valerian Vassiljevi pingutusühist ühise mari kirja-keele rajamiseks. 1926. a avaldas ta artikli konkreetse ettepaneku-
ga niidumari morko-šernuri murraku sõnavaraliseks ja grammatiliseks täiendamiseks teiste põhimurretega, eriti mäemari murdega, rajamaks nende alusel ühist mari kirjakeelt. Vassiljev pööras suurt tähelepanu sõnavara arendamisele ning lõi oskussõnu eri teadusharudele. Tema loodud on näiteks sõnad *počelamut* 'luuletus', *pürtiis* 'loodus', *muter* 'sõnaraamat', *šanče* 'teadus', *lapem* 'madalik', *törver* 'tasandik', *tulenger* 'elekter' jpt (Ivanov 1973; Ivanov 1990). Tegelikult said ühise kirjakeele siiski vaid niiduja idamarid, mäemarid jäid sellest kõrvale.

Aastail 1930–1933 oli päevakorral ka mari kirja latiniseerimine. Seda tegevust juhtis G. Karamzin (1882–1943), kes küsimuse esmakordsel tõstatamisel 1925. a oli siiski latiniseerimise vastu (Ivanov 1971). Mari kirjaviisi tegeliku latiniseerimiseni ei jõutudki. 1930. aastate lõpus alanud repressioonide ja venestamise laine ei võimaldanud seejärel hulgal ajal keeleküsimustega tegeleda. Uuesti kerkis ühise kirjakeele küsimus 1953. a, mil otsustati mäemari lapsi alates 5. klassist õpetada niidumari keeles (Vassikova 1994). Otsus jäi aga ellu viimata.

Peagi algas uus ja hoopiski põhjalikum venestamine, mille käigus 1960. aastail kogu kooliharidus siirdus vene keelele. Hakati kaotama ka neid koole, kus õpetati mari keelt. Mari keele kasutamissfäär hakkas üha enam kitsenema. Nii polnud 1972. a Joškar-Olasse loodud Mari ülikoolis kuigi palju maripärast. Kasvasid üles põlvkonnad, kes enam oma esivanemate keelt kuigi hästi ei osanud. Venestunud maride hulgast kerkisid esile uued juhid, kes polnud oma rahva säilitamiset põrmugi huvitatud ning jälgisid vaid keskusest saadud juhiseid. Maride venestamisele aitas kaasa elanike hulgaline siirdumine linnadesse ja N. Liidu kaugematesse piirkondadesse. Eriti tugevnes maride hajumine pärast Teist maailmasõda (tabel 1). Läänepoolseim mari asula tekkis Läänemere

ääres, Kaliningradi oblasti Bagrationovski rajoonis, idapoolseim aga Vaikse ookeani rannikul (Kurs 1981). Nii et marilasi on ka nõukogude ajal kasutatud uute maade koloniseerimisel.

Tabel 1
Marilaste arv 1897–1989

Aasta	Üldarv	neist Marimaal	
		arv	protsent
1897	375 200	...	...
1926	428 200	246 700	57,6
1939	481 300	273 400	56,8
1959	504 200	279 400	55,4
1970	598 600	299 200	50,0
1979	622 000	306 600	49,3
1989	670 000	324 300	48,4

Allikad: Lallukka 1990; *Mariitsõ* 1992; Sanukov 1992; *Finno-ugorskije...* 1992.

Nõukogude Liidu lagunemise käigus hakkasid rahvuspiirkonnad välja kuulutama oma suveräänsust. Volgamaal tegi seda kõigepealt Tatarstan. Oktoobris 1990 kuulutas end “suveräänseks liiduvabariigiks” ka Marimaa, võttes ametlikuks nimeks Mari NSV. 8.–9. juunil 1992 kuulutati välja Mari Eli Vabariik. Neil aastail suurmoeks muutunud suveräänsusparaadide kõrval (marisid näiteks oli vabariigi parlamendis tollal vaid 20%) hakkasid arenema ka tõelised rahvuslikud liikumised.

MARIMAA MAASTIKULINE PALE

Tänase Marimaa, Mari Eli Vabariigi pindala on 23 200 km² ning seal elab 761 900 inimest (1992). Marimaal on neli linna — Joškar-Ola (rajatud 1584), Tšökma (Kozmodemjansk, 1583), Volžsk (1940) ja Zvenigovo (1974) —, 19 alevit ja 14 maarajooni. Viimaste koosseisus on 175 külanõukogu 1640 külaga. Marimaa keskmine asustustihedus on umbes sama mis Eestis: 33 inimest km² kohta.

Marimaa on meist ligi paar tuhat kilomeetrit ida ja mõningal määral lõuna pool (55. ja 57. põhjalaiuskraadi vahel), mistõttu

Marid ja Marimaa

ilmastu on mandrilisem, suvi soojem (keskmise 18–19° C) ja talv külmem (–12 kuni –14° C). Sademeid on aastas 450–500 mm, taimekasvuperiood kestab 163–172 päeva. Esimene lumi sajab tavaliselt oktoobri lõpus ning lumikate püsib 160 päeva.

Joonis 1. Maride paiknemine Marimaal ja naaberpiirkondades: 1 — marid, 2 — venelased, 3 — tatarlased, 4 — udmurdid.

Erinevalt Eestist on Marimaal laiad ja veerohked jõed, mida tema maa-alal voolab 476 kogupikkusega 7000 km. Paljudest jõgedest jääb vaid osa Marimaa pinnale: Volgast 155 km, tema lisajõgedest Vütlast ja Kugu Kakšanist aga vastavalt 112 ja 158 km. Täielikult jäävad Marimaa pinnale Izi Kakšan (219 km) ja Elnet (210 km). Osa jõgesid (Nemda, Vürzõm jt) kuulub Vjatka jõgikonda. Enam kui pooled jõed on laevatatavad, ülejäänud sobivad parvetamiseks. Seoses Tšeboksarõ jõujaama ehitamisega tõsteti Volga veetaset, mille tagajärjel Marimaal hävis 24 000 ha metsa- ja üle 20 000 ha rohumaad. Riigis on 689 suuremat või väiksemat järve. Enamasti on tegemist ümarate või piklike karsti-, luite- või lammijärvedega.

Marimaa pinnas on kaetud mitmesuguse leetumisastmega liivsavi- (kirde- ja edelaosas) või saviliivmuldadega (läänepoolmikus). Maapinnast on tänapäeval metsa all umbes pool. Kesk-

ja Lääne-Marimaal kasvavad männi-, Põhja-Marimaal kuusemet-sad. Viimastes esineb ka nulggu. Et nulg meie maal (Eestis) ei kasva, puudus sel ka nimi, mis laenati kirjakeele arendamiseks mari keelest (*nulgo*). Laialt on levinud kask. Kõige vähem met-sa on tihedama rahvastikuga Edela- ja Kirde-Marimaal. Edelaosa metsastepis on säilinud tamme- ja pärnasalusid. Jõelammidel kas-vavad tavalised tammed, lepad ja pajud. Sood hõlmavad vaid 6% pindalast. Suuremad soolad jäävad Lääne-Marisse.

Maastikuliselt jaguneb Marimaa kolmeks eriilmeliseks osaks: Edela-, Kirde- ja Kesk-Marimaaks.

Edela-Marimaa Volga paremkaldal moodustab Volga kõrgus-tiku põhjaserva, kus levib jõeorgudest ja jäärakutest liigestatud 150–190 m kõrgune metsastepp. Eriti tugevasti on liigestatud Volga-lähine vöönd, kus üsnagi tavalised on 70 m sügavused jää-rakud ja jõeorud. Kõrgustiku lääneserv läheb järsu astanguna üle Sura jõe oruks. Edela-Marimaa looduse ilu ülistab mäemari kirjanik Nikandr Iljakov (1913–1967) oma luuletuses “Mu mägi-ne kodunurk” (*Kõrök sirem*). See keskmisest tihedamalt asusta-tud piirkond (33,5 inimest km² kohta) on mäemari-de päriselamu. Mihkel Veske tegi möödunud sajandi lõpus kindlaks, et mäemari-de asulad ulatuvad ka Volga vasakkaldale, Vütla ja Rõde (Rut-ka) jõgikonda. Tänapäeva Mäemari haldusrajoon (1716 km², 32 400 elanikku, neist 86,8% marisid), mille keskus asub põhili-selt venelastega asustatud Tšõkma linnas (25 300 elanikku, neist 29,1% marisid), hõlmab alasid ka Volga vasakul kaldal. Kirja-keeleks kujundatud mäemari keeles on Nikolai Pengitovi andmeil 1200 niidu- ja idamaridele tundmatut sõna. Mihkel Veske juhtis tähelepanu sellele, et mäemarisid saab muudest maridest erista-da ka väliselt, rahvarõivaste alusel.

Kirde-Marimaa on kõrgustike ja madalike, metsade ja põldu-de, jõgede, järvede ning soode piirkond. Kirde-Marimaad läbival Vjatka suurkünnisel asub ka Sergei Tšavaini kodukant Tšavainur. See piirkond on Marimaa kõrgeim (125–284 m üle merepinna), kus mõnel jõel (Noljo, Tšükšö) esineb ka kanjonorge. Vjatka suurkünnis moodustab Kirde-Marimaa telje, millest itta jääb tasa-ne (150–180 m) Mari-Tureki platoo, läände aga laiade jõeorgude-ga lainjas Orša-Kakšani tasandik (120–150 m). Selles juba ammu põllustatud piirkonnas elavad põhiliselt niidu- ehk metsamarid,

Marid ja Marimaa

kes moodustavad üle 56% rahvastikust. Nende osatähtsus kogurahvastikust on kõige suurem Volžski (87%), Morko (78,7%), Šernuri (72,9%), Kuženeri (72%), Sovetski (67,9%), U Torjali (67,7%) ja Oršanka rajoonis (55,9%). Alla poole rahvastikust on neid Mari-Tureki (47,2%) ja Paranga rajoonis (41,6%). Viimases on esikohal tatarlased (47,6%). Selle piirkonna ainukeses linnas Volžskis jäävad marid venelaste ja tatarlaste järel kolmandale kohale (12,4% linna elanikest). Maride osakaal on väike mitme alevi rahvastikus. Nii moodustavad nad U Torjalis 46,3%, Krasnõi Steklovaris (Morko raj.) 38,2%, Oršankas 36,3%, Parangas 11,4% ja Marijetsis (Mari-Tureki raj.) 4,3%. Piirkonna maaelanikest on marid aga igal pool enamuses, ka Paranga (57,9%) ja Mari-Tureki rajoonis (51,2%). Niidumari murde morko-šernuri murrakule tugineb mari kirjakeel.

Kesk-Marimaa ehk Mari madaliku (80–100 m) maastikku iseloomustavad liivikud, lited ja ulatuslikud sood, eriti Vütla, Kugu Kudõši ja Kugu Kakšani jõe vahemikus. Jõed ise on aeglase vooluga ja looklevad. Samasse piirkonda jääb ka enamik Marimaa järvedest. Liivade all lasuvad lubjakivid ja kips soodustavad karsti. Võrreldes Marimaa teiste osadega on mari madaliku asustus hoopiski ebaühtlasem. Asulad on koondunud kas kõrgematesse maaviljeluseks sobivatesse paikadesse või jõgede ja teede äärde. Viimased on seotud põhiliselt metsa- ja puidutööstusega. Et selle piirkonna idaserval paikneb Joškar-Ola (276 000 el.) ning Volga ääres Zvenigovo linn (51 600 el.), siis elab Mari madalikul 54% kogurahvastikust. Marid moodustavad elanikest vaevalt kolmandiku (32,1%). Põliselanikud moodustavad üle poole (keskmiselt 52%) rahvastikust Kilemari, Mendelejevo ja Zvenigovo rajoonis; Joškar-Olas on neid 23,4% ja Jümnõ rajoonis vaid 6,4% rahvastikust. Siinsed põlisisukad kuuluvad kas niidu-, mäe- või loodemaride (*kas-jüvel mari*) hulka. Viimaseid leiame enamasti Vjatka (45 000) ja Nižni Novgorodi oblastis (8000), s.o maride põlise asuala loodeserval.

LINN JA MAA, KULTUUR JA POLIITIKA

Venemaa soome-ugri rahvastel puudub oma linnakultuur, sest linnad nende maadele on rajatud venelaste poolt ning jäänud kuni viimase ajani ka venestamise kolleteks. Linnadesse ümberasunud põliselanikud kaotavad küllalt kiiresti oma keele ja kultuuri. Nii et mida kiiremini mittevene etnos linnastub, seda kiiremini ta hakkab oma identiteeti kaotama. Maride suhteliselt vähest assimileerumist seletabki nende madalam linnastumisaste. Maride osatähtsus oma kodumaa linnarahvastikus on kasvanud 11,3%-lt 1959. a 26,1%-ni 1989. a. Sama ajavahemiku jooksul on kogu rahva omakeelsus langenud 95,1%-lt 80,8%-ni (*Mariitsõ*. 1992: 4, 24).

Etnose elujõud sõltub ka selle asustuskompaktsusest. 1989. a andmetel moodustavad marid Marimaa rahvastikust 43,3%, venelased aga 47,5%. Muudest rahvastest elab seal kõige enam tatarlasi (5,9%) ja tšuvašše (1,2%). Nagu eelnenud osast selgub, on põlisrahvastiku osatähtsus oma maa eri osades erinev. Tehes üldistuse nende paiknemise kohta, tuleb märkida, et maride ja venelaste vaheline peamine piir kulgeb linna ja maa vahel. Venelastest elas linnades 81,4% ja maal 18,6%, maridel olid need näitajad vastavalt 36,8% ja 63,2%. Varasemal ajal oli sellel isegi teatud määral positiivne tähendus, sest see aitas kaasa rahva etnilisele enesesäilitamisele. Teisest küljest tuleb arvestada seda, et Venemaa oludes tähendab maal elamine rasket kehalist tööd, madalaid palku ja viletsat olustikku. 1989. a andmeil on 70,1% Marimaa maarahvastikust marid. Maapiirkondade demograafiline struktuur halveneb järjest. Aastail 1970–1989 vähenes maarahvastik 112 463 inimese võrra (28%), kusjuures vähenemine oli venelastel 52 231 (44%), maridel 50 526 (20%), tatarlastel 8161 (37%) ja tšuvaššidel 1665 (38%). Suurelt osalt toimus see siserände kaudu. 1970. aastal oli linna ja maarahvastiku suhe 41%:59%, ent 1990. a oli see juba 62%:38%. Vaatamata sellele, et maal elavate maride absoluutarv aastail 1970–1989 vähenes (255 403-lt 204 877-le), suurenes nende suhteline osatähtsus maal samas ajavahemikus hoopis 63,1%-lt 70,1%-ni. Niisiis on marid endiselt valdavalt seotud maatöö ja põllumajandusliku elulaadiga ning nende sot-

siaalne ja kultuuriline tase on venelaste omast madalam (Mokrossova 1995).

Oma rahvast on Paul Ariste õpilane, tänaseks juba filoloogiadoktoriks ja professoriks jõudnud Juri Anduganov (1976) ühes eestikeelses artiklis iseloomustanud järgmiselt: "Rahvas on säilitanud palju vanu tavasid. Nii on päris tavaline näha mari naist rahvarõivastes, sageli peetakse pulmi iidsete kommete kohaselt. Mari rahvapillid *süvõr, tümõr, küsle, šijaltõš, kovõš* jt. on levinud naaberrahvastegi juurde. Suhteliselt kõige suuremaid edusamme ongi teinud mari rahvuslik muusikakultuur. [...] Rahva ilumeele arendajatena oli (ja on) oluline osa mitmesugustel rahvakunsti-ansamblitel. Kaunid rahvarõivad on siinse looduse ilu ja rikkuse peegeldajad. Imeilusad rahvaviisid, sujuvad tantsud ja rahvaetendused annavad edasi inimeste taotlusi, nende esteetilisi ideaale ja head maitset. Käsitöömeistrite käte alt tulid väga peenelt töödeldud majapidamisriistad. Paljud rahvakunstielemendid elavad edasi mari tänases kultuuris. Parimaks näiteks on rahvuslikus stiilis tikitud rõivad, mis on nõutud kaugel väljaspool Mari ANSV piire."

Need read on kirjutatud ajal, mil nõukogude võim oli oma hiilguse ja jõu tipul ning asus kujundama vene keelt rääkivat *homo soveticus*'t. Esivanemate maale ja traditsioonidele tugevalt toetunud marid püüdsid niiviisi oma identiteeti säilitada.

Seoses sunniviisilise ristiusustamisega oli maride hulgas kujunenud kaks kultuuri — "päevane" kristlik ja "õine" paganlik kultuur (Krainov 1995). Alguses olid esimesena nimetatud kultuuri kandjad vähemuses, kuid neid toetasid riigivõim ja kirik. Maa-rahva hulgas elas aga edasi vana paganlik kultuur. Selle kandjad nimetasid ennast puhasteks ehk tõelisteks marideks (*čimari*, sellest ka perekonnanimi Tšimarin). Just need maalähedased marid püüdsid säilitada loodususundi põhijooni, esivanemate kombestikku ja pühi paiku. Selle alalhoidlikkuse tulemuseks on see, et tänapäeval on ristiusu vaimulike kõrval tunnustatud ka loodususundi preestrid. Nii osalesid vabariigi presidendi ametissepühitsemisel mõlema kultuse esindajad. Tähtis koht maride kultuuri edasiarendamisel oli rahvuslikul kirjakeelel ja trükisõnal, mida aga peagi hakkas murendama totalitaarne bolševistlik riigikord. Uus tõus sai võimalikuks alles 1980. aastate lõpus.

Uute võimaluste ärakasutamine oma rahvusliku kultuuri velmamiseks algas maridel mõnevõrra varem kui teistel idapoolsetel soomeugrilastel. 24. veebruaril 1989 asutati rahvuslik noorsooühendus Uus Jõud (*U Vi*), mille eesmärgiks oli austuse kasvatamine oma rahva ja kultuuri vastu. Uus ühendus asus taastama aastail 1917–1918 toiminud Mari Liitu (*Mari Ušem*). Septembris 1989 loodi Mari Liidu põhinõuded oma rahvuse säilitamiseks. Järgmise aasta veebruariks jõuti ka oma häälekandja *Mari Čang* ("Mari Tornikell") väljaandmiseni. Eestis trükitud *Ušem*'i põhikirja eeskujuks oli Läti Rahvarinde põhikiri. Asutamiskongressile kogunes 521 delegaati üle kogu endise NSV Liidu. *Ušemi* eesmärkideks said maride võrdõiguslikkus, nende kultuuriline konsolideerumine, mari rahvuse, keele, kultuuri ja traditsiooni arendamine, keeleseaduse elluviimine ning maaprobleemide lahendamine ja ametlikult mitteperspektiivseteks kuulutatud külade säilitamine. Seoses erimeelsustega rajasid radikaalsemad rahvuslased novembris 1990 antikommunistliku ühenduse Esivanemate Maa (*Kugeze Mlande*), mis hakkas 1993. a välja andma ajalehte "Vabadus" (*Erõk*). Pärast Venemaa Tšetšeenia-poliitika hukkamõistu *Kugeze Mlande* poolt lõpetasid Vene õiguskaitseorganid selle tegevuse 1995. a märtsis; varad anti üle liikumisele *Mari Ušem*. Samaaegselt *Kugeze Mlande* asutamisega rajati ka Marimaa loodususulistele organisatsioon *Ošmari — Čimari* (Valge mari on õige mari), mille peakard'iks sai kirjanik Aleksander Juzõkaj. 1991. a toimus Marimaal presidendi valimine ja referendum maaküsimuses. Rahvas hääletas maa eraomanduse vastu. Oktoobris 1992 toimus ka kolmas mari rahvuskongress, kus võeti vastu dokumendid mari rahva rahvuslikust taassünnist, mari keelest, ajaloost ja kultuurist, põhiseaduse kontseptsioonist, ökoloogilisest olukorrast ja kodakondsusest. Kongressil valiti 54-liikmeline Suur Nõukogu ja üheksaliikmeline presiidium, mille esimeheks valiti *Mari Ušem*'i senine juht Vassili Pektejev. *Mari Ušem*'i uueks esimeheks sai Paul Ariste õpilane Jõvan Ivanov (sünd. 1935). 1993. a valiti Marimaal 30-liikmeline Riigikogu ja esindaja Vene Riigiduumasse. *Mari Ušem* sai 7% ja *Kugeze Mlande* 2% häältel. Suurem osa maridest pääses parlamenti teiste erakondade ja kohalike omavalitsuste kaudu. Üldse moodustavad marid 43,5% parlamendi liikmetest (Prozes 1995).

Marid ja Marimaa

Liikumisse *Mari Ušem* kuulub 10 000 inimest ning tal on osakonnad peale Marimaa ka Tatarimaal, Baškiirias ja Jekaterinburgi oblastis. Detsembris asutati Rahvusliku Taassünni Partei *Ušem*, mis registreeriti jaanuaris 1995 (Prozes 1995).

Kirjandus

- Anduganov, Juri 1976. Marid ja nende kultuur. — *Edasi*, 21. IX *Finno-ugorskije ...* 1992 = Финно-угорские народы. Статистический сборник. Сыктывкар: Госкомстат Республики Коми
- Istorija ...* 1987 = История Марийской АССР, т. 2. Эпоха социализма (1917–1987). Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство
- Ivanov 1971 = Иванов, И. Г. О латинизации марийского алфавита. — *Советское финно-угроведение VII*, с. 51–55
- Ivanov 1973 = Иванов, И. Г. В. М. Васильев и формирование марийского литературного языка. — *Советское финно-угроведение IX*, с. 217–221
- Ivanov 1975 = Иванов, И. Г. *История марийского литературного языка*. Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство
- Ivanov 1990 = Иванов, И. Г. Была ли необходимость создания новых слов в марийском литературном языке 1920-х годов? — *Linguistica Uralica XXVI*, с. 292–297
- Ivanov 1992 = Иванов, Н. В. *География Марийской ССР. Учебник для 8–9 классов*. Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство
- Japalov 1995 = Яналов, В. Г. Марий талешке кече. День национального героя. — *Марий Эл: время, события, люди. Календарь знаменательных и памятных дат на 1995 год*. Йошкар-Ола, с. 39–41
- Kozlova 1978 = Козлова, К. И. *Очерки этнической истории марийского народа*. Москва
- Krainov 1995 = Крайнов, Г. Н. Политическая культура и менталитет марийского народа. — *Актуальные проблемы полиэтнического региона и перспективы народов России. Материалы постоянно действующего регионального научного семинара*. Йошкар-Ола, с. 45–48
- Kulikov 1993 = Куликов, К. И. *Национально-государственное строительство восточно-финских народов в 1917–1937 гг.*

- Ижевск: Удмуртский Институт Истории, Языка и Литературы
- K u r s, Ott 1981. Siin- ja sealpool Volgat. — *Eesti Loodus*, lk 571–575
- L a l l u k k a, Seppo 1990. *The East Finnic Minorities in the Soviet Union. An Appraisal of the Erosive Trends.* (Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia. Sarja B. Nide 252.) Helsinki
- M a r i i t s ö. 1992 = Марийцы. Статистический сборник. Йошкар-Ола: Вис-Вис
- M o k r o u s s o v a 1995 = Мокроусова, Л. Г. Некоторые вопросы этноструктурного анализа населения Республики Марий Эл. — *Актуальные проблемы полиэтнического региона и перспективы народов России. Материалы постоянно действующего регионального научного семинара.* Йошкар-Ола, с. 32–34
- M o s k v i n a 1995 = Москвина, Л. П. К вопросу об обучении на родном языке в дореволюционной России. — *Актуальные проблемы полиэтнического региона и перспективы народов России. Материалы постоянно действующего регионального научного семинара.* Йошкар-Ола, с. 76–77
- R e s p u b l i k a ... 1993 = Республика Марий Эл. Административно-территориальное деление на 1 января 1992 года. Йошкар-Ола
- N i k o l a j e v, Vasli 1995. Eile oli mari taleške ketše — mari sangari päev. — *Postimees*, nr 95, 27. IV
- Р е к р а j e в, К у к л i н 1993 = Пекпаев, А. А., А. Н. Куллин. *Шочмо кундем. Ш-IV класслаште тунемше-влаклан пүртгүсьм шыльме книга.* Йошкар-Ола: Марий книга савыктыш
- P r o z e s, Jaak 1995. Idasugulased organiseeruvad. — *Postimees*, nr 246, 24. X
- S a n u k o v 1992 = Сануков, Ксенофонт. *Марийцы: прошлое, настоящее, будущее.* Йошкар-Ола: Марий Ушем
- S a n u k o v, Ksenofont 1996. *Maride vabadusliikumine 1917.–1918. aastal.* — *Akadeemia*, nr 7
- V a s s i k o v a 1994 = Васикова, Л. В. Научная сессия, посвященная проблемам языка, литературы и истории горных мари. — *Linguistica Uralica XXX*, с. 157–160

Marid ja Marimaa

OTT KURS (sünd. 1939), lõpetas TRÜ geograafiaosakonna 1963. aastal. Geograafiakandidaat 1971. a Tartus. Tartu ülikooli inimgeograafia dotsent. *Akadeemias* avaldanud artiklid "Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest" (1990, nr 6, lk 1252–1259), "Ingeri põliselanike saatus" (1990, nr 7, lk 1484–1499), "Krimmitatarlased" (1991, nr 2, lk 321–344), "Hõimud hääbumas: Karjalased Ida-Karjalas" (1992, nr 1, lk 120–136), "Edgar Kanti teaduspärand" (1992, nr 3, lk 578–606), "Euroopa ruumiline taassünd" (1992, nr 5, lk 899–911), "Halduspoliitilised ruumid" (1992, nr 12, lk 2613–2630), "Eesti piirid Euroopa riikide taustal" (1993, nr 3, lk 451–468), "Sakslased Venemaal" (1993, nr 7, lk 1452–1483), "Poliitgeograafia arengulugu" (1993, nr 12, lk 2640–2666), "August Tammekann teaduses ja kultuuris" (1994, nr 8, lk 1720–1737), "Etnilised vähemused ja uusasukad Eestis" (koos Eiki Bergiga, 1995, nr 2, lk 260–275), "Johannes Gabriel Granö Eestis" (1995, nr 5, lk 1057–1077), "Poliitgeograafia Eestis" (1996, nr 1, lk 137–151); lisaks 7 arvustust ja järelsõnu ning tõlkeid.

MARIDE VABADUSLIIKUMINE 1917.–1918. AASTAL

Ksenofont Sanukov

Tõlkinud Heno Sarv

1. ESIMENE ÜLEVENEMAALINE MARI KONGRESS

Tuntud mari teadlane, ühiskonnategelane ja publitsist V. Muhhin on kirjutanud, et maride rahvuslik liikumine algas esimese Vene revolutsiooni ajal ning et juba siis unistasid rahvusintelligentsi eesrindlikumad ja demokraatlikumad esindajad oma rahva autonoomiast ning kõnelesid sellest (Muhhin 1935). Paraku puuduvad nendele meenutustele siiani dokumentaalsed kinnitused nii 1905.–1907. a valitsusevastastest ülesastumistest osavõtnute süüdistusdokumentides kui ka selleaegses demokraatlikus väljaandes *Марла календарь* avaldatud kirjutistes. Kusagil pole mainitud autonoomiat liikumise poliitilise eesmärgi või taotlusena.

Sellegipoolest tekkis just neil aastail mari eneseteadvus väikese demokraatliku noortegrupi seas, mille tuntumateks esindajateks olid Kaasani vaimuliku seminari lõpetanud Valerjan Vassiljev ning kõrgema vaimuliku haridusega misjonär Pavel Glezdenev. Nemad asutasidki demokraatliku väljaande *Марла календарь*, mis levitas maride seas valgustuslikke ideid. Mari poeet Sergei Tšavain on kirjutanud: “1905. a. revolutsioon äratas mari intelligentsi eneseteadvuse. Kuni selle ajani häbenesid paljud marid oma rahvust, nüüd aga hakati rääkima mari kirjandusest, raamatutest ja ajalehtedest.” *Марла календарь*’i väljaandjate V. Vassiljevi

---

Tõlgitud käsikirjast “Национально-освободительное движение марийского народа в 1917–1918 гг.”.

ja P. Glezdenevi ümber koondus rühm noori mõttekaaslasi, kes ihkaside tõestada kõigile, et "mari rahvas on samasugune nagu iga teine, ka maridel on oma ajalugu [---]" (Tšavain 1957: 5–6). Loomulikult ei saa me seda pidada poliitilise autonoomia taotluseks, ent see on oluline samm iga rahva vaba arengu vääramatu õiguse teadvustamisel. Järgnevatel reaktsooniaastatel vaibub *Марла календарь*'i ja teiste väljaannete demokraatlik suund, sest aktiivsemad revolutsioonitegelased (P. Grigorjev, A. Baronov, I. Kljutšnikov-Palantai, D. Adajev jt) olid arreteeritud ja küüditatud, ühiskondlik-poliitiline tegevus asendus kultuurilise-ga. Tärnanud eneseteadvus ei vaibunud aga jäljetult.

Mari rahvusliku liikumise tegelikuks tekke- ja kujunemisajaks tuleks pidada Veebruarirevolutsioonile järgnenud kuid (kevad ja suvi 1917). Kahjuks on sellele perioodile niihästi sovetlikus ajalookirjanduses kui ka Mari Eli koduloolistes uurimustes vähe tähelepanu pööratud. Kuni tänase päevani levib trükisest trükisesse maride 1917. a rahvuslikku liikumist ja sealhulgas 15.–25. juulil (28. VII–7. VIII ukj) toimunud I Ülevenemaalist Mari Kongressi laimav käsitus, mis fabritseeriti 1930. aastail NKVD seinte vahel. Nii kirjutatakse ka *perestroika* ajal ilmunud *Mari ANSV ajaloo* II köites sellest kui "kodanlik-natsionalistlike elementide" tegevusest, "mille sihiks oli võtta oma kätte mari rahvusliku vabadusliikumise juhtimine, muuta selle sisu, eemaldada sellest vabastusideed ning lõpptulemusena teha temast reaktsooniline liikumine kodanliku natsionalismi lipu all. [---] Rahvusühtsuse tugevdamise nimel püüti töörahvast irrutada klassivõitlusest. Tulemuseks oli kongressi tähtsaimais poliitilistes küsimustes tehtud põhiliste otsuste vastuolulisus ning paljude nende otsuste punktide reaktsoonilisus." (*Istorija...* 1987: 19–20.)

Peale rahvusliku haritlaskonna kujunesid Veebruarirevolutsiooni tingimustes aktiivseks ühiskondlikuks jõuks ka politiseerunud sõjaväelased. Juba 1917. a märtsi alguses toimusid Ufaas kahe tagavarapolgu mari rahvusest ohvitseride ja soldatite koosolekud, kus osales ka teisi Ufaas teenivaid marisid. Koosolekuil kõneldi mari taassünnivõimalustest uutes oludes. 19. märtsil võeti Ufaa garnisoni mari rahvusest sõdurite ja allohvitseride koosolekul vastu otsus moodustada *Mari Ušem* (Mari Liit). Loodud organisatsioon kutsus rahvuskaaslasi üles ühinema, et toetada rahvuslikku vabadusliikumist. Juba märtsi lõpus loodi Ufaa ku-

bermangu Birski maakonnas, kus marid moodustasid elanikkonna enamuse, Birski *Mari Ušem*, mida juhtis kohaliku õpetajate seminari õppejõud V. Ivanov. Peagi kanduski mari rahvusliikumise keskus Ufaast üle Birskisse.

Samal ajal moodustati Kaasanis Volgamaade Väikerahvaste Selts, mille tšeremissi (mari) sektsiooni juhtis Kaasani ülikooli üliõpilane Valerjan Vassiljev, kes oli tuntud *Марла календарь*'i väljaandjana, vaimulike brošüüride tõlkijana mari keelde ja õpikute koostajana. Aprillis-juunis tekkisid Ufaa ja Birski eeskujul *Mari Ušem*'id Tsarevokokšaiskis, Morkis ja mujal. *Mari Ušem*'id kasutasid esimestena ametlikult maride etnonüümina "mari", mitte "tšeremiss", nagu varem oli tavaks olnud. Sellegipoolest on Mari Eli aja- ja koduloolises kirjanduses säilinud halvustav hinnang toonastele Mari Liitudele, kuivõrd nende liidrid polnud seotud bolševikega. Talurahvakeskkonnast pärit uusi rahvuslikke liidreid tõmbas rohkem ligi sotsialistide-revolutsionääride (essee-ride) partei.

15.–22. mail 1917 toimus Kaasani ülikooli I auditooriumis Volgamaade Väikerahvaste Seltsi initsiatiivil nende rahvaste esindajate kongress. Viiesaja osavõtja seas oli ka mari delegatsioon, mille oli lähetanud seltsi tšeremissi sektsioon ja mõned *Mari Ušem*'id. Peamiselt koosnes see kooliõpetajatest ja vaimulikest. Kongressi aseesimeheks valiti marilasest õigeusu misjonär ja kooliõpetaja P. Glezdenev. Aktiivselt osalesid kongressil õpetaja L. Mendijarov, üliõpilane V. Vassiljev, Kaasani õpetajate seminari õppejõud P. Kunajev jt.

Kongressi ettekannetes kõneldi keele, kultuuri, rahvaste vaimuelu (sealhulgas ka paganliku vaimuelu) taassünni vajadusest ja plaanidest ning rahvuskoolide loomisest. Päevakorras oli ka küsimus kohalikust omavalitsusest. Mitmes ettekandes esitati tulevase Vene Vabariigi föderatiivse korralduse ettepanek, milles "võiksid olla olemas ka rahvuslikud osariigid seal, kus valdavaks elanikkonnaks on tšuvašid, votjakid, tšeremissid jne". Kuid kongressi enamus pidas selliseid ettepanekuid teostamatuks, sest need rahvad polevat "veel küllaldaselt arenenud" (*Protokolõ...* 1917: 7). Resolutsiooniprojekte oli Venemaa ülesehituse küsimuses kaks: 1) luua demokraatlik vabariik ulatusliku kohaliku omavalitsusega (silmas peeti unitaarriiki selgitusega, et "föderatiivne vabariik on teostumatu"); 2) luua föderatiivne vabariik koos

sellest tulenevate “eriliste (rahvus)osariikide” organiseerimisega. Mõningate redaktsiooniliste parandustega võeti vastu esimene resolutsiooniprojekt.

Mari Ušem’e juhtivate rahvuslaste seas sai selgeks vajadus ühendada rahvuslikud jõud ning kutsuda kokku mari kongress. Seda oli soovitanud ka Volgamaade väikerahvaste kongress, mari kongressi kokkukutsumise eestvõtjaks sai Volgamaade Väikerahvaste Seltsi tšeremissi sektsioon. Kongressi toimumise kohaks valiti Ufaa kubermangu Birski linn, kus mari rahvusliikumine oli kõige aktiivsem.

Kongressi päevakorra koostasid V. Ivanov ja V. Vassiljev. Arutluseks pakuti rahva elus olulisi probleeme seoses Venemaa sündmustega. Esmatähtsana eritleti “poliitilis-majanduslikke ja sotsiaalseid küsimusi” (suhtumine Ajutisse Valitsusse, sõjasse, riigikorraldus, valimised Asutavasse Kogusse, kohalik omavalitsus ja kohus). Teisteks valdkondadeks olid: rahvaharidus, usuküsimused, kirjastamine, rahvalooming (selle all olid ka emakeele arengu ja õpetamise küsimused, rahvuskirjandus ja -kunst). Kongressile kutsuti “2–4 inimest igast mari elanikkonnaga vallast, kooperatiivide teenistujate ja avalike asutuste esindajaid, kooliõpetajaid, vaimulikke, haritlasi, tšeremissi sõjaväeliste organisatsioonide esindajaid ning mari rahvusele lähedasi isikuid, kes aitavad kaasa tema kultuurile ja haridusele.” (Izvestija... 1917: 1–2.) Päevakord ja delegaatide valimise ettepanek trükiti mari (3000 eksemplari) ja vene (5000) keeles ning saadeti tšeremissi sektsiooni poolt juuni keskel laiali maride asualadele.

15. juuli varahommikul kogunes Birski õpetajate seminari ruumidesse üle 200 Mari Kongressist osavõtja, kellest 178 olid registreerunud delegaatidena. Enne kongressi töö algust otsustati korraldada palvus. Pooled kogunenuist olid ristitud, ülejäänud paganausulised. Kirikus toimunud palvusel teenis preester Mihhail Sazonov (hilisem teadlane M. Jantemir); samal ajal palvetati kooli kõrval puudesalus oma paganausu jumalate poole. Kell 10 avas Birski *Mari Ušem*’i esimees V. Ivanov kongressi. Kongressi esimeheks valiti Tsarevokokšaiski maakonnast pärit 144. tagavarapolgu soldat esseer I. Kovedjajev-Umšar, abiesimeesteks Birski õpetajate seminari juhataja V. Ivanov, veel üks 144. polgu soldat B. Aiguzin ja Vjatka piiskopkonna misjonär P. Glezdenev (isa Pavel). Valiti ka sekretärid.

Kongressi esimesel tööpäeval arutati päevakorda ja reglementi, kuulati tervitusi mitmelt organisatsioonilt ja paikkonnalt. V. Vassiljev tervitas kongressi Volgamaade Väikerahvaste Seltsi tšeremissi seksiooni ja V. Jakmanov ususekti *Kugu sorta* ("Suur küünal") poolt.

Resolutsiooniprojektide ettevalmistamiseks ja läbivaatamiseks moodustati neli seksiooni: majanduspoliitilised ja sotsiaalsed küsimused; rahvaharidus; kirjandus ja rahvalooming; usuküsimused. 16. ja 17. juulil toimus kogu kongressi töö seksioonides, ka järgnevatel päevadel suunati osa küsimusi süvaaruteluks seksiooni.

Valdav osa kongressi kümne tööpäeva jooksul vastuvõetud otsustest kandsid Volgamaade Väikerahvaste Kongressi vaimu. Sellegipoolest mõistsid kongressi juhid, et on juba võimatu piirduda vaid kultuuri- ja haridusküsimustega, aeg on vastu võtta otsus ka Venemaa tulevase ülesehituse kohta. "Võim tuleb üle anda rahvale. Täitevorganiks peab saama rahvaesindajate kogu (kongress)," kirjutatakse resolutsioonis esimese komisjoni esimehe I. Kovedjajevi ettekande põhjal. Sellest mõneti segasest formuleeringust võib välja lugeda ideed Asutavast Kogust kui üldrahvalikust organist. Ei selle ega ühegi teise küsimusega seoses ei räägitud klassidest ega klassivõitlusest. Kõik otsused puudutasid kogu mari rahvast.

Ka Ajutise Valitsuse suunas ei kõlanud kongressil ühtegi kriitilist sõna. Kuigi mitmes sõnavõtus tunti muret sõja tõttu rahvast tabanud hädade pärast, kirjutati resolutsioonis: "Sõda kuni võiduka lõpuni, et hävitada militarism ja kindlustada rahu kogu maailmale." Teisal seisavad sõnad: "Lõpetada sõda pealetungiga rahu kindlustamiseks." (Izvestija... 1917: 13.) Mari rahva esindajad leidsid, et üksnes Ajutine Valitsus suudab tagada riigile normaalse ja demokraatliku arengu. Tuleb arvesse võtta, et ka sovetid toetasid tollal Kerenski koalitsioonivalitsust.

Kongressi resolutsioonis on kirjas: "Ülevenemaaline Mari Kongress avaldab täielikku usaldust Ajutisele Valitsusele ja kutsub mari rahvast kõigi vahenditega seda toetama, koondudes talurahva, soldatite ja tööliste saadikute nõukogude ümber, teades, et Valitsus suudab kindlustada võidetud vabadust tänu oma võimutäiusele ja kogu töötava rahva toetusele ning omaalgatusele." (Izvestija... 1917.) Hilisemates ajalooteostes on üritatud

siinset nõukogude võimu ümber koondumise üleskutset tõlgendada bolševistlike ideede mõjuna. Ei tohi aga unustada, et just nendel kuudel loobusid bolševikud loosungist "Kogu võim nõukogudele!" ning esseeride ja menševike enamusega sovetid toetasid Ajutist Valitsust. Veel 1929. aastal märkis Kaasani ajaloolane M. Korbut, olles analüüsinud kõiki mari kongressi dokumente: "Bolševismist pole siin veel lõhnagi." (Korbut 1929: 31.) Kongressi dokumentides polnud ka mingit konstitutsiooniliste demokraatide (kadettide) mõju.

Valdavalt põllumajandusega tegelevate maride jaoks eriti olulist agraarküsimust puudutavad otsused on samuti langetatud esseeride programmi vaimus. Kongress pooldab maa natsionaliseerimist ja põllumajanduslikke kooperasiive, ühtlasi taunis kongress igasuguseid "omavolilisi aktsioone enne Asutava Kogu otsust" (Izvestija... 1917: 16).

Seoses Asutava Kogu valimistega leiti, et mari rahvusliikumisel tuleb "ühineda mingi poliitilise parteiga", milleks "maridele on sotsialistide-revolutsionääride partei". Seetõttu soovitas kongress Asutava Kogu valimistel "hääletada ainult nende kandidaatide poolt, kes taotleavad maa natsionaliseerimist". Et valmistada marisid ette Asutava Kogu valimisteks, otsustati luua Kaasani erikomisjon, mis sai volituse koostöökaks esseeride parteiga. Maride kandidaatideks Asutavasse Kogusse esitati L. Mendijarov Vjatka kubermangust, V. Vassiljev Kaasani kubermangust ja I. Kovedjajev Ufaa kubermangust.

Ka kohaliku omavalitsuse küsimuses järgiti esseeride seisukohti, sest need võimaldasid pidada silmas rahvaste paiknemise eripära. Esseeride aktiivsel osavõtul toimus sel ajal semstvoalitsuste organiseerimine valla tasemel. Tsarismi pärandina ei arvestatud kohalike omavalitsuste moodustamisel rahvuslikku koosseisu ja põlisrahvaste keeli ei kasutatud avalikus elus. Kongress toetas semstvoalitsuste loomist, sidudes selle oma resolutsioonis rahvusküsimusega:

"1. Mari elanikega paikades moodustada, kus see on võimalik, valla tasemel omaette semstvoalitsused; kui võimalik, siis luua need ka maakonna ja kubermangu tasemel. Selle printsiibi teostamiseks võib ühendada ka eri valdade, maakondade ja kubermangude territooriume.

2. Kõik ametnikud mainitud asutustes peavad olema mari rahvusest tegelikud asjatundjad; muu rahvuse liikmeist lubatakse ainult põhjalikult mari keelt tundvaid isikuid.

3. Samuti tuleb ametnike valimisel ja semstvokoosolekutel üldse kasutada eranditult üksnes mari keelt.

4. Segarahvastikuga aladel peavad valimised kohalikku omavalitsusse nii valla, maakonna kui ka kubermangu tasemel toimuma proportsionaalselt elanikkonna rahvusliku struktuuriga, arvestades seejuures ka vähemuse õigusi.

5. Segarahvastikuga semstvote dokumendid kirjutatakse riigikeeles, kõik teated elanikkonnale aga mari keeles. Mari semstvote dokumendid kirjutatakse mari keeles, välja arvatud need, mis on adresseeritud kõrgematele valitsusasutustele ja teiste rahvuste omavalitsusorganitele." (Izvestija... 1917: 14.)

Resolutsiooni esimene punkt osutab sellele, et silmas ei peetud üksnes kultuurautonoomiat, vaid kõne all oli territoriaalaautonoomia. Keelekasutust puudutas ka resolutsioon kohtu kohta: "Kohut peetakse mari keeles ja tavaõigust kasutades, kohtuotsus ja -määrused kirjutatakse riigikeeles." (Izvestija... 1917.)

Väga läbimõeldud oli ka õppekeele küsimus. Alg- ja keskkool pidanuks kongressi delegaatide arvates olema emakeelsed. Unistati ka emakeelsest kõrgharidusest, ehkki seda peeti esialgu ebareaalseks. Esialgu tulnuks kõrgkoolides piirduda emakeele, ajaloo ja rahvateaduse kateedrite loomisega. Kongress ei olnud häälestatud vene keele vastu, pidades vajalikuks selle õpetamist eraldi õppeainena. Õppekeeleks võinuks vene keel jääda vaid kõrgkoolides. Kongressi dokumentides on hoolikalt viimistletud programm rahvuskultuuri taassünniks ja emakeelse haridussüsteemi rajamiseks.

V. Vassiljev rõhutas oma ettekandes mari rahvaloomingu kogumise tähtsust, tehes ettepaneku moodustada rahvuslike organisatsioonide juurde rahvaloomingu kogumise toimkonnad (Izvestija... 1917: 33). P. Glezdenevi mari kalendrite väljaandmist käsitleva ettekande resolutsioonis märgitakse: "Maride säilimiseks on vaja teha kõik emakeele säilitamiseks, säilitades marikeelsed jõgede, järvede ja külade nimed, samuti inimeste ees- ja perekonnanimed." (Izvestija... 1917: 24.)

P. Glezdenev kõneles: "Algamas on uus ja helge ajastu maride rahvahariduse alal, ent selleks on vaja intensiivset tööd." Esime-

se sammuna sel teel võttis kongress vastu otsuse, mis puudutas marikeelse ajalehe väljaandmist. Sel ajal juba andis P. Glezdenov välja marikeelset ajalehte *Война увер* ("Sõjateated"), kuid see ilmus maride peamisest asulast eemal Vjatka linnas. Juba Volgamaade väikerahvaste kongressil otsustasid marid viia oma ajalehe toimetuse üle Kaasanisse, säilitades senised tellimused. Nüüd võeti vaimustusega vastu V. Vassiljevi informatsioon Kaasanist J. Jermakovilt (marilasest kubermangu talurahva saadikute nõukogu täitevkomitee aseesimees) saabunud telegrammi kohta, milles teatati, et kubermangu semstvo on eraldanud mari ajalehe väljaandmiseks 18 miljonit rubla. Ajalehele anti nimeks *Ӹжара* ("Koit") ja selle esimene number ilmus 25. augustil. Ajalehe suunitlus pidi olema "parteitu ja progressiivne". Hilisem nõukogudeaegne historiograafia on seetõttu süüdistanud seda väljaannet "reaktsiooniliste ideede levitamises" (*Istorija...* 1987: 21). Tegelikult väljendas parteitus pigem ajalehe väljaandjate (V. Vassiljev, D. Adajev, S. Gavrilov) üldinimlikke taotlusi.

Demokraatliku rahvusliikumise laiendamiseks seadis kongress ülesandeks luua kõigil mari kompaktsama asustuse aladel *Mari Ušem'*id, mis ühineksid Maride Keskliidu (asukohaga Kaasanis) juhtimisel. Sama aasta lõpuks oli see ülesanne täidetud. Samuti peeti vajalikuks luua suurima mari asustusega kubermangude keskustes Kaasanis, Vjatkas ja Ufaas kubermangu mari haridusorganisatsioonid, mille töö koordineerimine tehti ülesandeks kolmele mari rahvusliikumise liidrile P. Glezdenevile, V. Vassiljevile ja S. Gavrilov-Epinile.

Mari intelligentsi poolt juhitalval, esseeridele lähedasel rahvusliikumisel ei saanudki olla mingeid kontakte bolševikega. Seetõttu ei leidnud ka bolševike Petrogradis s.a oktoobris sooritatud riigipöörde mitte mingit kajastamist maride ajalehes. Mari rahvused jäid oktoobripöörde suhtes kõrvaltvaatajaks, oletades, et see puudutab vaid suuri proletaarseid keskusi. Samasugune äraootav suhtumine bolševike riigipöördesse oli ka nende piirkondade vene elanikkonnal. Peale Jurino küla ei olnud kusagil maride maal bolševike organisatsioone, kõikjal domineerisid esseerid. Saades novembris teate võimu üleminemisest sovettidele Petrogradis ja Kaasanis, keeldusid Kozmodemjanski ja Tsarevokokšaiski (valdavalt venelastest koosnevad) nõukogud võimu üle võtmast.

Olles õppinud Pariisi Kommuuni haeletraagilisest kogemusest, taipasid bolševikud õigeaegselt kogu maal võimu haaramiseks novembri lõpus toimunud Talurahva Saadikute Nõukogude era- korralisel kongressil luua valitsuskoalitsiooni vasakpoolsete essee- ridega. Alles seejärel hakkasid vasakesseeride mõju all olevad provintsinõukogud tunnustama Rahvakomissaride Nõukogu võimu. Tsarevokokšaiskis teostus see 23. detsembril, Kozmodem- janskis 31. detsembril (vkj), umbes samal ajal ka mari asustusega Jaranski ja Uržumi maakondades.

Nii suudeti tänu koalitsioonile Marimaal kehtestada enamlaste võim, kuigi näiteks mari asustuse tuumalal Tsarevokokšaiski maakonnas ei olnud ühtegi bolševikku. Võimu üleminekut soodustas ka see, et lühikese võimuloleku aja jooksul ei suutnud Ajutine Valitsus peatada majanduslikku kaost. Vasakesseerid aga toetasid sel hetkel bolševike naiivpopulistlike loosungeid (“Maa talupoegadele!”, “Vabrikud tööliste!”, “Rahu rahvastele!”), mis olid suunatud raske majandusolukorra tingimustes jõudsalt laienu- nud ühiskonna põhjakihitidele, töötades peatset head elujärge.

Sama taktikat rakendas Nõukogude valitsus ka rahvuspoliitika- s, lubades kõigile Venemaa rahvastele võõrandamatu õiguse enesemääramiseks. Nõukogude valitsuse poolt väljakuulutatud “Venemaa rahvaste õiguste deklaratsioon” oli efektne propagan- da, mis meelitas Nõukogude võimu poolele rahvusdemokraat- likud liikumised. Vastuseks sellele aktiveerus eriti soldatite organisatsioonides rahvusliku vabadusliikumise pahempoolne re- volutsiooniline suund. Aastavahetusel 1917/18 tekkis Ufaas mari Sõjajätkekomitee, Kaasanis loodi samal ajal Mari Sõjakomissa- riaat sõjaväeringkonna staabi juures. Neis töötavad mari sõjaväe- lased tegid koostööd nõukogude võimuga mari asustusega aladel nii kubermangu kui ka maakonna tasandil.

Levitamiseks enamlike ideid mari rahva seas, tegi sõjaväe- ringkonna Mari Komissariaat ettepaneku kutsuda Kaasanis kokku mari kongress. Organiseerimiskomitee esimeheks sai komissar Mihhail Tovašov, Tsarevokokšaiski maakonnast pärit talupoeg, kuni sõjani kooliõpetaja, sõja ajal ohvitser.

1918. a jaanuari alguses sai vastavalt I Mari kongressi ot- susele Kaasanis teoks mari rahvusliikumist juhtiva Mari Keski- liidu moodustamine. Selle täitevkomiteesse kuulusid V. Vassiljev, S. Gavrilov-Epin ja teised valgustajad-demokraadid. Loomulikult

ei valitsenud Mari Keskliidu ja kõigi *Mari Ušem'*ide liidrite vahel igas küsimuses täielikku üksmeelt. Osa liidreid taotles üksnes kultuurilis-hariduslikku tegevust, kultuurautonoomiat; teine osa jälgis tähelepanelikult poliitilist situatsiooni, mis arenes Venemaal pärast Asutava Kogu laialisaatmist bolševike ja vasakesseeride poolt. Kõigest hoolimata toimus kongressi ettevalmistamine kõigi mari organisatsioonide reaalses koostöös.

2. PIIRKONDLIK MARI RAHVUSKONGRESS

25. veebruaril 1918 kell 12 avati Kaasani Kommertskoolis mari rahva esindajate kongress. Osalenud 98 delegaati olid valitud mari seltside poolt maakondadest ja valdadest; nende seas oli sõjaväelasi, haritlasi ja talupoegi. Kavandatud oli ülevenemaalne kongress, kuivõrd aga jäid tulemata esindajad mari asustusega Nižni-Novgorodi, Permi ja Kostroma kubermangudest, otsustati kongressi nimetada Piirkondlikuks Mari Rahvuskongressiks. Kuigi kongressi peamiseks organiseerijaks oli Maride Keskliit, ütles avasõnad M. Tovašov.

Päevakorras oli rahvusväeosade moodustamine, kultuuritöö, maa- ja tootlusküsimused, võimuorganite ning kohaliku omavalitsuse kujundamine. Probleemide töötlemiseks moodustati komisjonid.

Ettekannetes väljendati lihtrahva soove, muu hulgas ettepanekuid muuta administratiivpoliitilist korraldust vastavalt elanikkonna rahvuskoosseisule. V. Aleksejev tõi kongressile tervituse idamaride poolt, esindades Ufaa sõjataitevkomiteed ja Ufaas moodustatud mari pataljoni. Kongress saatis tervituse mari pataljonile, mis võitles Ufaa Nõukogu punalipu all ning saatis oma võitlejaid lahingutesse kasakaataman Dutovi vastu.

Loomulikult esines sellel keerukal ajal erinevaid vaateid ja poliitilisi orientatsioone. Kongressi algul kontrollisid sellegipoolest selle kulgu Maride Keskliidu aktivistid. Kongressi esimeheks valiti Tsarevokokšaiski maakonnast pärit õpetaja P. Sokolov (Maride Keskliit), aseesimeheks M. Tovašov.

Kongressil oli etteasteid, mis ei pööranud mingit tähelepanu vahepeal, pärast Birski kongressi toimunud poliitilisele arengule. Nii näiteks kutsus *Ужара* kaastööline I. Kovedjajev (Maride

Keskliit) üles Birski kongressil algatatud kultuurhariduslike programmide jätkamisele.

Paraku pääses podisevast poliitikakatlast pritsmeid ka kongressisaali. . .

Kaasanis tekitas ärevust "Türgi-Tatari Uurali-Volga osariigi" väljakuulutamine. See oli tatari rahvusliikumise liberaaldemokraatlike liidrite katse luua kodanlik vabariik vastukaaluks nõukogude võimu väljakuulutamisele Kaasani kubermangus. Mari kongressi seisukoht selles küsimuses tuli arutusele kongressi teisel päeval. Reaalselt puudutas see probleem maride rahvuslik-poliitilist enesemääramist, ning siin kujunes kaalukaks järgnevalt mari rahvusliikumise faktilise liidri Vladimir Muhhini arvamus.

V. Muhhin oli pärit Morki kandist, lõpetanud õpetajate seminari ning töötanud Marimaa koolides aastail 1908–1914. Essee-ride partei liige 1908. aastast. Esimese maailmasõja ajal lõpetas lipnike kooli. 1917. a osales Kaasani tagavarapolgus teenides Kaasani mari sõjaväeorganisatsiooni ühe liidrina Birski kongressi ettevalmistamises. Samal suvel saadeti ta rindele, kus oktoobripöörde järel valiti algul soldatite komitee liikmeks, veidi hiljem korpuse komandöriks. 1918. a algul, Rumeenia pealtungi ajal Bessaraabias, õnnestus tal edukalt viia oma korpus Nõukogude territooriumile. Kaasani mari kongressi avapäeval oli ta linnast läbisõidul, teel lühiajalisele puhkusele kodukandis. Siinsamas tegid tema võitluskaaslased Kaasani mari sõjaväeorganisatsiooni päevilt ettepaneku kutsuda Muhhin kongressile ning taotleda Kõrgemalt Ülemjuhatuselt Muhhini vabastamist sõjaväeteenistusest korpusekomandörina, et ta võiks keskenduda tööle maride seas.

Suhtumises Uurali-Volga osariiki määratles Muhhin oma 26. veebruari esinemises selge seisukoha: "See projekt ei vasta töötava rahva huvidele. Me peame suhtuma sellistesse projektidesse ettevaatusega, sest mitte iga autonoomia ei kindlusta rahvuskultuurilist enesemääramist." Puhkes diskussioon, mille käigus Muhhin tegi ettepaneku selle küsimuse otsustamine edasi lükata, kuni ta on pidanud ettekande rahvusküsimusest poliitilise ja regionaalse omavalitsuse komisjonis.

Pärast tööd sektsioonides kogunes 1. märtsil taas kongressi üldkogu, millele tehti teatavaks Rahvakomissaride Nõukogu tele-

gramm rahuläbirääkimiste katkestamisest Saksamaaga üleskutsega toetada Nõukogude võimu võitluses "sotsialistliku isamaa" eest. Selles olukorras ei olnud enam võimalik jätta määratlemata kongressi suhtumist Nõukogude võimusesse ning V. Muhhini ettepanekul võeti vastu resolutsioon: "Pidades silmas, et Saksa kodanluse pealetung ähvardab kõiki revolutsiooni saavutusi, soovib mari kongress kõigi vahenditega toetada Nõukogude võimu võitluses sotsialistliku isamaa eest." Hoolimata sellest, et Muhhin oli vasakesseer, erines tema seisukoht suhtumises sõjasse erakonna juhtkonna positsioonist. Kuigi kongressi delegaatide seas ei olnud ühtki bolševikku, kujunes päevasündmuste mõjul ning vasakesseeride toetusel jõudude vahekord Nõukogude võimu toetajate kasuks. Seda hetkemeeleolu on hilisemad nõukogude ajaloolased-propagandistid järjekindlalt tõlgendanud mari rahva toetusena Nõukogude võimule ja bolševikele, kuigi viimaste toetajaid kongressil tegelikult ei olnudki.

Järgmisel päeval palus kongressi esimees P. Sokolov end vabastada kongressi juhtimisest, kuivõrd ta ei jaganud kongressi toetust Nõukogude võimule. Tagasi astusid ka kõik ülejäänud kongressi juhid peale M. Tovašovi. Kongressi uueks esimeheks valiti V. Muhhin.

Uuel kongressi juhtkonnal tuli juba esimesel tööpäeval kokku puutuda sõja ja näljahäda tingimustes teravnendud rahvusprobleemidega. Deuševo küla mari talupojad olid esitanud kongressile taotluse "Talurahvale relvade jagamisest võitluseks Aleksejevskoje küla venelaste rünnakute vastu", sama päeva õhtul kerkis küsimus Tsarevokokšaiski ja Uržumi maakonna elanike kokkupõrgetest toiduainete tõttu. Ka siin löid välja rahvuslikud vastuolud, sest traditsioonilised viljaostjad olid Tsarevokokšaiski maakonna mari talupojad, müüjad aga Uržumi maakonna vene talupojad. Mõnel pool mujal kerkis rahvusküsimus ka seoses vanade tülidega maavalduse üle. V. Muhhin kartis rahvusküsimuse teravnemist. Protokollis on kirjas: "Sm. Muhhin oli relvade väljajagamise vastu, kuivõrd see vastavalt tema arvamusele kutsuks esile kodusõja maal. Küsimus on üldriikliku iseloomuga ning vajab printsipiaalset lahendust." Teises üleskirjutuse variandis: "Muhhin: anda küsimus üle talupoegade nõukogule, relvade väljaandmine teravdab olukorda veelgi."

Küsimus võimust kujunes peamiseks alles kongressi lõpus. Säilinud dokumentide põhjal pole võimalik tuvastada, kes pidi kongressi organisaatorite kava kohaselt esinema vastava ettekandega. Arvata võib, et kongressi korraldajad soovisid enne selle küsimuse arutelu selgusele jõuda kongressi üldises meeleolus, mis oli kongressi lõpuks kujunenud selgelt nõukogusid toetavaks. Kuivõrd seda suunda esindas kõige järjekindlamalt valitsuskoalitsiooni kuuluva vasakesseeride partei liige V. Muhhin (bolševikke saalis ei olnud), usaldati ettekande tegemine talle.

Kongressi protokoll kohaselt selgitas V. Muhhin oma ulatuslikus ettekandes, et “üksnes nõukogude võim väljendab töötava rahva tõelisi huve ning on ainsana võimeline teostama reforme sotsialismi printsiipide teostamiseks. Kogu kohalik võim peab kuuluma küla-, valla-, maakonna- ja kubermangunõukogudele. Semstvoasutused peavad minema nõukogude alluvusse, saavutamaks poliitilise, administratiivse ja majandustegevuse ühtsust.” See seisukoht oli kooskõlas Siseasjade Rahvakomissariaadi pöördumisega kohalike nõukogude poole kohaliku omavalitsuse organiseerimiseks.

Mari kongressi poolt vastu võetud “Võimu organiseerimise määruses” rõhutati rahvuslik-proportsionaalse esindatuse vajalikkust, kusjuures põlisrahva poliitilisse ellu integreerimiseks tuleks nõukogudes moodustada mari rahvuslikud juhtorganid. Kubermangu tasemel oleks otstarbekas luua mari bürood siis, kui kubermangu elanikkonnast on 10% mari rahvusest (Kaasani, Vjatka ja Ufaa kubermangud), maakonna tasemel 20%-lise mari elanikkonna puhul.

Uus võim, kuulutades välja rahvaste enesemääramise õiguse, peaks kindlustama kõigi rahvaste vaba arengu. 6. märtsil peetud ettekandes rahvusküsimusest kõneles V. Muhhin tsarismi koloniaal- ja venestamispoliitikast, mis õhutas vaenu Venemaa rahvaste vahel. “Sellest hoolimata säilisisid rahvuslikud erinevused. Nüüd, kus iga rahvas on saavutanud enesemääramisõiguse, võime oma saatust kujundada vabalt: tunnistada oma usku, õppida emakeeles, elada oma kommete kohaselt. Uues ühiskonnas ei ole kohta venestamispoliitikale ja rahvuslikule vaenule; kogu töötava rahva ühiseks eesmärgiks on vabanemine eksploatatori-

test. Rahvusliku konkurentsi asemele peab tulema vabade rahvaste koostöö.”

Omaette lõik ettekandest oli pühendatud ettepanekule loobuda maride omanimetusest sõna “tšeremiss” kasutamisest ning vajadusele luua Mari komissariaat.

Etnonüüm “tšeremiss” ei tähendanud algselt midagi alandavat, kuid sajanditepikkune rahvuslik rõhumine oli andnud sellele sõnale maride jaoks halvustava varjundi nagu sõnale *инородец* (“muulane”, “mittevenelane”). Maride endi seas oli läbi sajandite kantud uhke eneseniimetus “mari”, mis algselt tähendas inimest. Samas hoiatasid mitmed esinejad rahvusliku eripäraga liialdamise eest. Kongress võttis rahvusküsimuses vastu suure põhimõttelise tähendusega otsuse:

“1. Loobuda maride nimetuse “tšeremiss” kasutamisest, sest see ei pärine mari keelest, ning asendada see ajaloolise rahvusliku nimetusega “mari”.

2. Vaimse, kultuurilise ja majandusliku elu edukaks arenguks tuleb maridel minna rahvusliku enesemääramise teed, see tähendab, vabalt korraldada oma usuasju, õppida emakeeles ning säilitada ja arendada rahvuskultuuri, sest vaid nii on võimalik omandada maailmakultuuri.

3. Tunnistades, et kõigi töötavate rahvaste huvid on ühesugused, tuleb vältida šovinismi ilminguid.

4. Maride kaitseks rahvustevahelise ekspluateerimise eest ning revolutsioonisaavutuste ja uue võimu autoriteedi kindlustamiseks peavad juhtivad ja seadusandlikud organid olema üles ehitatud rahvuslik-proportsionaalse põhimõtte järgi.

5. Tunnistades iga rahva enesemääramisõigust tuleb pidada Türgi-Tatari kubermangu väljakuulutamist lubatavaks üksnes kõigi seda ala asustavate rahvaste nõusolekul.

6. Silmas pidades iga rahva enesemääramisõigust tuleb moodustada Tööliste ja Talupoegade Saadikute Nõukogu juurde Mari Komissariaat.”

Millegipärast on ametlikust dokumendist välja jäänud algallikates sisalduv lause “Mari rahvas tahab elada sama piirkonna rahvastega rahu ja koostöös.” See kõik näitab kongressi juhtkonna internatsionalistlikku meelestatust.

Rahvusvaheline solidaarsus teostus kongressi ajal ka praktiliselt. Neil päevil tapeti Kaasani muhameedlastest soldatite juht Sardar Vaissov. Tema matusel 8. märtsil osales ka mari delegatsioon. Mari delegaadid osalesid ka tatari kultuurimälestise Süümbeki torni sümboolsel üleandmistseremoonial muhameedlastele.

Rahvusvaheline solidaarsus ei olnud vastuolus mitmelt poolt tuleva initsiatiiviga ühendada mari asustusega alad. Kõige suurem oli maride osatähtsus Tsarevokokšaiski maakonnas, mistõttu siin olid ka parimad tingimused mari kultuuri arenguks. Juba siis tõstsid naabruses olevad Tšeboksarõ ja Uržumi maakonna marid küsimuse nende alade mari asulate üleviimisest Tsarevokokšaiski maakonda. Kongressi protokollis on see märgitud "diskussioonina Mari maakonna moodustamise üle". Kuigi probleem jäi lahtiseks, viitab see asjaolule, et territoriaalautonoomia idee oli juba õhus.

Pikaajalises perspektiivis olid mõeldud kongressi otsused maast ja kultuurhariduslikust tegevusest. Maa ei pidanud minema mitte üksnes "nende kätte, kes seda sajandeid oma higiga kastnud on", vaid ka ühisomandisse, tulnuks hakata looma põllumajanduslikke kooperative. Kultuuri alal nähti ette ulatuslikku programmi emakeelseks alghariduseks, raamatukogude, "kineematograafi", rahvakooride jne arendamiseks.

Hetkeolukorrast tegi ettekande V. Muhhin. See oli juba kongressi lõpu eel, kui oli välja kujunenud selge hoiak Nõukogude võimu toetamiseks. See vajas vaid vormistamist. Ettekandja kõneles veenvalt "vältimatusest toetada Nõukogude võimu, kes on ainus töötava rahva huvide kaitsja ning on ainsana võimeline lahendama kõik probleemid". Suurem osa pärast Muhhinit esinenutest toetas tema seisukohti.

Kongressi otsusele moodustada Kaasani kubermangunõukogu juurde Mari komissariaat saabus Kaasani kubermangunõukogu täitevkomiteelt positiivne vastus juba enne kongressi lõppu. Nii toimusid komissariaadi valimised veel kongressi käigus. Kolmest kandidaadist valiti üksmeelselt esimeheks Vladimir Muhhin, komissariaadi liikmeteks said M. Tovašov, N. Orlov, N. Aleksejev ja P. Sokolov. Nende ülesandeks jäi poliitiline tegevus kuni järgmise kongressini.

3. TEINE ÜLEVENEMAALINE MARI KONGRESS

Kaasani Mari komissariaat alustas kohe tegevust. 13. märtsil teatas V. Muhhin Tööliste ja Talupoegade Saadikute Nõukogu teadetebüroole: “Mari Komissariaat teatab oma tegevuse alustamisest. Aadress: Vaimulik Seminar, sissepääs Gostinõi Dvori tänavast, turu vastast. Komissar Muhhin.” Samal ajal aktiveeris oma tegevust Maride Keskliit, kuigi Kaasani Nõukogu oli nendelt ära võtnud ajalehe *Ўжара* ning määranud selle peatoimetajaks Muhhini. Nii oli 1918. a kevadel Kaasani kaks konkureerivat mari rahvusorganisatsiooni, mis siiski paljudel juhtudel tegutsesid käsikäes.

Sel ajal tegi Nõukogude valitsus esimesi samme oma lubaduste täitmiseks rahvaste enesemääramisõiguse osas. 22. märtsil võttis Rahvakomissaride Nõukogu vastu “Otsuse Tatari-Baškiiri Nõukogude Vabariigi kohta”, mis pidanuks kuuluma autonoomiana Vene NFSV koosseisu. Projekti järgi oleks pidanud sinna kuuluma Kaasani kubermang ilma tšuvaši ja mari rajoonita. Kuid ajalooliselt kujunenud Kesk-Volgamaade etnilise asustuse iseloomu tõttu oli nende selge eraldamine keerukas. Et arvesse võtta ka kohaliku elanikkonna tahet, usaldati see loodava vabariigi nõukogude asutavale kongressile.

Maride Keskliit võttis 19. aprillil vastu otsuse kutsuda võimalikult kiiresti kokku II Ülevenemaaline Mari Kongress, et see toimuks “enne niinimetatud Tatari-Baškiiri Vabariigi nõukogude asutavat kongressi”. (Государственный архив документации новейшей истории и общественно-политических организаций Республики Марий Эл = GADNI, f 24, t 5, l 5). Samal kuul ilmub ajalehes *Ўжара* Maride Keskliidu esimehe S. Gavrilov-Epini allkirjaga pöördumine “Mari rahvale”, milles peale ettepaneku valida delegaadid kongressile palutakse määratleda oma suhtumine Tatari-Baškiiri vabariigi projekti: kas marid peaksid sinna kuuluma või mitte? Õieti oli Maride Keskliidu liidritel juba kujunenud valitsuse initsiatiivi suhtes eitav hoiak, mida on märgata ka pöördumise tekstist. Peale selle teatati pöördumises, et kongressil tulevad arutusele küsimused võimust, maast, koolist jne.

Hoolimata Maride Keskliidu agitatsioonist Tataari-Baškiiri Nõukogude Vabariigi vastu toetati mitmel pool maridega asustatud alade lülitamist autonoomse vabariigi koosseisu.

22. aprillil sai Mari Komissariaat omakorda Lenini ja Stalini allkirjaga telegrammi, milles neid kutsuti Moskvasse osalema nõupidamisel Tataari-Baškiiri Vabariigi Asutava Kogu kokkukutsumise küsimuses. See nõupidamine toimus 10.–16. mail 1918. Tuginedes oma lähimate nõuandjate, nõukogude võimu pooldajate seisukohale, taotles V. Muhhin mari alade lülitamist loodava vabariigi koosseisu. Kogu Volgamaade rahvaste delegatsioon Moskva nõupidamisel koosnes kas vasakesseeridest või siis parteitutest “vasakpoolsetest sotsialistidest”, kes toetasid autonoomiat. Samal ajal olid tegelikult kõik bolševike partei kubernangukomiteede esindajad põhimõtteliselt autonoomia vastu, väljendades sellega oma umbusaldust tatarlaste, maride, baškiiride, tšuvaššide jt rahvusliikumiste suhtes. Nõustudes läbirääkimiste käigus siiski Asutava Kogu kokkukutsumisega, seadsid bolševikud tingimuseks, et selle ettevalmistamisega ei tegele rahvuslikud organisatsioonid, vaid ainult VK(b)P komiteede esindajad. Pärast kõige jäigemate bolševike lahkumist nõupidamiselt moodustati vabariigi Asutava Kogu kokkukutsumise komisjon (Muhhin sai selle aseesimeheks), kiideti heaks ettepanek luua ühendatud autonoomne vabariik Volgamaal, täiendades valitsuse määrust otsusega laiendada vabariigi piire, “hõlmates sellesse ümbruskonna väikerahvaid (tšuvašše, marisid jt.)”. (*Pravda*, nr 101, 24. V 1918.)

Sellisel kujul toimus teataval määral Maride Keskliidu ja Mari Komissariaadi seisukohtade lähenemine. Veelgi enam koondas maride rahvusliikumist üldine poliitiline olukord Venemaal, mis tõrjus isegi rahvusküsimuse ajuti teisejärguliseks. Nimelt alustas bolševike poolt monopoolselt juhitud Nõukogude võim otsesest pealetungi talurahvale toitusdiktatuuriga, kehvikute komiteedega ja toituslaskadega. Nõukogude võim Volgamaal toetus üksnes bolševike ja vasakesseeride koalitsioonile. 1918. a suvel läksid aga bolševikud üle otsesele koalitsiooni lammutamise poliitikale, kehtestades oma ainuvõimu. Kõik see kutsus liberaal-demokraatlikes rahvuslikes ringkondades esile nõukogude- ja bolševismivasta-

seid meeleolusid, lähendades ühtlasi eri arvamustel olnud mari rahvusorganisatsioone.

Alguses, II Ülevenemaalise Mari Kongressi organiseerimise ajal, oli Maride Keskliidu seisukoht olnud: "Kõik ettevalmistustööd, sh. kongressi programmi koostamine on usaldatud Maride Keskliidu Presiidiumile", ent 12. mail toimunud Maride Keskliidu arutelul II Mari Kongressi ettevalmistustöödest (paraku on sellest arhiivis säilinud vaid pliitsiga kirjutatud protokoll mustand; GADNI, f 24, t 5, l 10–11) arvas G. Jeremejev, et komissariaat peab ette valmistama kõik ettekanded, D. Adajev nimetas ettekandete tegijate seas peale L. Mendijarovi ka V. Muhhinit. Ka viimane endises NLKP Mari oblastikomitee arhiivis säilitatud toimikus "Maride Keskliit" sisalduv (kahjuks kuupäevata) dokument kõneleb mari rahvusorganisatsioonide koostööst II Mari Kongressi ettevalmistamisel. Selle pealkiri on "Mari Komissariaadi, Maride Keskliidu, Saadikute Nõukogu talurahva sektsiooni ja Kaasani elavate maride ühiskoosolek". Kümne päevakorrapunkti seas on nimetatud: 2. Kongressi ettekannete jaotamisest; 3. Ettekanded rahvuskultuurist ja usust; 4. Ettekanded sotsiaalpoliitilistes küsimustes [---]; 6. Kongressi saadikute majutamisest ja kongressi istungite toimumiskohast (GADNI, f 24, t 5, l 16).

7. juunil 1918 avas Mari Komissariaadi ja Maride Keskliidu liige N. Orlov lühikese sõnavõtuga Kaasani õpetajate seminaris toimuva II Mari Kongressi (GADNI, f 24, t 6; ka kõik järgnevad andmed II Mari Kongressist pärinevad sellest allikast). Kongressi esimeheks valiti Tsarevokokšaiski õpetajate seminari direktor L. Mendijarov.

Paljud esinejad ütlesid 7. ja 8. juuni istungite sõnavõttudes välja oma rahva suhtumise Tatari-Baškiiri vabariigi loomisse. Ole mata põhimõtteliselt autonoomia vastu, väljendati rahutust vabariigi nimetuse suhtes, pakkudes selle asemele nimetusi "Volgamaade Rahvaste Vabariik", "Kesk-Volgamaa Föderatiivne Vabariik", "Kaama-Uurali Krai Vabariik" jne. Paljud leidsid, et Tatari-Baškiiri vabariigi moodustamine toob kaasa maride õiguste ahistamise, samas ei sõandanud aga keegi esinejatest mõelda maride oma autonoomsest vabariigist.

Otsuse tegemine selles küsimuses lükati edasi, probleemide põhjalikumaks läbitöötamiseks ja kongressi resolutsiooni ette-

valmistamiseks moodustati 8. juunil kuus komisjoni. Tatari-Baškiiri vabariigi probleem kuulus arutamisele poliitilis-sotsiaal-majanduslike küsimuste komisjonis, mida juhtis Maride Keskliidu esimees S. Gavrilov-Epin. Ettekandega komisjonis esines Tatari-Baškiiri Vabariigi Asutava Kogu kokkukutsumise organisatsioonikomitee liige V. Muhhin.

Protokollist: "V. Muhhin teeb suulise ettekande Tatari-Baškiiri vabariigist, rõhutades, et selle küsimuse lahendamiseks tuleb olla ettevaatlik. Ettekanne koosneb kolmest osast: 1) vabariigi tekkimise ajalugu, kes ja millised tatari rahva kihid on idee algatajad; 2) kuidas suhtuvad vabariiki Volgamaade, Uurali ja Kaama väikerahvad; 3) kuidas suhtub sellesse Venemaa valitsus.

Pärast ettekannet avab esimees läbirääkimised.

Ettekande teese ja sõnavõtte ei esitata, sest homme (9. juunil) toimub Tatari-Baškiiri Vabariigi moodustamise komisjoni istung kõigi edaspidi Vabariiki kuuluvate rahvaste esindajate osavõtul."

Jääb mulje, et V. Muhhini seisukohad ei rahuldanud II Mari Kongressi komisjoni. Küsimuse teistkordsel arutelul 12. juunil oli ettekandjaks määratud Ufaa kubermangu mari komissar A. Kallistratov.

Protokollist: "Kuulati A. Kallistratovi ettekannet Tatari-Baškiiri vabariigi enneaegsusest ning lubamatusest liita sellega marisid niihästi tervikuna kui ka osade kaupa."

Samas vaimus koostati ka resolutsiooniprojekt plenaaristungile. See toimus 13. juunil "Volga-Uurali väikerahvaste (maride, tšuvašside, votjakkide (udmurtide), krjašenide (ristitud tatarlaste)) esindajate ühisistungina". Nende rahvaste esindajad (sh maride poolt S. Gavrilov) ei toetanud Tatari-Baškiiri vabariigi moodustamist Nõukogude valitsuse plaanide järgi. Iseloomulik on vastu võetud otsuse tekst:

"1. Loobuda osavõtust projektist vabariigi moodustamiseks, mis on seni välja töötatud baškiiri-tatari kongressidel ja Keskvalitsuse juures toimunud nõupidamistel.

2. Rahvusliku enesemääramise printsiibi ja regionaalsete probleemide lahendamiseks pidada soovitavaks, juhul kui Venemaa läheb üle föderatiivsele alustele, moodustada Kesk-Volgamaal ja Uuralimaal piirkondlikku tüüpi autonoomne riiklik moodustis ühtse Vene Föderatsiooni koosseisus. See peab olema rajatud kõigi kohalike rahvaste (venelaste, muhameedlaste ja väikerahvaste) osavõtul, vä-

listades nende tükeldamise ning kindlustades nende liitmise ühte autonoomsesse piirkonda võimalikult tervikuna.”

Hoolimata küsimuse tähtsusest ei olnud see Venemaal puhkenud kodusõja tõttu kongressil esmajärguline. Olulisem oli arvamused Nõukogude võimust ja Venemaa ühiskondlik-poliitilisest olukorrast, probleemidest, mis tekitasid endastmõistetavalt kõige teravamaid diskussioone. Siin kujunes olulisimaks kongressi esimese komisjoni töö, kus põrkusid erinevad poliitilised seisukohad.

Poliitilis-sotsiaalmajanduslike küsimuste komisjoni protokoll nr 1 on märgitud, et kuulati ära A. Kallistratovi ettekanne “Nõukogude võimust”. Kuid peale pealkirja ei ole arhiivitoimikus mingeid ülestähendusi ei ettekande ega ka läbirääkimiste sisu kohta. Protokoll nr 2 on küsimus juba ümber nimetatud “Venemaa ühiskondlik-poliitilisest ülesehitusest”, kuid ka sellel teemal peetud Maride Keskliidu esimehe S. Gavrilovi ettekannet toimikus pole. Samuti ei ole kajastatud diskussiooni, on vaid märges: “Pärast igakülget küsimuse arutelu pakkusid komisjoni liikmed vastuvõtmiseks kaks resolutsiooniprojekti: S. Gavrilovi ja I. Petrovi oma.” Esimene neist kutsus kõiki mari organisatsioone üles ühinema riigi hukatusest päästmise nimel, teine aga avaldama täit usaldust Nõukogude võimule ning seda toetama.

Hääletamisel kogusid mõlemad projektid võrdselt hääli ning seetõttu delegeeris komisjon resolutsiooni vastuvõtmise üldkogule. Ka seal ei suudetud pärast S. Gavrilovi ettekannet vastu võtta kumbagi varianti, kongressi töö liikus selgelt ummikusse. Üldkogu võttis vastu vasakesseeride V. Muhhini ja A. Kallistratovi kompromissresolutsiooni: “Mari rahvas, kuuludes tervikuna töötava talurahva hulka, toetab sellist võimu, mis teostab üksnes töötava rahva huvidele vastavat poliitikat.” Selles sõnastuses pole raske märgata varjatud umbusaldust bolševistliku režiimi suhtes.

Oluliseks küsimuseks kujunes kongressil arutelu Mari Liitude staatusest kohtadel ja Maride Keskliidu funktsioonist. Mari demokraatlik rahvuslik haritlaskond pidas vajalikuks, et rahvusliikumine esineks sellel murrangulisel ajal iseseisva poliitilise jõuna. Nõukogude võim soovis aga Maride Keskliidus näha bolševike juhtimisel tegutsevat kultuurhariduslikku organisatsiooni. See lahkelt ilmnis Maride Keskliidu põhikirja arutelul. MKL

presiidiumi ettevalmistatud põhikirjaprojekt "töödeldi" põhjalikult ümber allkomisjonis, kus domineerisid Nõukogude võimu kirglikud toetajad.

S. Gavrilov väljendas hämmastust pakutud nimetuse "Maride Kultuurhariduslik Keskliit" ning organisatsiooni tegevusvaldkonna piiramise üle: "Selline liit on oma muudetud põhikirja ja nimetusega liialt piiratud ja tegutsemisvõimetu." Umbes sama väljendas ka G. Jeremejev. Ka G. Jefremov väljendas imestust: "Miks ei või see liit olla sotsiaalpoliitiline?" Allkomisjoni nimel üritas N. Aleksejev selgitada: "Liit võib küll arutada poliitilisi küsimusi, kuid ei saa neis küsimustes võtta vastu otsuseid."

G. Jeremejevi ettepanekul lükkas kongress häälteenamusega muudatused tagasi, otsustades: "Kongress peab oma täitevorganiks Maride Keskliitu, kutsudes kõiki kubermangude ja maakondade mari komiteesid üles materiaalsele, moraalsele ja administratiivsele koostööle Maride Keskliiduga kongressi otsuste elluviimisel." *De facto* tähendas see Maride Keskliidu kuulutamist mari aladel võimuorganiks. Maride Keskliidu esimeheks valiti taas S. Gavrilov-Epin, presiidiumi kuulus viis liiget.

Kongress pidas vajalikuks moodustada Vene NFSV Rahvasasjade Rahvakomissariaadi juurde mari osakond, kuhu delegeriti I. Kovedjajev-Ušmar ja N. Aleksejev (tegelikult Kovedjajevit kui bolševikele ebasümpaatset isikut sinna ei lastud).

16. juunil 1918 toimus kongressi presiidiumi istung, mis andis volitused kongressi presiidiumi esimehele S. Gavrilovile. Ka praegu, aastakümnete tagant, on liigutav lugeda istungi protokolli:

"Presiidium tõstab esile mari haritlaste, külade esindajate ja teiste delegaatide täielikku üksmeelt kongressil. Kõigi poolte vahel oli tunda katkematut veresidet. Presiidium väljendab lootust, et järgnevad Mari Kongressid toimuvad samas vaimus."

Paraku ei läinud nii. Kubermangudes ja maakondades hakkasid bolševistlikud organisatsioonid nende poole üle läinud maride abiga piirama *Mari Ušem'*ide tegevust kuni nende laialisaatmiseni. Kogu nende progressiivne kultuurhariduslik ja propagandistlik tegevus võeti range kontrolli alla. 17. detsembril 1918 võttis Vene NFSV Rahvasasjade Rahvakomissariaadi mari osakond vastu otsuse:

"Maride Keskliit, kui Ajutise Valitsuse ajal loodud ja II Ülevenemaalise Mari Kongressi poolt sanktsioneeritud proletariaadi ja mari töötava talurahva revolutsiooniliste taotlustega sobimatu poliitilise platvormiga tarbetu organisatsioon tuleb sulgeda igaveseks." (*Obrazovanije...* 1966: 60.)

Sellisenä jõudis kodusõjajaegne sügav lõhe Venemaa ühiskonnas purustada ka mari rahvusliikumise ühtsuse. Siinjuures tuleb aga märkida, et vene valgekaartlastega liitusid vaid üksikud mari rahvusliikumise aktivistid (L. Essanbahtin, D. Adajev ja mõned teised). Enamik rahvuslasi ei suutnud leppida valgete valdavalt impeeriumimeelse poliitikaga, mis välistas väikerahvaste sotsiaalkultuurilise taassünni.

Teine osa rahvusliikumisest, nn vasakradikaalne tiib (V. Muhhin, N. Aleksejev), heites kõrvale 1918. a suve kõhklused, asus otsesele koostööle bolševikega. Enamikule rahvuslikust haritlaskonnast oli aga bolševistlik režiim koos 1918. a sügisel valla päästetud punase terroriga liialt hirmuäratav oma julmuse tõttu.

Seoses Maride Keskliidu ja kohalike *Mari Ušem'* ide laialisaatmisega seisis 1917. a demokraatliku revolutsiooni järel aktiivsesse poliitikaellu lülitunud mari rahvuslased dilemma ees: kas asuda võitlusse bolševismiga, või siis, heites kõrvale oma humaansed ja demokraatlikud ideaalid, aidata bolševikel ühiskonnas teostada nende sotsialistlikku eksperimenti. Enamik valis kolmanda tee: eelistati tagasi tõmbuda "puhtasse" kultuurilisse, hariduslikku, pedagoogilisse, teaduslikku ja kirjanduslikku tegevusse. Oma rahva hüvanguks läksid sellele teele V. Vassiljev, L. Mendijarov, P. Glezdenev, S. Gavrilov-Epin, T. Jefremov jt.

Loomulikult osutus naiivseks nende lootus jääda poliitikast kõrvale. Hoolimata subjektiivsest soovist jääda nn "siseemigratsiooni" tõmmati nad siiski suuremal või vähemal määral kaasa bolševistlike plaanide teostamisse.

Püüdus poliitilisele enesemääramisele oli juba sügavalt juurdunud rahva teadvusse. Omakorda oli ka Nõukogude võim üha enam huvitatud mittevvene rahvaste rahvusliikumiste oma poolele meelitamisest, esinedes pidevalt neile enesemääramisõigust lubavate deklaratsioonidega. See realiseerus kodusõja ajal paljudele rahvastele, sealhulgas ka maridele, piiratud osal asualast territoorialautonoomia andmisega autonoomse oblasti vormis. Järgneva

kümne aasta jooksul õnnestus rahvuslikul intelligentsil küllaltki tulemusrikkalt tegutseda mari rahva kultuurilise taassünni nimel. Siis aga muutus autonoomia tühipaljaks formaalsuseks ning rahvuslik intelligents hävitati.

Kirjandus

Istorija ... 1987 = *История Марийской АССР*, т. 2. Эпоха социализма (1917–1987). Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство

Izvestija ... 1917 = *Известия Всероссийского съезда мари*. Протоколы заседаний с 15 по 25 июля 1917 года в гор. Бирске, Уфимской губернии. Бирск

Korbut 1929 = Корбут, М. Н. Марийское национальное движение на переломе. — *Марий ильш*. Выпуск 1. Йошкар-Ола

Muhhin 1935 = Мухин, В., С. Чавайн. Эскиз-вляк. — *У вий*, nr 11–12.

Natsionalnõi ... 1918 = *Национальный съезд мари*. Казань
Obrazovanije ... 1966 = *Образование Марийской автономной области*. Сборник документов и материалов. Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство

Protokolõ ... 1917 = *Протоколы общего собрания съезда представителей мелких народностей Поволжья*. 15–22 мая 1917 г. Казань

Tšavain 1957 = Чавайн, С. Автобиографии. — *Отпого*. Йошкар-Ола

KSENOFONT SANUKOV (sünd. 1935) on ajaloodoktor ja Mari Riikliku Ülikooli professor.

MARI MUINASUSU PALVE

(Leivaohvri puhul)

Tõlkinud Jaan Isotamm ja Inna Timirjajeva

Вуйўмбал Кугу Юмо
Вуйўмбал Кугу Ильш Шочын!
Сурт Юмо, Сурт Суксо!
Идалык Пайрем Кугу Юмо!
Кугу Киндетым йорате!
Тиде тичмаш кинде вачын
илаш йоным ыштен шого,
родо-шамыч дене пырля-пырля
ваш умбакыжат тыгак
йўын-кочкын илаш.

Тиде киндым конден кумалше В...
чўчўланат (изаланат) кинде
перкем пуэн шого, поро
серлагышым пўрен шого!
Илашыжат йоным ыште!
Тазалыкым, пегыдылыкым,
пўсө кап-кылым, волгыдо
пшалым пўрен шого!
Саска сорта волгыдо тулет
дене шуктен виктаре
В... чўчўн (изан) тиде
толмык почеш иган варсенге
гай вычыматен, порсын ярым

Suur Ülijumal,
Suur Ülim Eluandja!
Kodujumal, Koduhaldjas!
Lõikuspüha Suur Jumal!
Ole leebiv oma Suurele Leivale!
Anna jätku sellele leivateole,
lase elada sellel leival,
aita ka edaspidi
koos sugulaste ja sõpradega
nõnda elada, süüa ning juua.

Anna ühtlasi leivaküllust
sellele palvetavale onule
(vennale) V.-le, kes tõi leiva,
määra talle hea hoidja!
Ka temal lase olla ja elada!
Anna talle tervist ja jõudu,
anna talle kindlust ja kangust,
anna talle rõõmu ja õnne!
Oma valguse heleda tulega
täida kõik tema palved!
Onu (venna) V. tuleku puhul
anna talle eluks õnne,
et ta vidistaks kui pääsuke,

Кинде шындыме годым. — *Марий кумалтыш мут.*
Исторический наука кандидат Н. С. Попов ямдылен.
Йошкар-Ола: Марий книга издательство, 1991, с. 196–
199.

гай ярымалтын, шыште гай
кувылалтын, тылзе гай нӧлталтын
шӱдыр гай тӱлен илаш,
кече гай волгалт илаш
йӧрышо йӧным ыште!

Кинде кондышылан, сурт
озаланат, ешыжланат, лишыл
пошкудо-шамычланат кум
тӱрлӧ шулык перкем йодына.
Ешыште мӱкш перкем, еш дене
ыштыме кинде перкем, нур перкем,
кожла перкетымат пуэн шого.
Олык воктен, вӱд воктен
кайымына годым, ший вуян
ший колет уло, вӱд комат
уло, вӱд шашкет уло.
Келге гыч куашыш луктын,
товарвондо дене савалтен
луктын, кугыжан шийвундылан
савыраш йӧрышӧ йӧным ыште.
Кӱшыч кайыше йӱксет, комбет уло.
Тудымат жвалалан логалтен,
кугыжан шийвундылан савыраш
йӧным ыште. Чыла сатум: исыр
сатум, мӱй сатум, кинде сатум,
коваште сатум кугыжан пазарыш
луктын шогалын, шогалме местажым
тӱван ыштен, мӱндыр озам
лишке конден, ужальышаш сатум
шергын ыштен, налпаш сатужым
шудештарен, кум ужашым налын
пуртен. Ик ужашыж дене кугыжан
пуышаш-налпашым пуэн колтен,
тулеч кодшыжым тонедыш йымак
пыштен, йӱдшӧ-кечыже шотлен
пыгарыдыме шийвундо казна перке
гычын йывыртыктен шого!

А тебе кинде конден кумалше
тулар-тулачылан чевер кече гае
волгалтын, шыште шонг гай

et ta voogaks kui siid,
et ta voolaks kui vaha,
et ta kuuna kerkiks,
tähtedena rohkeneks,
päikesena sädeleks!

Küllust kolmesugust
palume sinult
leivatoojale ja pereisale,
kogu perele ja naabreilegi.
Anna perele mesilasõnne,
anna leivajätku,
anna saaki põllult ja metsast.
Kui me astume mööda aasa,
kui me kulgeme piki jõge,
veest anna hõbedast kala,
veest anna kopraid ja saarmaid.
Kõike, mis toodud
jõeveete põuest kuivale maale,
kõike, mis kirvega kätte saadud,
lase meil rikkuseks muutuda.
Taevas lendlevad luigid ja haned.
Ka need meile saagu
su helduse läbi jahisaagiks ja
rikkuseks suureks. Turule viigem
kõike hüva, mis meil on:
vaha ja mett, vilja ja nahku
viigem turule suurele,
et ostjaid koguneks sinna
kui tsaaride kuldseesse linna,
odavalt ostes ja kallilt müües,
tulu saades kolmes jaos.
Kui ühe osa anname
tsaarile tema vajadusteks,
siis ülejäänu peidame päitsisse,
ja rõõmusta meid oma helduses
lugematute varadega
niihästi päeval kui ka öösel.

Aga neile vadereile,
kes töid leiva ning
palvetavad sinu poole,

Mari palve

нӧлталтын, вӱдшоҥ гай
оварен илаш йӧным ыштен шого.
Шӱм-мокш корштыммо вачат,
шинча-пыльш корштыммо
дечат арален шого.
А саска сорта,
шуктен виктарен шого!

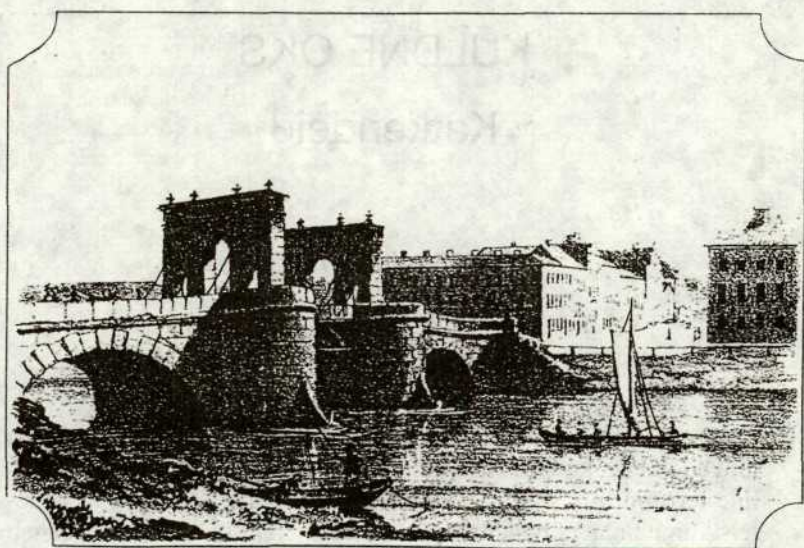
Вуйӱмбал Юмо, Сурт Кугу Юмо,
Эрге Пӱрышо, Шочынава!
Поро серлагышым пуэн шогыза!

А тау! Вуйӱмбал Юмо,
Сурт Кугу Юмо! Толшо
уна-шамычланат тау!

anna eluks õnne, et nad
päikesena säraaks
ja vahuna kobrutaks.
Päästa neid südame-, maksa-,
silma- ja kõrvatõbedest.
Oma küünalde heleda tulega
täida me soovid!

Suur Ülijumal, Suur Kodujumal,
Pojaandja, Eluandja!
Andke haldjas meile alatiseks!

Tänu teile! Suur Ülijumal,
Suur Kodujumal!
Ka külalistele tänu!

WILHELM GEORG TIMM.
Kivisild Tartus. (1853. a)

KULDNE OKS

Katkendeid

James G. Frazer

Tõlkinud Triinu Pakk

Valge Niiluse orus elavad terve hulga sõltumatute hõimudena dinkad, kelle kuuekümne kuni seitsmekümne tuhande ruutmiline territoorium asub valdavalt jõe idakaldal, kuuenda ja kaheistkümnenda põhjalaiuskraadi vahel. Dinka rahvas koosneb arvukatest, valdavalt karjakasvatusega tegelevatest iseseisvatest suguharudest, sest olemuselt on dinkad oma lugematute härjade hooldamisele andunud karjusrahvas, kuigi nad kasvatavad ka lambaid ning kitsi ja naised harivad väikesi hirsi- (durra-) ning seesamipõlde. Poliitilist liitu hõimude vahel ei ole. Iga küla moodustab omaette kogukonna ja karjatab oma pudulojuseid ühisel karjamaal. Vastavalt aastaajale rändavad inimesed koos karjadega kas Niiluse kaldale või sealt eemale. Õnn ning jõukus tulevad dinkade õuele koos suviste vihmadega — siis leidub kariloomade jaoks külluses mahlast rohtu, vett, jahedust ja viluvarju metsa all; siis elavad inimesed lahedasti ära oma loomade piimast, täiendades seda dieeti hirsi ja metsast kogutud puuviljadega; siis pruulivad nad õlut, peavad pulmi ning tantsivad oma tantse öösi sumedas troopikataevas sirava kuu paistel. Sügisel toimuvad aga kogukonna elus suured muutused. Oktoobri saabudes on vihmad lõppenud, rohi karjamaadel ära söödud või kõrbenud ja lombid kuivad; janu sunnib kogu küla kõigi oma ammuvate veiste ning mökitavate kitsedega rändama tagasi jõe äärde. Nüüd

---

Algus eelmises numbris.

näevad dinkad näguripäevi. Rohtu karja jaoks leidub ainult mõnes soises sonnīs, kus karjusel tuleb lüüa lahinguid rivaalidega, võitlemaks oma nälgivatele pudulojustele välja nappi rohusuutäit. Inimesed ei saa oma loomadelt enam piima, samuti ei ole puuvilju peale teatud kibedate tõrude, millest suuremate näljapiinade vaigistamiseks jahvatatakse kehva jahu. Lahjad ning nälginud pärismaalased peavad häda sunnil õngitsema jõest vesiroosivarsi, kaevama maa seest juurikaid, keetma puulehti ja viimases viletsuses koguni jooma verd oma kõhetunud kariloomade kaelast. Sel aastaajal pakub nälginud rahvas õudset vaatepilti. Kümnete kaupa kõngeb kariloomi nälja kätte, ent veelgi enam saab loomi otsa düsenteeria ja muude tõbede läbi siis, kui esimeste vihmade järel hakkab jälle tärkama värske rohi.

Pole siis ime, et dinkade religioonis ja ebaususes mängib tähtsat rolli vihm, millest nii silmanähtavalt sõltub nende elujärg. Dinkad kumardavad kõrgemat olendit nimega Dengdit, mis sõna-sõnalt tähendab "Suur Vihm". See olend lõi maailma ning seadis sisse praeguse maailmakorra; tema saadab maa peale ka vihma oma kodust "vihma-asegelt" ülemistes õhuvaldades. Ent niel-dinkade uskumust mööda kehastus see kõrge olend kunagi inimeseks. Ta sündis taevast tulnud naisest ja sai vihmatootemi inimeste esiisaks. Vahest pole liiga tormakas oletada, et dinkade suur vihma andev jumal oli algselt, just nagu rahvapärinus pajatab, lihtsalt inimene inimeste seas, inimsoost vihmategija, kes pärast surma oma kaasinimeste ebaususes pilvepealse jumaluse aujärje päris. Olgu sellega kuidas on — tänini on inimesest vihmategija (*bain*) dinkade jaoks väga tähtis tegelane, ja rännumeestelt pealiku või šeigi tiitli saanud võimukandjad on tegelikult kogukonna või hõimu valitsevad või potentsiaalsed vihmategijad. Igaühes neist usutakse elavat suure vihmategija vaimu, mida vihmategijad põlvest põlve edasi annavad; tänu sellele kuulub edukale vihmategijale tohutu võim ja temaga peetakse nõu kõigis tähtsamates küsimustes.

Hoolimata dinkade vihmategijatele osutatavast suurest austusest (või pigem just selle tõttu) ei lasta ühelgi neist surra loomulikku vanadus- või haigussurma. Dinkad nimelt usuvad, et kui selline pahaendeline sündmus peaks aset leidma, siis tabaksid kogu hõimu suured kannatused haiguste ja nälja läbi ning kari ei edenek. Kui siis mõni vihmategija tunneb vanadust lähenemas

ja oma jõudu raugemas, ütleb ta oma lastele, et soovib nüüd surra. Agar-dinkad kaevavad sellisel puhul suure haua, kus vihmategija ennast paremale küljele lebama seab, loomanahk pea all. Sõbrad ja sugulased, kaasa arvatud vihmategija nooremad lapsed, kogunevad haua ümber; vanemaid lapsi ei lubata aga haua ligi, et nad oma leinas ja meeleheites endale viga ei teeks. Söömata või joomata lebab vihmategija seal pikki tunde, tihti rohkem kui päeva. Aeg-ajalt räägib ta rahvaga, meenutab hõimu ajalugu, tuletab meelde, kuidas ta neid valitses ja neile nõu andis, jagab juhtnööre tuleviku tarbeks. Manitsuskõnedega ühele poole saanud, teatab ta neile, et tema tund on nüüd tulnud, ja palub neid teda kinni katta. Niisiis loobivad nad talle mulla peale, nagu ta seal lebab, ja peatselt sureb ta lämbumissurma. Väiksemate erinevustega näib vihmategijate auväärse karjääri lõpp kõigis dinka hõimudes olnud samasugune.

Suuludel oli ilmselt kombeks tappa oma kuningas kohe, kui tal hakkasid tekkima kortsud või hallid juuksed. Vähemalt näib sellele viitavat järgnev lõik, mille on kirja pannud üks 19. sajandi algupoolel pikemat aega kurikuulsa suulu türanni Tšaka õukonnas resideerinud inglane:

“Iseäranis ülevoolavat vaimustust tundis kuningas minu vastu aga sellesinase naeruväärse imerohu, nimelt juukseõli pärast, mida hr. Farewell oli talle kirjeldanud kui tõhusat vahendit kõigi vanaduse tundemärkide kaotamiseks. Niipea kui kuningas kuulis sellise vahendi olemasolust, avaldas ta soovi seda omandada ning meenutas meile edaspidi igal võimalusel oma muret selle pärast; kui me aga teenistusasjus õukonnast lahkusime, muutusid tema meeldetuletused eriti tungivaks. Tuleb aga tähele panna, et suulude muude barbaarsete pruukide seas kuningate valimise juures seisab tingimus, et majesteedil ei tohi olla ei kortse ega halle juukseid, mis annaksid selgesti tunnistust tema kõlbmatusest sõjaka rahva monarhi kohale. Samuti on nad veendunud, et valitseval kuningal ei tohiks kunagi ilmnedagi niisuguseid tõendusid sellest, et tema võimed ning pädevus valitsejana on langemas, mistõttu tal tuleb tingimata nimetatud tundemärke võimalikult kaua varjata. Tšaka oli juba hakanud tundma suurt hirmu hallide juuste tuleku ees, sest see oluks talle märganne, et tal tuleb varsti valmistuda

siit päikese alt lahkuma, sest sellisele vanaduse tundemärgile pidi möödapääsmatult järgnema monarhi surm.”

Autor, kellele me võlgneme tänu selle õpetliku juukseõlianedoodi eest, ei pidanud tarvilikuks täpsustada, mil kombel tavatses “siit päikese alt lahkuda” üks kortsuline ning hallipäine suulu pealik; ent analoogiate põhjal võime oletada, et see toimus proosalise ja täiesti piisava pähekoksamise teel.

Kaks sajandit tagasi oli kahvrite⁴ kuningriigis Sofalas, praegusest Suulumaast põhja pool, kombeks tappa kuningas tema esimese kehavigastuse puhul. Oleme juba näinud, et rahvas pidas neid Sofala kuningaid, kellest igaüks kandis ametlikku nime Kiteve, jumalateks ja palus neilt vastavalt vajadusele vihma ning päikesepaistet. Ometi loeti vähimatki kehavigastust, näiteks hamba väljalangemist, piisavaks põhjuseks säärane jumalinimene ära tappa, nagu võime lugeda ühe vana Portugali ajaloolase järgmisest lõigust:

“Endistel aegadel oli selle maa kuningatel kombeks ennast mis tahes õnnetuse või kehalise puude, näiteks impotentsuse, nakushaiguse, esihammaste väljalangemise või mõne muu välimust moonutava ihuvea või häda ilmnenemise korral mürgi abil surmata. Et sellistest ihuvigadest pääseda, tegid nad endale otsa peale, väites, et kuningal ei tohiks mingeid puudeid olla ja kui need tekivad, siis on tal oma au hoidmise huvides targem surra ja minna teise ilma, kus ta jälle terveks tehakse, sest seal on kõik täiuslik. Ent see Kiteve, kes oli neis paigus võimul minu rännuaastatel, keeldus oma eelkäijaid selles osas järgimast, kuigi oli ettevaatlik ja üliväga kardetud: kui ta kaotas ühe esihamba, laskis ta sellest üle kogu kuningriigi kõigile teada anda, et alamad selle teadmiseks võtaksid ning teda ilma hambata nähes ta ära tunneksid; ja teatas, et kui tema eelkäijad oma elule selliste asjade pärast lõpu tegid, siis käitusid nad otsekuu narrid, ja tema ei kavatse ennast samamoodi narriks teha: otse vastupidi, kui tema viimne tunnike ükskord looduse sunnil kätte jõuab, siis kahetseb ta seda sügavalt, sest tema elu on üliväga vajalik tema kuningriigi säilitamiseks ja selle kaitsmiseks vaenlaste vastu; ja ta soovitas oma järeltulijatel endast eeskju võtta.”

---

⁴Vananenud nimetus Lõuna-Aafrika bantu rahvaste kohta.

Acailli raamat ja paljud muud autoriteetsed allikad kinnitavad, et Taras⁵ ei tohtinud Iirimaa üle valitseda ükski kuningas, kellel oli mingi kehaline puue. Nii loobus suur kuningas Cormac Mac Art troonist kohe, kui oli õnnetusjuhtumi tagajärjel kaotanud ühe silma. Pidades silmas kõiki neid näiteid Aafrikast, on seega üsna loomulik eeldada, et märguanne Etioopia kuninga hukkamiseks anti seoses mõne kehavigastuse või vanaduse tundemärgi ilmne misega monarhil. Hilisemast ajast pärineb teateid, et kui Etioopia kuninga mõni kehaosa viga sai, tuli kõigil tema õukondlastel tekitada endale samasugune vigastus. On võimalik, et mainitud kord kehtestati samal ajajärgul, mil kadus komme tappa kuningas mis tahes kehava ilmne misel: selle asemel et sundida kuningat minema surma näiteks hamba väljalangemise korral, kohustati kõiki tema alamaid samamoodi hammast välja tõmbama ja kaotati seega alamate vihastamapanev üleolek oma kuningast. Veel tänapäeval järgitakse selles piirkonnas samalaadset tava Darfuri⁶ sultanite õukonnas. Kui sultan kõhib, laksutavad kõik kohalolijad keelt ülemiste esihammaste vastu, tekitades kõha imiteerivat heli; kui sultan aevastab, aimab kogu õukond järele aevastust; kui ta kukub maha hobuse seljast, peavad kõik kaaskondlased samamoodi kukkuma, ja kui keegi neist peaks sadulasse jääma, siis paisatakse ta maha ning pekstakse läbi, olgu ta nii kõrge aukandja kui tahes. Uganda kuninga õukonnas Kesk-Aafrikas peavad kõik kohalolijad kaasa naerma, kui kuningas naerab; kui kuningas aevastab, aevastavad ka kõik ülejäänud; kui kuningas on külmetanud, teesklevad ka kõik ülejäänud külmetust; kui kuninga laseb oma juukseid lõigata, teevad seda ka kõik teised. Boni õukonnas Celebese⁷ saarel peavad kõik õukondlased tegema sama mis kuningas, ükskõik mida viimane siis ka ette ei võtaks. Kui ta seisab, seisavad ka õukondlased; kui ta istub, istuvad nemadki; kui ta kukub maha hobuse seljast, kukuvad ka nemad; kui ta supleb, suplevad nemadki, ja juhuslikud möödakäijad peavad minema vette samades riietes, mis neil parajasti seljas juhtuvad

⁵Iripäraselt Temuir: poolmüütiline Iirimaa pealinn Mide (Meathi) maakonnas, kus asus ülemkuninga residents.

⁶Provint Sudaani lääneosas, endine sõltumatu riik XVI sajandist kuni 1916. aastani.

⁷Praegune Sulawesi Indoneesias.

olema, olgu need head või halvad. Kui Hiina keiser naerab, naeravad ka tema juures viibivad mandariinid; kui keisri naer otsa saab, tõsinevad ka mandariinid; kui keiser on kurb, näevad mandariinid välja lohutamatud: "võiks öelda, et nende näod töötavad vedrudel, mida keiser liigutab ja näod omatahtsi muutuma paneb". Ent pöördugem tagasi jumalkuninga surma juurde.

Mitme päevatee võrra Abomeest, Dahomee⁸ vanast pealinnast kirde pool asub Eyeo kuningriik.

"Eyeo üle valitseb kuningas, kelle võimutäius pole Dahomee kuninga omast põrmugi väiksem, kes aga allub ühtaegu alandavale ja erakordsele seadusele. Kui inimestel (tihtilugu kuninga ministrite pahatahtlike salasepitsuste tagajärjel) tekib tunne, et ta on neid halvasti valitsenud, siis saadetakse kuninga juurde saatkond papagoimunadega (mis peavad kinnitama saadikute ehtsust) teatama, et valitsemise vaevad on majesteedi nüüd ilmselt nii ära väsitanud, et tal on viimane aeg oma muredest puhata ja üks väike uinak teha. Kuningas tänab alamaid, et nood tema puhkuse eest hoolt kannavad, tõmbub oma eluruumidesse, nagu tahaks ta tõepoolest magada, ja annab seal oma naistele korralduse ta ära kägistada. See korraldus täidetakse aega viitmata ja ilma eriliste tseremooniateta astub troonile tema poeg, kelle osaks omakorda saab hoida valitsusohje ainult seni, kuni ta suudab ära teenida oma alamate rahulolu."

Umbes 1774. aasta paiku keeldus üks Eyeo kuningas, keda tema ministrid harjunud kombel kõrvaldada üritasid, kategooriliselt papagoimune saadikute käest vastu võtmast ja teatas, et tal ei tule mõttesegi puhata, vaid ta kavatseb hoopis vastupidi oma alamate heaolu järele valvata. Sellisest tõrksusest jahmunud ning nõrkinud ministrid tõstsid monarhi vastu mässu, ent said suure verevalamise järel lüüa. Nii vabastas kuningas söaka tegevusega end oma nõuandjate kari alt ning lõi üksiti väärika pretsedendi oma järglastele. Ometi näib vana tava olevat uuesti elustunud ning kehtinud kuni XIX sajandi lõpuni, sest üks katoliku misjonär kirjeldab nimetatud kommet veel 1884. aastal, nagu olnuks see ik-

---

⁸1975. a novembrist alates Benini Rahvavabariik, pealinn Porto Novo.

ka jõus. Üks teine misjonär kirjeldas 1881. aastal Lääne-Aafrika egbade ja jorubade kombeid alljärgnevalt:

“Üks kummalisemaid tavasid siinmail on kahtlemata kuninga üle kohtumõistmine ning tema karistamine. Kui kuningas peaks võimupiiride ületamisega oma rahva pahameele ära teenima, siis esitab üks eriliselt selle raske ülesande täitmiseks valitud nõunik talle nõude, et ta “läheks magama”, see tähendab, võtaks mürki ja sureks. Kui kuninga julgus viimasel hetkel peaks üles ütlema, siis osutab mõni sõber talle selle viimse teene ning vaikelt, ilma saladust paljastamata, valmistatakse rahvas ette kuulma uudist kuninga surmast. Jorubad on selle küsimuse lahendanud pisut teistmoodi. Kui Oyo kuningale sünnib poeg, valmistatakse lapse paremast jalast savimudel ja pannakse see suguharu vanemate (*ogboni*'de) majja hoiule. Kui kuningas peaks maa tavadest üle astuma, näitab saadik talle sõnagi lausumata tema lapse jalga. Kuningas teab, mida see tähendab. Ta võtab mürki ning jääb magama.”

Vanad preislased tunnistasid oma ülemvalitsejana ülikut, kes valitses neid jumalate nimel ning oli tuntud Jumala Suu (Kirwaido) nime all. Kui too end vana ja haigena hakkas tundma ning soovis oma head nime säilitada, siis lasi ta okaspõõsastest ja õlgedest suure tuleriida kokku kanda, ronis selle otsa ning pidas maha pika kõne oma rahvale, kutsudes neid üles ikka oma jumalaid teenima ja lubades minna jumalate juurde, et oma rahva eest kosta. Siis võttis ta oksaga tuld püha tamme ees põlevast igavesest tulest ja süüitas sellega tuleriida, ennast sel viisil ise surnuks põletades.

Viimati mainitud traditsiooni olemasolus pole mõtet kahelda. Fanatism ja kuulsusejanu on teinud tulesurma inimestele ihaldusväärseks teistelgi aegadel ning teistel maadel. Antiikajal otsis tuntud šarlatan Peregrinus kuulsust küll kristliku märtri, küll häbitu küüniku kui ka Rooma-vastase mässajana; tema autu ja tühikargajaliku karjääri kulminatsiooniks sai enda avalik ärapõletamine Olümpia pidustustel terve hulga imetlevate, ent ka põlastavate pealtvaatajate ees, kelle hulka kuulus satiirik Lukianos. Samal viisil püüavad mõnikord nirvaanasse jõuda Hiina budistlikud mungad, kelle usulist vaimustust õhutab takka veendumus, et nende vooruslikust surmast tõuseb tulu kogu ühiskonnale; enesetapule kihutavad veel ka kiidulaulud, mida neile lauldakse eluajal,

ning väljavaade saada pärast surma auavalduste ja jumaldamise objektiks.

Ent kristliku fanatismi pöörasustest jäävad hiina budistide ja eskimo nõidade enesepõletamised kaugele maha. XVII sajandil tekitasid Venemaa siseprobleemid prohvetluse hämaras valguses vaadatuna selle õnnetu riigi elanike seas laialt levinud veendumuse, et maailma lõpp on ligi ja Antikristuse aeg algamas. Piiblist teame, et vana madu — keda hüütakse saatanaks — pandi või pannakse tuhandeks aastaks luku ja riivi taha ja et metsalise arv on kuussada kuuskümmend kuus. Nendel ümberlökkamatutel andmetel põhineva lihtsa matemaatilise tehte tulemus näitas, et aastat 1666 tuli arvata ajaks, mil kõigi märkide põhjal oli oodata lõpuaegade algust ja kõnealuse metsalise saabumist. Kui see aasta siis kätte jõudis ja lõppes, peletis aga üldiseks üllatuseks endast ikka märku ei andnud, vaadati arvatused üle ning leiti, et sisse oli lipsanud viga: tegelikult oli maailmale antud veel 33 aastat ajapikendust. Ent kuigi katastroofi täpse toimumisaja osas kokkulepele ei jõutud, olid usklikud üksmeelselt veendunud selle peatses saabumises. Mõned neist jätsid oma põllud sööti ning majad maha ja ootasid aasta teatavatel öödel viimsepäevapausuna hüüdu puusärkides, mille kaaned nad ettevaatuse mõttes sulgesid, et viimsepäevakohtu hirmuäratavad vaatepildid nende meeli (või seda, mis neist veel järel oli) päriselt ei tuhmistaks. Asi polekski veel olnud kõige hullem, kui nende häiritud vaimu hälbed sellega piirdunuksid. Kahjuks läksid need aga paljudel juhtudel märksa kaugemale ja hullunud usuvennad jutlustasid enesetapust, üleüldisest enesetapust kui ainsast vahendist Antikristuse võrgust pääsemiseks ning üürikese maise elu pattude ja murede eest paradiisi igaveste rõõmude juurde pagemiseks. Terved kogukonnad tervitasid seda surmakuulutust vaimustusega ning tõttasid õpetussõnu teoks tegema. Üle kogu Põhja- ja Kirde-Venemaa käis enesetappude epideemia.

Kui kristlased ootasid 1666. aastal Antikristuse tulekut, siis juudid lootsid samal saatuslikul aastal tulevat oma kauaoodatud Messiat. Üks Sabatei-Sevi (Šabbatai Tsvi) nimeline Smürna juut kasutas seda üleüldist ootust osavasti ära ja võttis Messia rolli enda kanda. Teda tervitati tohutu vaimustusega. Euroopa igast otsast kiirustasid juudid avaldama au ja mis veel parem, pakkuma

raha oma riigi tulevasele vabastajale, kes vastutasuks neile heldel käel välja jagas maavaldusi Pühal Maal, mis ei kuulunud sugugi talle. Kui aga sultan ta lahkesti valiku ette seadis, kas surra teibasse ajamise läbi või pöörduda islami usku, otsustas ta oma teoloogilisi vaateid revideerida ning jõudis asja põhjalikult kaaludes veendumusele, et tema tõeline kutsumus elus on jutlustada juudi usu täielikku hävitamist ning selle asendamist islamiga.

3.

Siiani on kirjeldatud juhtumeid, mil rahvas sallib jumalkuninga või -preestri valitsust seni, kui mõni väline puue, nõrga tervise või läheneva vanaduse silmaga nähtav tundemärk neid hoiatab, et aukandja ei ole varsti enam võimeline oma jumalikke kohuseid täitma; enne selliste tundemärkide ilmumist teda ei surmata. Mõned rahvad näivad aga pidavat ohtlikuks jääda ootama vähimatki vananemise sümptomit ning eelistavad hukata kuninga juba siis, kui ta on veel täies elujõus. Seepärast on nad paika pannud kindla tähtsuse, millest kauem kuningas ei tohi valitseda ja mille saabudes tal tuleb surra; seejuures on määratud tähtaeg piisavalt lühike välistamiseks võimalust, et ta selle aja sees jõuaks füüsiliselt vananeda. Mõnes Lõuna-India piirkonnas oli valitsusaja pikkuseks kehtestatud kaksteist aastat. Nii jutustab üks reisimees, et Quilacare provintsis umbes kuuskümmend penikoormat Comorini neemest kirde pool asub

“paganate palvemaja, kus nemad on endale ebajumala teinud, mida nad suure au sees peavad; ja iga kaheteistkümne aasta tagant peavad nemad selle ebajumala auks suurt püha, kuhu kõik paganad kogunevad nagu rõõmupeole. Templile kuulub palju maad ja muud vara: see on väga suurejooneline ettevõtmine. Seda provintsi valitseb kuningas, kellel ei ole valitsusaega rohkem kui kaksteist aastat, ühest pidustusest järgmiseni. Tema elu käib nii, nagu jutustatud: kui kaksteist aastat täis saab, koguneb selle peo päeval kokku lugemata arvul rahvast ja palju raha kulutatakse braahmanide toitmise peale. Kuningas laseb ehitada puust poodi ja selle siidikangastega katta; ja nimetatud päeval kumblem ta muusika saatel pidulikult suures veepaagis, läheb pärast seda oma ebajumala juurde ja palvetab selle poole ning ronib siis lavale ja seal kogu rahva ees võtab ta eriti teravad noad ja hakkab

lõikama oma nina ja kõrvu ja huuli ja kõiki oma ihuliikmeid endal küljest ning nii palju liha oma ihu küljest, kui ta suudab; ja ta viskab kõik selle kiiruga käest, kuni on valanud nii palju oma verd, et hakkab nõrgaks jääma; ja siis lõikab ta endal kõri läbi. Ja selle ohvri toob ta oma ebajumalale ning igauks, kes tahab järgmised kaksteistkümmend aastat valitseda ja ebajumalaarmastusest samasuguseid märtripiinu läbi teha, peab selle juures kohal viibima ning kõike pealt vaatama: ja sealsamas paigas tõstetakse tema siis kuningaks.”

Kalikuti kuningas Malabari rannikul kannab *Samorin*'i või *Samory* tiitlit, mis pidavat kohalikus keeles tähendama “jumal maa peal”. Ta “väidab end olevat kõrgemast seisusest kui braahmanid ja madalam ainult nähtamatutest jumalatest; seda väidet tunnistavad ka tema alamad, ent braahmanid peavad seda tühjaks ja põlgusväärseks ning kohtlevad teda kui šuudrat”. Varasematel aegadel pidi *Samorin* kaheteistkümnendaastase valitsusaja lõpus oma kõri avalikult läbi lõikama. XVII sajandi lõpus oli seda reeglit aga alljärgneval moel muudetud:

“Vanasti järgiti selles riigis mitmeid kummalisi tavasid ja praeguseni veel peetakse kinni mõnest üsna iseäralikust kombest. Vana tava järgi tohtis *Samorin* valitseda täpselt kaksteistkümmend aastat ja mitte päevagi rohkem. Kui ta enne selle tähtaja kättejõudmist ära suri, siis pääses ta oma kõri läbilõikamise tülikast talitusest, mis pidi aset leidma seks puhuks püsti pandud lava peal kogu rahva silma all. Esmalt korraldas ta pidusöömaaja kõigile oma aukandjatele ja ülikutele, keda on suurel hulgal. Pärast pidusööki tervitas ta oma külalisi, läks lavale ja lõikas kõigi kohalolijate silma all väga viisakalt oma kõri läbi ning natuke aega hiljem põletati tema keha suurte auavalduste ja hiilgusega ära ning ülikud valisid uue *Samorini*. Kas see komme oli usuline või ilmalik tseremoonia, seda ei tea ma ütelda; nüüd on see igatahes maha jäetud. Ja nüüdsed *Samorinid* järgivad uut kommet, mille kohaselt kaheteistkümnenda aasta möödudes kuulutatakse kõigis kuninga valdustes välja rõõmupidu ja püstitatakse talle avaral legendikul telk ning peetakse suure lusti ja lõbuga söömapidu kümme või kaksteist päeva ning paugutatakse püsse nii öösel kui päeval; ja söömapeo lõpus võivad kes tahes neli külalist, kellel on himu meeleheitlike tegudega krooni enesele võita, seda proovida, mur-

des endale teed läbi 30 kuni 40 tuhande ihukaitsja, ja Samorin tema telgis maha lüüa; ja kes tema ära tapab, see pärib tema kuningriigi. 1695. aastal leidis üks niisugune pidu aset, mille puhuks telk püstitati Samorini ühe sadamalinna Pennany ligidusse, umbes nelikümmend viis penikoormat Kalikutist lõuna pool. Hulljulget tegu läks üritama kõigest kolm meest; mõõkadega tungisid nad ihukaitsjate kallale ja kui nad olid paljusid tapnud ning haavanud, langesid kõik kolm. Ühel neist meeletuist oli viie- või kuue-teistaastane õepoeg, kes ihukaitsjate ründamisel kogu aeg oma onu ligidusse hoidis; nähes onu langemas, murdis nooruk ihukaitsjatest läbi kuninga telki ning sihtis hoobi Majesteedile pähe; kindlasti oleks ta tema ära tapnud, kui mitte üks suur pronkslamp, mis kuninga pea kohal põles, poleks hoopis kõrvale juhtinud; ja enne kui ta jõudis teise hoobi anda, langes ta ise ihukaitsjate käe läbi; ja ma usun, et seesama Samorin valitseb ka praegu. Mina juhtusin tolle peo ajal piki rannikut reisima ja kuulsin kaks või kolm ööpäeva järjest püsside raginat.”

Inglise rändur⁹, kelle reisikirja ma tsiteerisin, ei olnud ise kirjeldatud pidustuste tunnistajaks, kuigi kuulis kauget püssipaugutamist. Õnneks on Kalikutis kuningliku perekonna arhiivides alal hoitud täpsed ülestähendused neist pidustustest ning nende käigus hukkunud inimestest. XIX sajandi lõpus uuris neid valitseva kuninga enda abi kasutades hr. W. Logan, kelle uurimuste põhjal võib saada selge ettekujutuse niihästi kurbmängust endast kui ka tegevuspaigast, kus seda regulaarselt maha mängiti kuni 1743. aastani, mil tseremoonia toimus viimast korda.

Pidustust, mille käigus Kalikuti kuningas oma krooni ning elu lahingus kaalule pani, tunti *Maha Makham*'i ehk Suure Ohverduse nime all. See leidis aset iga 12 aasta tagant, mil planeet Jupiter on retrograadses liikumises Vähi tähtkujus, ning kestis 28 päeva. Pidustuste kõrgpunkt langes makaramikuule, kui Kuu asus kaheksandas tähtkujus. Et pidustuste täpse kuupäeva määras ära Jupiteri asukoht taevas ning kahe pidustuse vahe oli 12 aastat,

---

⁹Selleks oli šotlane Alexander Hamilton, kes reisis mitu aastat Idas ja kirjutas reisikirja *New Account of the East Indies*. Tsiteeritud lõik Malabari trooninõudlejaist oli üks tekste, mille omavahelise haakumise tulemusena sõlmus *Kuldse oksa* süžee.

mis vastab ligikaudu Jupiteri tiirlemisperioodile ümber Päikese, siis võime oletada, et seda hiilgavat planeeti peeti kuninga täheks ning tema saatuse valitsejaks, mistõttu kuninga valitsusaaeg maa peal pidi langema kokku Jupiteri tiirlemisperioodiga taevas. Olgu sellega kuidas on, tseremoonia viidi läbi suure toredusega Tirunavayi templis Ponnani jõe põhjakaldal. Templi läänepoolse värava juurest algab täiuslikult sirge, ümbritsevatest riisipõldudest ainult pisut kõrgemale tõstetud ja kaunist alleest varjutatud tee, mis jookseb poole miili kaugusel asuva kõrge seljandiku ning selle järsult langeva nõlvani, kus võib veel näha kolme või nelja terrassi jäänuseid. Otsustaval päeval asus kuningas positsioonile kõige ülemisele neist terrassidest. Vaade, mis talle seal avanes, oli kaunis. Ühetasaselt laiuvate riisipõldude vahelt otsis loogeldes teed lai aeglane jõgi; ida pool tabas uitav pilk tasandiku kohale kerkivat lavamaad selle metsadesse mähkunud jalamitega; taamal kõrgus võimas Lääne-Ghati ahelik ning üsna silmapiiril eristusid Neilgherry ehk Sinimägede tipud vaevu taeva asuursinast.

Loomulikult ei pöördunud aga kuninga pilk sel saatuse murranguhetkel nende kaugele vaatepiltide poole. Tema tähelepanu hõivas märksa lähemal toimuv vaatamäng. Sest kogu tasandik tema jalge ees kihises vägedest: lõbusalt lehvisid lipud päikese käes, kirkalt tõusid riisipõldude rohelistel ja kuldsetal taustal esile arvukate väepeeride valged telgid. Kuninga kaitsele oli kogunenud nelikümmend tuhat või rohkemgi sõjameest. Kui aga tasandik sõdalastest lausa kubises, siis risti üle tasandiku templiväravast kuninga asukohani kulgev tee oli täiesti lage. Seal ei liikunud ükski hing. Tee oli mõlemast küljest palisaadidega piiratud ning mõlemalt poolt sirutus tühjale teele kindlatest kätest hoitud oadade mets, mille teravikud tee keskpaigas kokku said, moodustades päikeses kilgendava terasvõlvi. Nüüd oli kõik valmis. Kuningas viibutas mõõka. Samal hetkel asetati tema kõrval seisva elevanti kaela raske, massiivsest kullast ornamenteeritud kett. See oli märguanne. Kohe võis poole miili kaugusel templiväravate juures märgata liikumist. Rahvahulgast astus esile väike rühm lilledega ehitud ja tuhaga määritud mõõgamehi. Äsja olid nad võtnud oma viimase eine siin maa peal; nüüd annavad sõbrad neile kaasa oma õnnistuse ning jätavad nendega hüvasti. Veel hetk ja nad sööstavad piikide alleele, raiudes ning torgates odamehi paremal

ja vasakul, keereldes ja pööreldes ja vingerdades teravike vahel, nagu poleks nende kehades ühtegi konti. Mõttetu püüd! Üksteise järel langevad nad, mõned kuningale veidi lähemal, teised kaugemal: rahul olles, et võivad surra — mitte neile kangastuva krooni pärast, vaid pelgalt tõendamaks kogu maailmale oma vääramatut vaprust ning mõõklemisosavust. Veel päris viimastelgi pidustusel korراتi ikka ja jälle sedasama suurejoonelist vahvusetendust, ohverdati ikka ja jälle mõttetult inimesid. Vahest pole aga siiski päris mõttetu ükski ohver, mis tõestab, et on olemas mehi, kes peavad oma au kallimaks elust.

Kui kuningad pidid teatava arvu aastate järel surma mine-ma, olgu siis omaenda või teiste käe läbi, on loomulik, et nad otsisid võimalust seda piinavat kohustust koos mõningate suve-rääni privileegidega üle anda asemikule, kes nende kannatused enda peale võtaks. Ilmselt kasutasid seda abinõu mõned Mala-bari ranniku vürstid. Nii teatab meile üks kohalik allikas sel-le piirkonna kohta, et “mõningates paikkondades andis valitseja niihästi täidesaatva kui kohtuvõimu kindlaks ajavahemikuks üle kohalikele elanikele. Seda institutsiooni nimetati *Thalavettiparo-thiam*’iks ehk võimuks pea maharaiumise läbi. *Parothiam* on vastaval ajavahemikul kõrgeimat võimu esindava isiku nimetus. See ametinimetus on praegugi säilinud Cochinis, kus külavanemat kutsutakse *Parathiakaran*’iks. Mainitud *Thalavettiparothiam* oli küll kohutav, aga ka huvipakkuv nähtus. Sellesse ametisse mää-rati inimene viieks aastaks, mille vältel talle kuulus piiramatu despootlik võim oma piirkonna üle. Viie aasta möödudes löödi tal pea otsast ning visati kokkutulnud külaelanike keskel kõrgele õhku, kõik kohalolijad üritasid aga seda üksteise võidu kinni püü-da. Kes pea enda kätte püüdis, see määrati samale ametikohale järgmiseks viieks aastaks.” Jaava sultanid rakendasid tõenäoli-selt samalaadset kommet anda oma riigi eest suremise kohustus üle teistele. Vähemalt selgitaks niisuguse tava olemasolu kum-malist pilti, mille tunnistajaks ühe sultani õukonnas sai Tangerist pärinev kuulus reisimees Ibn Batuta, kes külastas Ida-India saari XIV sajandi esimesel poolel. Ta jutustab:

“Viibides sultani juures audientsil, nägin üht meest pika noa-ga, nagu neid kasutavad viinamarjakorjajad. Ta asetas selle oma kõrile ja pidas pika kõne mingis mulle tundmatus keeles. Seejärel

haaras ta kahe käega noast kinni ning lõikas endal kõri läbi. Nii terav oli nuga ja nii jõuliselt oli ta seda kasutanud, et pea langes puhtalt õlgadelt. Olin sellest vahejuhtumist tummaks löödud, aga sultan küsis minult: "Kas sinu kodumaal ka niimoodi talitatakse?" Vastasin, et pole kunagi midagi seesugust näinud. Sultan naeratas ning vastas: "Need inimesed on meie orjad ja tapavad end armastusest meie vastu." Siis käskis ta surnukeha minema kanda ja ära põletada. Krematsiooni juures viibisid sultani ohvitserid, ülikud, sõdurid ja lihtinimesed."

Kui kuningad, kellel varem oli lasunud kohustus surra vägivaldset surma teatud arvu aastate järel, olid kord juba välja mõelnud kavala nipi surra asetäitjate läbi nii-öelda kolmandas isikus, hakkasid nad seda loomulikult ka kasutama; ei ole siis ime, et seda populaarset abinõu või vähemalt jälgi selle kasutamisest võib kohata nii paljudes maades. Nii näiteks elab Kirde-Indias bhuiyade suguharu, mille üks tähtsamaid keskusi on Keondžur. Keondžuri radža kroonimisel leiab aset tseremoonia, mida üks selle tunnistajaks olnud Inglise ohvitser kirjeldab alljärgnevalt: "Siis antakse radža kätte mõök, väga vana ja roostes relv, ning radža ette astub üks bhuiya nimega Anand Kopat ja laskub põlvili küljega radža poole; radža puudutab tema kaela, nagu kavatseks tal pea maha raiuda, kusjuures räägitakse, et vanasti ei piirdunud tseremoonia see osa palja teesklusega. Kopati perekonna maa- valdused on neile antud tingimusel, et nad vajaduse korral ohvri välja panevad. Anand siiski tõusis kiiresti pärast mõõgapuudutust ning lahkus. Kolm päeva ei tohi ta inimeste silme alla ilmuda; siis astub ta uuesti radža ette kui ime läbi ellu ärganu." Siin on komme kuninga asemik surmata tõenäoliselt Inglise mõju tõttu kängunud pelgaks teeskluseks; mujal on (või vähemalt oli kuni päris hiljutiste aegade ni) see aga täies jõus. Angola sisemaal asub pärismaine riik Kasange, mida valitseb *džaga* tiitlit kandev kuningas. Kui uut kuningat hakatakse ametisse seadma, siis saadetakse mõned pealikud otsima inimohvrit, kes ei tohi ei vere- ega abielusidemetega kaudu kuningaga seotud olla. Kui ohver jõuab kuninga leeri, siis antakse talle kõik, mida ta soovib, ning kõik tema käsud täidetakse silmapilkselt nagu tõelise valitseja omad. Piduliku talituse päeval võtab kuningas istet auklikul raudjäril; pealikud, nõuandjad ning rahvas kogunevad suure ringina tema ümber. Kuninga selja taga

istub tema peanaine koos kõigi konkubiinidega. Siis lööb üks tseremoonias osalev isik rauast gongi, mille külge on kinnitatud kaks kellukest; kogu tseremoonia vältel jätkab ta kellukeste helistamist. Seejärel tutvustatakse ohvrit ning juhatatakse ta kuninga ette, kus ta seisab seljaga kuninga poole. Kõvera mõõgaga relvastatud kuningas löikab ohvril selja lahti, rebib südame välja ning hammustab sellest tükikese, sülitab selle välja ja annab ülejäanud südame ärapõletamiseks. Kogu protseduuri käigus hoiavad nõunikud ohvri keha nii, et haavast purskuv veri langeks kuninga rinnale ja kõhule, kust see läbi raudtooli aukude maha voolab. Aukude all püüavad pealikud selle oma pihkudesse ja hõõruvad sellega oma rinda ning habet, hüüdes: "Suur on kuningas ja suured on riiklikud talitused!" Pärast seda ohvri surmukeha nülitakse, lõigatakse tükkideks ning keedetakse ära koos härja, koera, kana ja veel mõne looma lihaga. Aupaklikkus, millega siin inimohvrit enne hukkamist koheldakse, viitab, et ta on kuninga asemik.

(Järgneb)

APOSTLIK ÕIGEUSK — KATOOLSE KIRIKU TRADITSIOON

Madis Palli

Tänapäeva kristlikus maailmas paistab õigeusk¹ silma omapärase, Lääne kirikutele mitmes mõttes harjumatu teoloogiliste vaadete, eriti eklesioloogia alal. Järgnevalt püüame tutvustada mõningaid idakiriku teoloogilise mõtte põhiseisukohti kiriklikust traditsioonist ja Kiriku olemusest. Seejuures toetume eelkõige nendele tänapäeva õigeusu autoritele, kes väljendavad end üldiselt Läänes tuntud terminoloogias, toetuvad aga kindlalt oma kiriku pärimusele.

Kõigepealt tuleb peatuda nimetusel “õigeusk”, ortodoksia. Ehkki selle sõna põhitähendus on “õige arusaam, õige uskumus”, on seda idakirikus mõistetud ka kui “õiget austamist”, nagu näitavad ka vastav süüriakeelne termin *tris subha* ja slaavikeelne *pravoslavie*. Nõnda peegeldub ka nimetuses, millega idakiriku pärimust tavaliselt märgitakse, tõik, et õigeusu traditsioonis kuuluvad lahutamatu ühte õpetus, jumalateenistus ja vaimulik kogemus (*piety*). Nii tähtsaks kui õigete dogmade järgimist peetaksegi, on neil kaalu ainult senikaua, kui nad toetuvad elule Kristuses; lahus Koguduse elust, tegelikust Jumala tundmisest ja headest tegudest muutuvad dogmaatilised tõesed paljaks dialektikaks, tühjaks lobisemiseks, akadeemiliseks arutlemiseks. Sellepärast rõhutavadki kirikuisad, et kirik mõtleb ja kuulutab “kala-

---

¹Siin ja edaspidi kasutame lihtsalt sõna “õigeusk”. See on ammu muutunud tehniliseks terminiks ja loodame, et selle kasutamine ei solva kellegi usutundeid, nagu ka õigeusulisi ei solva see, et mõni kirik nimetab ennast universaalseks (katoliiklikuks), evangeelseks või näiteks lihtsalt Eesti kristlikuks kirikuks. (Ei paranda ka täiendi “apostlik” lisamine, sest kõik kristlased peavad end mingis mõttes apostliku usu osalisteks või apostliku pärimuse järgijateks.)

meeste (= apostlite), mitte Aristotelese kombel” (*halieutikōs, uk aristotelikōs*; Püha Gregorios Teoloog, 23. jutlus). Dogmaatika ja kogu teoloogia ülesandeks on anda tunnistust elava Jumala saladusest. Seega ei ole mingi “õpetus” eesmärgiks omaette, vaid ainuüksi teenäitajaks. Dogmad annavad ilmutatud tõe piirjooned, mida võib täita ainult elav usk. Kõigil dogmaatilistel määrangutel on tähendust vaid neile, kes on kohanud Elavat Jumalat, neile, kes on Ta vastu võtnud kui Issanda ja Lunastaja ning elavad usus Temasse Tema Ihu, Koguduse ühenduses.

Dogmad ei seleta niisiis iseennast, vaid seisavad ainuüksi usukaemusel. Vanade kirikukogude õpetuslikke määranguid nimetatigi sõnaga *horos* – piir, äär, millega lõpeb ilmutatud tõe ja kiriklik kogemus. Sellised piirid pandi paika alles siis, kui keegi oli nendest üle astunud, läinud eemale ühisest, kirikule jäetud tunnetusest. Ükski Koguduse usutõde ei ole niisiis midagi uut, mingi uudishimu või intellektuaalse otsimise tulemus. Nad on samuti ilmutatud ja sõnades, kommetes või ka vaikides edasi antud tõe väljendusteks. Seepärast ongi dogmad sündinud negatiivsel põhjal — vastuseks eksitusele, isikliku suva järgi valitud õpetusele (hereesiale). Isegi sõnastatud, määratletud õpetuses ilmutab ennast negatiivne, apofaatiline tunnetus. Apofaatika tähendab keeldumist ammendada loogilisel teel usu sügavusi. Teoreetilised määrangud on vajalikud vaid niivõrd, kui nad annavad tõe piirid. Seetõttu ei kasutagi teoloogia eeskätt mitte formaalloogilisi ja skemaatilisi mõisteid, vaid poeetilist ja kujundlikku keelt. Hoolimata keerukate teoloogiliste ja filosoofiliste arutluste kasutamisest mõnede kirikuisade poolt on õigeusu kirikus usutõdede peamiseks vahendajaks ja tunnistajaks kirikulaul, hümnograafia ja kaunikõnelised jutlused. Kiriku õpetus ei tähenda mitte valmis tõe esitamist, mis võib tekitada tunde, nagu võiks tõe omada; pigem on see kujundite ja sümbolite kaudu viitamine millelegi, mis on sõnade taga, vahetule vaimulikule kogemusele. Apofaatika ei ole ka ainult intellekti tühjendamine kõigist arusaamadest ja kujutlustest (ehkki see on üks oluline askeetlik meetod), vaid eelkõige haaratus Jumala tundmise sügavusest, mis ületab kõik mõtted, tunded ja arusaamad. Hästi illustreerib tõe ja liturgilis-müstilise kogemuse ühtekuuluvust laul, mida kogudus laulab peale armulauast osavõtmist:

*Meie saime tõe valgust näha,
oleme taeva Vaimu vastu võtnud
ja õige usu leidnud.*

*Kummardame lahutamatu Kolmainust Jumalat,
sest Tema on meid lunastanud.*

Teisest küljest ei tähenda see õpetuslikku relativismi. Just nimelt dogmade seos kiriku elu ja kogemusega tähendab, et iga-sugune uuendus või muutus õpetuses niihästi annab tunnistust teistmoodi vaimsusest või teistlaadi kujunenud kiriklikest struktuuridest kui ka mõjutab neid paratamatult. Näiteks paljud õigeusu teoloogid leiavad, et Poja lisamine usutunnistusele on viinud Püha Vaimu tegevuse alahindamisele ladina kirikus, mis omakorda on kaasa toonud kiriku muutumise eeskätt institutsiooniks, paavstivõimu tugevnemise, teoloogias skolastika ja muid moonutusi.

Kinnitades ustavuses vana kiriku pärimusele, et Püha Vaim lähtub ainult Isast, kes on Jumaluse allikas (*pēgaia theotētos*), usub õigeusu kirik temasse kui jumaliku olemuse täielikku osalisse, kes on kõiges võrdne Isa ja Pojaga. Seejuures ei lähe Vaim aga kuhugi “teises suunas” kui Poeg või Pojast “eemale”, vaid liigub Poja “poole”, hingab Poja peal ja on, olles ise täiuslik Isiksus, samal ajal armastuse ühenduseks Isa ja Poja vahel. Ka Poja lihakssaamisel oli Püha Vaim see, kelle läbi Kristus Neitsist enesele ihu ja hinge sai, samal ajal kui Kristuse läbi tuli Vaim tema jüngrite peale. Kogudust, kirikut, nimetab pühakiri Kristuse Ihuks. Inimesed, kes Kristusse usuvad, saavad aga üheks ihuks Püha Vaimu läbi, kes kaotab lahutatuse ja moodustab ühenduse, millel on üks meel ja üks süda, ent mis ometi koosneb erilistest, oma isikupära säilitavatest liikmetest. Nagu ütleb üks nelipühade kirikulaul:

*Kui ennemuiste Kõigekõrgem maha tuli ülevalt
ja keelemurded ära segas,
siis pillas Ta seeläbi rahva suguharud laiali.
Aga kui Ta tulekeeled välja jagas,
siis kogus Ta kõiki jälle ühte kokku
ja nüüd meie ühel meelel austame kõige pühamat Vaimu.*

Püha Vaim on see jõud, mis hoiab Ihu eri liikmed koos ja muudab nad teadlikuks sellest, et ühendus Jumalaga on võimalik ainult koos kõigi teistega. Algupärases loodud maailmas valitses kõiges harmoonia, sest loodu oli avatud Jumalale ja Jumala Vaim ühendas kõike omavahel. Iga loodu elas täielikult selle järgi, mis oli tema sisemine Jumalast antud printsiip, tema *logos*. Kirikus, Kristuse Ihus, on see algupärane seisund taastatud ja kõik loodu on jälle ühendatud Loojaga ja omavahel. Püha Vaim on see, kes loodu rikutud ja segipaisatud struktuuri jälle korda seab ja võimaldab kõigil loodud asjadel oma *logos*'t järgida. Nõnda ka kirikus kiirgab Elu Vaim Kristuse läbi kõigisse liikmetesse ja ühendab nad, nagu veri ühendab keha rakud. Mitte asjata ei ole just salvimise sakrament see, mille läbi ristitu saab Püha Vaimu: sest õli sümboliseerib kõige paremini Vaimu voolavust, seda, kuidas ta tungib igasse Kristuse ihu rakk. Samal ajal levib ta nagu magus lõhn, mis täidab kõiki rõõmuga ja kutsub üheks saama Kristuses ja üheskoos Isa austama. Püha Vaim ei loo niisiis mingit jäika struktuuri, vaid elava ja liikuva Ihu. Kui nüüd Vaim on nagu õli, mis voolab Peast, Kristusest, kogu Ihusse ja ühendab kõike Peaga ja üksteisega, siis ei või ühtegi ametit või armuandi kirikus näha lahus tervest kogudusest. Need, kes kirikus salaasju talitavad, teevad seda üheskoos kogudusega, millega Vaim neid ühendab. Püha Vaim, kes seob kõiki usklike ja kõiki ameteid, teeb põhimõtteliselt võimatuks nii usklike individualismi kui ka vaimulike "seisuseuhkuse". Ükski usklik ei ole kirikus iseendast lahus ega saa keegi mingit armuandi teistest lahus. Püha Vaim loob niisiis tervikliku organismi, kus eri liikmed ei ole üksteisest lahutatud, vaid elavad ja leiavad tõelised tingimused kasvamiseks ja eluks.

Püha Vaimu loov ja ühendav töö kirikus on nähtav kõiges, mida kirik teeb — palvetes, armutegudes, salasuste (sakramentide) talitamises ja muus, ent oma täiuse leiab see ühes talituses — pühas armulauas. Koguduse peamine ülesanne ongi olla see kogunemine, kus ühiselt süüakse ja juuakse Kristuse ihu ja verd. Õigeusu arusaama kohaselt ei piirdu uus elu, mille Lunastaja oma jüngeritele jättis, vaimse muutusega, mõistuse ja tunnete uuenemisega, vaid hõlmab kogu elu. Kristuse tulemisega murdis Jumala riik siia maailma sisse, ning kuigi selle kuningriigi täielik ilmumine jääb selle maailma lõppu, on ta kirikus meile kättesaadav, tuntav

ja maitstav. Lihaks saades ühendas Jeesus Kristus maise, loodud olemise endaga. Kristuse ihu ja veri kuuluvad loodud maailma, kuid maailma, mis ei tunne langemist, mis ei ole lahutatud Jumala armastusest. Kristuse ihu on loodud maailma elu, mis on toodud ohvriks Jumalale, see tähendab, on jälle ühendatud temaga. See aga, mille läbi loodu uueneb, on tänamine, tänuohver, euharistia. Leib ja vein, toiduained tähendavad kogu elu, kogu loodud maailma. Neid ohvriks tuues annab kogudus maailma elu Isa armastava tahte hooleks ja tänab teda selle elu uuendamise eest, mis Kristuses on teoks saanud.

“Seda tehke Minu mälestuseks,” ütles Kristus, kui ta pühal õhtusöömaajal leiba murdis ja karikat jagas (Lk 22, 19). “Mälestus”, “meeldetuletamine” ei tähenda Piiblis mitte viidet millegi puudumisele, vaid millegi läbielamist ja vahetute suhete uuendamist. Leivast ja veinist osasaamine tähendab loodu ja loomatu vaheliste suhete uuendamist, mis toimub Kristuse ihu ja vere läbi.

Kirik on niisiis kogunemine söömaajale. Toit ja jook on inimese olemasolemise aluseks, selleks vahendiks, millega ta saab elust osa. Seepärast oli ka esimeste inimeste langemine seotud söömiseaga: nad sõid keelatud vilja, s.t sõid tänamata, ainult enda ahnusest. Toit muutus neile paljalt isikliku eluspüsimise vahendiks, mitte vahendiks olla ühenduses Jumalaga. Avatuse ja tänuikkuse asemele valis inimene autonoomia ja enesega piirdumise. Euharistias teeb aga kirik kõik vastupidi sellele, mis tegid esimesed inimesed. Kiriku jaoks pole söömine ainult individuaalse olemasolu vahend, vaid võimalus muuta elu ohvriks Jumalale ja ühenduseks Temaga. Osavõtmine sellest tänusöömaajast ühendab meid nii meie vendade kui ka Jumalaga: me oleme ühe elu osalised ja näitame valmisolekut elada nendena, kes armastavad ja keda armastatakse. Nõnda muutub maine kogudus uueks Kolmainu Jumala eeskuju järgi, saab Jumalariigi ettetundmiseks.

Et see muutumine teoks saaks, on vaja Püha Vaimu tööd. Seepärast palubki kogudus peale suurte tänujalvete lugemist: “[---] läkita oma Püha Vaim meie ja nende eesseisvate andide peale ja tee see leib oma Kristuse kalliks ihuks, ja see, mis selle karika sees, oma Kristuse kalliks vereks, oma Püha Vaimuga neid ümber muutes [---].” Nagu võib tähele panna, ei paluta Vaimu tulemist mitte ainult leiva ja veini peale, vaid ka koguduse peale. Sest

liturgia eesmärk ei ole mingite asjade muutmine “loomulikest” “üleloomulikeks”, vaid kogu loodu uuendamine, kes on kohal pühade andide ja koguduse näol. Armulauast osavõtmine on vajalik inimese uuendamiseks, ja mitte ainult omaette, individuaalselt, vaid eelkõige vennalikus ühenduses terve Jumala rahvaga. Seega on pühal õhtusöömaajal kaks fookust: leiva ja veini muutumine Kristuse ihuks ja vereks ning kokkutulnud inimeste muutumine kirikuks, Kristuse ihuks. Vaimu mahatulemine inimeste ja andide peale ei muuda mitte kummagi olemust, vaid olemise viisi. Inimene jääb loodud olevuseks ja ka ohverdatud leib ja vein jäävad loodud asjadeks, kuid astuvad uut laadi suhetesse Jumalaga. Nende suhete olemuseks on enda andmine Jumala kätte ja selle kaudu kogu loodud maailma toomine Jumalale. Euharistias ei pühenda inimene Jumalale mitte üksnes oma tundeid või moraalselt suhtumist, vaid kogu elu, loobudes nõnda suhtumast maailma kui enda omandusse. “Sinu oma, Sinu omast toome meie Sulle, kõikide ja kõige eest” — nõnda tunnistab kogudus oma tänulikkust.

Vaimu mahatulemine ja kiriku “ilmumine” selle kaudu ei piirdu muidugi ainult liturgia lõpuosa, epikleesiga. Kogu armulauajumalateenistus ehk liturgia on üksainus liikumine, milles kokkutulnud inimesed lähenevad Jumalariigile; andide pühitsemine on sellele otsekui pitseriks, ja armulauast osavõtmine täiuse kätetulemiseks inimestele. Liturgia jaguneb üleüldse kaheks osaks: usuõppijate liturgiaks (*synaxis*) ja usklike liturgiaks (*anaphora*). Usuõppijate liturgia keskseks elemendiks on epistli ja evangeeliumi lugemine ning jutlus, teiste sõnadega “sõna sakrament”. Kui jumalasõna on kuulnud ja südamesse “tallele pandud”, on loomulikuks ja paratamatuks tulemuseks pürgimine taevariigi poole ja tänulikkus Jumala armutegude eest. See saabki teoks usklike liturgias, euharistias. Euharistias jätkub koguduse liikumine taevasse, tulevasse kuningriiki, ja euharistia on ka selle tuleva aja tundmise kõige kõrgem tipp maa peal. Ükski müstiline kogemus ega ekstaas, nii olulised kui need iseeneses oleksidki, ei küüni selle kõrguseni, kui Jumala rahvas “sööb ja joob lauas Kristuse kuningriigis”. Seetõttu lauldaksegi enne euharistia palvete algust nn keerubite laul:

*Nüüd tähendame meie salal viisil keerubeid
ja laulame eluandjale Kolmainu Jumalale*

kõige pühamat laulu.

Jätkem siis nüüd kõik elumured maha...

Kogudus tähendab (= kujutab) keerubeid, s.o seisab austuse, tänu ja rõõmuga Jumala taevase aujärje ümber. Altarilauda, mille peal armulaua-ohver tuuakse, nimetataksegi õigeusu kirikus aujärjeks. Jumala troon on sama mis söömalaud, kus Ta oma murtud ihu ja valatud verd usklikele süüa pakub. Sellest kõrgemat ei või inimene enam maa peal Jumala käest saada; seepärast on liturgia kokkuvõtteks, krooniks ja samas aluseks ja juureks kogu muule kristlikule elule: palvele, heategevusele, armastusele, eneseohverdusele, loobumisele langenud maailmast ja rõõmustamisele päästetud, uueks saanud maailma pärast.

Ka kirikliku traditsiooni olemus avaneb armulaua-jumalateenistuses. Armulauas võetakse vastu Issanda ihu ja verd, s.o Kristust ennast, ja see tähendab samas ka Püha Vaimu armuanni vastuvõtmist. Just seda on kirik läbi aegade teinud: pühitsenud Kristuse püha õhtusöömaaga, andnud pidevalt edasi euharistlikku armuandi. Siit tuleneb kogu muu püha pärimus, pühakirja mõistmine ja seletamine euharistlike koguduste ja nende eestseisjate poolt. "Meie õpetus on kooskõlas euharistiaga ja euharistia on kooskõlas meie õpetusega," ütles Püha Eireniaus. Loomulikult on paratamatult vajalik ka kõik muu, mis ehitavad üles pärimust: pühakirja uurimine palvega, selle üle mõtisklemine endisi õpetajaid järgides, vaimulik võitlus ja sisekaemus. Ent oma täiusliku, katoelse dimensiooni saab pärimus ainult kirikus, euharistiat pühitsevas kogukonnas.

Euharistlik kogunemine on aluseks ka kiriku struktuuridele. Põhiküsimuseks on siin kohaliku ja üldise suhe. Kui kiriku ehitab üles püha armulaua-teenistus, siis sellest järeldub, et mõnes mõttes on iga kohalik kogudus terve kirik. Kristusest osasaamine ei toimu mitte mingi kauge ja üldise organisatsiooni raames, vaid siin ja nüüd, koguduses, mis üheskoos pühitseb leiba ja veini. Ometi on kirik laiem kui kohalik kogudus, ta ulatub "maailma ühest otsast teise". Et Kristus on seesama ja Vaim on seesama, et usk ja osasaamine on seesama, kuuluvad kõik kogudused ühte, kogumaapealsesse kirikusse. Kohaliku ja üldise suhet väljendatakse sõnaga *katoolne* — "kõikne, kõikühtne".

Nikea usutunnistuses öeldakse: “Mina usun [---] üheainsa, püha, kogumaapealse² ja apostliku koguduse sisse [---]” (*eis mian, hagian, katholicēn kai apostolikēn ekklēsian*). Läänes on seda sõna mõistetud peamiselt ainult tähenduses “üldine, universaalne” ja seega rõhutatud kiriku kesksete juhtimisstruktuuride tähtsust. Kiriku ühtsusest ja universaalsusest ruumis räägib aga juba usutunnistuse sõna “üksainus”; *katholicos* viitab järelikult mingile muule omadusele. Ehkki kirikuisad ja hilisemad autorid ei ole alati selle termini kasutamises järjekindlad, mõistetakse õigeusu traditsioonis katoolsust eeskätt kiriku terviklikkusena, kõikehaaravusena, universaalsusena sügavuti. Kirikus muutub uueks kogu loodu — kogu inimese elu, kõik inimlikud suhted. Seetõttu ei tekigi mingit vastuolu või lahutatust ka üksiku koguduse ja kiriku ühtsuse või universaalsuse suhtes: kirik on kirikuks kohapeal, sest terve kohalik kogudus astub ühendusse Kristusega; kirik on üleilmne, sest see ühendus haarab endasse kõik, kes samal viisil uuenevad. Kiriku katoolsus haarab tegelikult kogu maailma, kogu loodu, ent selle uue loodu konkreetseteks teostuskohtadeks on kõik kohalikud kogudused. Iga kogudus on katoolne kirik; samas seisab katoolne kirik koos ainult koguduste vennaliku ühenduse najal. See ei tähenda, et üleilmse koguduse moodustaksid ainult vaimselt ühendatud kogudused. Vastupidi, ka laiemal tasandil on kirikul oma struktuurid, nagu ka igas koguduses on eri liikmetel eri seisund ja ülesanded. Usklikud moodustavad ühe ihu nii kohalikul kui ka üldisel tasandil.

Armulaua-jumalateenistus määrab ära ka kirikuameti, hierarhia, loomuse ja korra. Pühal õhtusöömaajal lausus Jeesus Kristus tänu- ja õnnistussõnad leivale ja veinile, muutes kogu selle riituse tähendust ja sisu. Nagu juutide paasasöömaajal pereisa või nagu juudi vennaskondade (*chaburā*) pidulikel söömaegadel vennaskonna vanem, nii oli Kristus see, kes karikat pühitses ja tänu sõnad ütles. Ta oli teiste sõnadega selle kogunemise eestseisja. Pärast nelipühi said selle funktsiooni täitjateks apostlid, ja nemad pühitsesid omakorda igasse kohalikku kogudusse vanemad (presbüterid), kellest ühel oli eestseisja ehk tänuütleva amet. Hiljem hakati neid eestseisjaid, presbütereid kutsuma piiskoppideks, üle-

---

²Tõlge “kogumaapealne” väljendab vaid ühte katoolsuse aspekti.

vaatajateks, keda võis ühes linnas või paikkonnas olla vaid üks. Hiljem, kui kristlaste arv kasvas, jagati kohalikud kirikud kogudusteks, kus euharistiat hakkasid juhatama piiskopi poolt selleks pühitsetud presbüterid.

Armulaua-jumalateenistuse juhatajal on õigeusu eklesioloogia järgi eriline tähendus. Euharistlikul kogunemisel on piiskop sel kohal, kus pühal õhtusöömaajal istus Kristus. Seepärast on euharistia talitaja Kristuse kuju, ikoon kirikus, ja jätkab Kristuse ülempreestri-ametit. Temas kehastub koguduse ühtsus ja tema on apostlite järglane, s.o ilma piiskopita ei saa täidetud kaks kiriku usutunnistuses loetletud omadust (üksainus, apostlik). Kõik muud ülesanded, salasuste talitamine, usu jutlustamine jne tulenevad sellest kesksest kohast euharistial. Ent hierarhia tähtsus ja võim ei ole mitte iseenesest, mitte kirikust lahus või kiriku üle, vaid ainult kirikus. Kuninglik preestriamet kuulub kõigile usklikele; eestseisjal on lihtsalt kõige kõrgem armuand ja amet, mis võtab kokku ja kehastab seda kiriku üldist preesterlust. Kõik vaimuliku seisuse astmed — piiskop, presbüter (preester), diakon —, alamvaimulikud — hüpodiaakonid, lugejad jne, samuti "ilmalikud" on kiriku liikmed, ja igaühel, ka sellel, kel ei ole mingit erilist ametit või ülesannet kirikus, on oma koht, kuhu ta Vaimu läbi on seatud, oma ordinatsioon, mille ta on saanud ristimise ja salvimise teel.

Varases kirikus juhatas armulaua talitamist piiskop või eestseisja presbüter (Kristuse kohal, Jumala kujuna), kelle ümber olid kogunenud presbüterid (nagu apostlid), samuti diakonid ja kogu Jumala rahvas. Ühes euharistias ja ühes piiskopis sai teoks kiriku ühtsus. Ent, nagu juba mainitud, jagati teatud ajal kirikud väiksemateks osadeks, milles armulaua teenistust hakkasid juhatama presbüterid. Seejuures jäi Kristuse ülempreestriameti täius ikkagi piiskoppidele, kes samuti jäid kehastama kiriku ühtsust. Preestrid said koguduste eestseisjateks ainult delegeerituna, ja nad on Kristuse kujud kirikus läbi piiskopi pühitsuse ja pideva juhatuse. Seda tunnistab tänapäevani *antimension*, teatud piiskopi allkirjaga varustatud lina, mille peal üksi võib preester sakramente talitada. Preestri juhatatud euharistias on ühes koguduses endiselt ligi kogu katoolne kirik, ent ühenduslülits teiste kogudustega on piiskop. Piiskop valvab kiriku ühtsuse ja ühise usu säilimist kõigis kogudustes ja peab sidet teiste piiskoppide kaudu teiste kohalike kiri-

kutega. On iseloomulik, et ainus sakrament, mida ainult piiskop võib talitada, on preestrite jt pühitsemine käte pealepanemisega (*cheirotonia*), s.o sakrament, mis kinnitab järgnevust kirikuga minevikus ja kiriku ühtsust olevikus.

Piiskopid saavad oma pühitsuse katkematu käte pealepanemise kaudu, mis läheb tagasi apostliteni. Apostlik järgnevus (*successio*) annab tunnistust kiriku ühtsusest kõigil aegadel, luues niihästi vaimse kui ka füüsilise sideme lihaks saanud Jumala Pojaga, kes elas maa peal. Apostlik järgnevus hõlmab niihästi piiskopi kui ka kogu kiriku: kõik kohalikud kirikud on apostlite asutatud kirikute järglased ja tõe pärimuse (*traditio veritatis*) osalised. Piiskopid kui kiriku ühtsuse kehastajad on aga selle järgnevuse edasikandjad. Ent järgnevus ei suundu mitte üksnes minevikku, vaid salajasel viisil ka tulevikku. Nagu öeldud, astub kirik pühas euharistias teatud mõttes taevasse, saab osa tulevast kuningriigist. Evangeeliumi kujundite järgi on taevariik suur söömaaeg, mille Jumal on enda omadele valmistanud. Samas on taevas ka oma struktuur, hierarhia: Jumal istub aujärjel ja Teda ümbritsevad inglid ja pühakud. (Ilm 6.) Ka kiriku euharistlikul jumalateenistusel on oma kindel kord: piiskop seisab altari ees, tema ümber on preestrid, diakonid ja rahvas. Seega on kirikul "järgnevus" ka tulevikku, Kristusega, kes tuleb auga ja võtab omad oma kuningriiki. Piiskop on tuleva Kristuse "kohal" ja preestrid apostlite "kohal" ning nende ümber on kõik muud hierarhia astmed. Et jumalik liturgia on tuleva kuningriigi kõige täiuslikum kujutis maa peal, määrab ta ära kõik muu kirikus. Igasugune kiriku põhistruktuuri muutmine muudab kogu kiriku, kogu kristluse olemust.

Ehkki kohalik kirik tähendab eelkõige ühte piiskopkonda, on kirikus ammu kujunenud ka suuremad üksused. Et piiskop on kohaliku euharistia toimetaja (ise või preestrite kaudu), on temas kogu kirik "kokku võetud". Et aga iga kirik, kuigi iseeneses katooline, oleks katooline ka ühenduse kaudu kõigi teiste kirikutega, on piiskoppidel vaja nõu pidada ja üldisemaid asju otsustada teiste, naaberkirikute piiskoppidega. Kirikute omavahelisest ühendusest annab tunnistust ka see, et uue piiskopi pühitsemiseks peab olema vähemalt kolm piiskoppi. Nendel ja muudel põhjustel kujunes aja jooksul kirikukogude ehk sinodite süsteem. Sinod on teatud

piirkonna piiskoppide nõukogu, mis ühiselt arutab ja lahendab mitmesuguseid kirikuelu küsimusi. Sealjuures sai piirkonna kõige suurema linna, metropoli piiskopist selliste kogunemiste juhataja. Ajapikku muutusid sinodid regulaarseks ja piirkonnad muutusid omaette administratiivseteks üksusteks, metropooliateks, mida juhatavad metropoliidid. Põhimõtteks sai, et ükski piiskop "ei tee midagi ilma selle teadmata, kes on esimene; aga tema ärgu tehku midagi ilma kõigi teiste teadmata". Kirikurahu ajal, suurte teoloogiliste ja kanooniliste vaidluste lahendamiseks, kutsuti kokku ka üleilmseid (oikumeenilisi) kirikukogusid. Kujunes ka teatud mõttes ülemaailmne kiriklik struktuur, *pentarchia*: viis tähtsamat metropoli said patriarhaadi staatuse, kusjuures esimesel neist, Roomal, oli "auprimaat". Mingit püsivat ülemaailmset kirikuorganisatsiooni aga lahutamatu kiriku päevil ei tekkinud, ja õigeusu kirikus puudub see tänapäevani. Üleilmne kirik seisab koos ühes usus ja ühes katoelses pärimuses, ühte keskset juhtimist pole aga tarvis. Auprimaat on nüüd, peale Rooma kiriku eraldumist, Konstantinoopoli patriarhil, kuid mingit võimu teiste kohalike kirikute üle sellest ei tulene.³

Mis on aga aja jooksul tunduvalt tugevnenud, on nn rahvuslikud kirikud, vanade metropooliate järeltulija. Juba Rooma ajal vastasid metropooliate piirid üldiselt provintside piiridele, ja kanoonid räägivad, et iga rahva (*ethnos*) piiskopid teadku, kes nende seas on esimene. Hiljem, rahvusriikide tekkides, kujunesid igal pool kohalikud kirikud, mis said enam või vähem iseseisvaks. Täiesti iseseisvaid kirikuid kutsutakse autokefaalseteks (s.o nad valivad ise oma kirikupea), autonoomsete kirikute kirikupea peab kinnitama emakirik ning autonoomsetel kirikutel on enamasti ka muidu tihedamad suhted emakirikuga.⁴ Sisuliselt jääb kiriku

³Sellest hoolimata on Konstantinoopoli oikumeenilisel istmel kohustus hoolitseda nende kohalike kirikute eest, mille sidemed emakirikuga on katkenud või mis peavad kohandama oma kiriklikke olusid poliitilisel maakaardil tekkinud muudatustega.

⁴Autokefaalsetest kirikutest nimetatakse osa patriarhaatideks. Patriarhaatidest vanadel (Konstantinoopol, Aleksandria, Antiookia, Jeruusalemm), samuti Küprose autokefaalsel kirikul (peapiiskopkonnal) on üleilmsete kirikukogude tunnustus. Uued patriarhaadid (Moskva jt) ei erine aga oma staatusest muudest autokefaalsetest kirikutest. Auto-

põhiüksuseks, kohalikuks kirikuks otseses mõttes siiski piiskopkond (ja piiskopkonna ühenduses ka iga kogudus).

Siin oleme andnud mõningad õigeusu eklesioloogia põhijooned, süvenemata üksikasjalisemalt kiriku ajalukku või kanoonilisse õigusse. Tegelikus kirikuelus leidub loomulikult ka palju kõrvalekaldumisi kiriku olemusest. Üheks teemaks on võimuga seotud kuritarvitused ja kiusatused ning muud inimlikud pahed. Ent võib-olla kõige suuremaks probleemiks õigeusu kirikus maailma tasandil on kiriklik natsionalism. Kirik on küll kutsutud õnnistama kogu maailma, järelikult ka kultuuri ja tsivilisatsiooni, kuid samas on ta kutsutud asetama nad Kristuse kohtujärje ette, uuendama ja muutma kõike. Mõju on aga olnud kahepoolne: kirik on paljudes maades saanud lahutamatuks osaks rahvuskultuurist ja tahes-tahmata võtnud endasse võõraid, puhastamata ja pühitsemata elemente. Sellel on mitmeid kirikut moonutavaid tagajärgi, mis löövad välja iseäranis siis, kui eri kultuurid kirikus kokku saavad. Sel juhul hakkab üks rahvus kirikus teise üle domineerima, või tekib kaks rahvuslikku kirikut samal territooriumil. Kirik aga, nagu me eespool nägime, on oma olemuselt alati kohalik, peab ühendama kõiki usklikke, kes ühes paikkonnas elavad. Selgelt rikutakse seda printsiipi praegu paljudes Lääne maades, kus eri traditsiooniga õigeusu maadest välja rännanud inimesed ja nende järglased kuuluvad kõik eri rahvuslikesse kirikutesse. Seejuures ei ühenda neid ühised struktuurid isegi mitte antud riigi piires, vaid rahvuslikud kogudused, piiskopkonnad ja eksarhaadid alluvad emamaa patriarhaatidele või metropooliatele. Muidugi säilib ka sellises olukorras usu ühtsus; enamasti on eri rahvuslike koguduste ja kirikute läbikäimine vennalik ning sidemed, eriti piiskoppide tasemel, tihedad. Kiriku loomus Kristuse ihuna nõuab aga teistsugust, katoolsusel põhinevat ühtsust. Sellel taustal peab aru saama ka iseseisva Eesti õigeusu kiriku tekkimisraskustest, millele lisavad keerukust veel ka poliitilised tegurid ja teadmatus omaenese kiriku õpetusest, kaanonitest ja ajaloost.

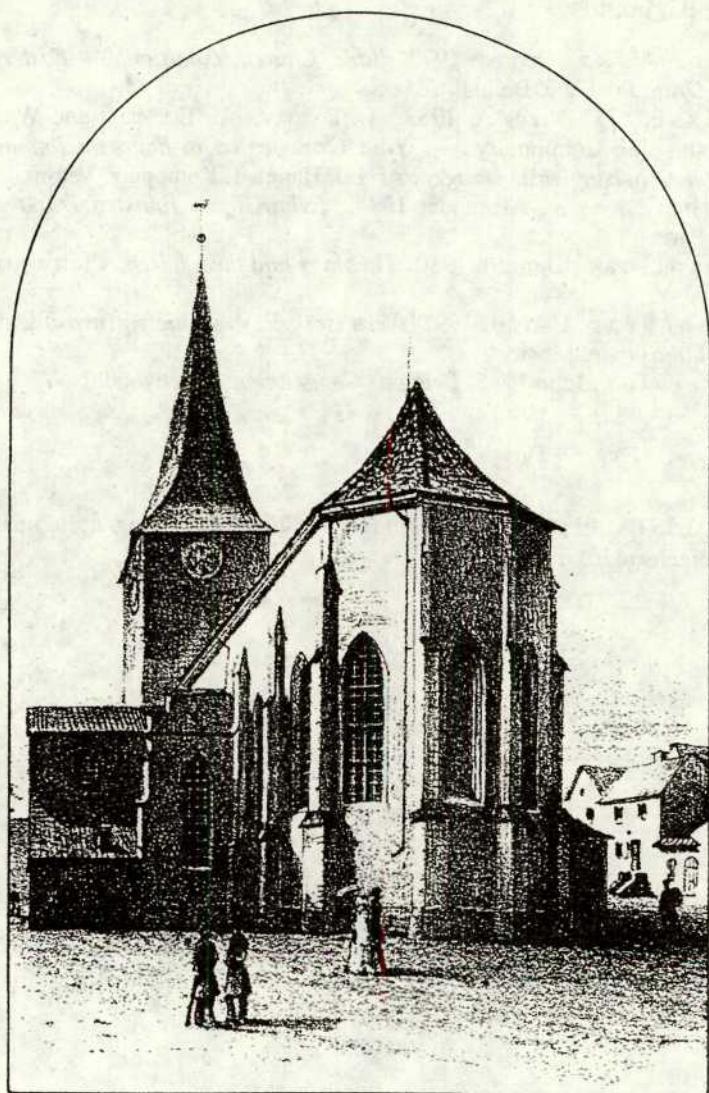
kefaalse ja autonoomse staatuse andmise korra kohta on eri patriarhaatidel eri seisukohti, kuid üldiseks põhimõtteks on, et iga uue staatuse kinnitab oikumeeniline patriarhaat koos teiste kohalike kirikutega.

Kirjandus

- Florovsky, Georges 1972. *Bible, Church, Tradition: An Eastern Orthodox View*. Belmont, Mass.
- Nissiotis, Nikos A. 1983. *Orthodoxy: An Ecclesial and Worshipping Community*. — *Xenia Oecumenica in honorem Ioannis metr. helsingiensis sexagenarii*. Ed. Hannu T. Kamppuri. Vammala
- Schmemmann, Alexander 1984. *Evharistija. Tainstvo Tsarstva*. Paris
- Staniloae, Dumitru 1980. *Theology and the Church*. Crestwood, N. Y.
- Yannaras, Christos 1992. *Vera tserkvi. Vvedenie v pravoslavnoe bogoslovie*. Moskva
- Zizioulas, John 1985. *Being as Communion*. Crestwood, N. Y.

MADIS PALLI (sünd. 1966) õpib Joensuu ülikoolis teoloogiat; Ilomantsi õigeusu kiriku diakon.

WILHELM GEORG TIMM.
Jaani kirik Tartus. (1853. a)

SILD JA UKS

Georg Simmel

Tõlkinud Krista Läänemets

Pilt välistest asjadest on kahetähenduslik, sest me võime kõike välises looduses võtta niihästi seotuna kui ka eraldatuna. Aine ja energia pidev ümberpaiknemine seostab kõik kõigega ning teeb kõigist eraldi asjadest kokku *ühe* kosmose. Teiselt poolt aga jäävad esemed aheldatuks ruumi halastamatusse lahusolusse, ühelgi materiaosal ei saa olla teisega ühist ruumi, ruumis ei eksisteeri mitmekesisuse tõelist ühtsust. Ja sellesama ühe nõudmise tõttu üksteist välistavatele mõistetele tundub, et loomuliku eksistentsi puhul ei ole neid üldse võimalik rakendada.

Ainult inimesele on looduse suhtes antud võime ühendada ja lahutada, ja nimelt sel omapärasel viisil, et üks on alati teise eelduseks. Võttes loomulike asjade paikapandud asetusest välja kaks, et nimetada neid "eraldi asuvaiks", oleme nad oma teadvuses juba teineteisega seostanud, oleme need kaks koos välja toonud kõigest nende vahel asuvast. Ja vastupidi: seostatuna tajume vaid asju, mida oleme algul kuidagiviisi üksteisest isoleerinud, asjad peavad algul olema üksteisest lahus, et olla koos. Nii praktiliselt kui loogiliselt oleks mõtetu seostada asju, mis pole olnud lahutatud, mis mingis mõttes koguni lahutatuks ei jäägi. Millise valemi järgi nüüd mõlemad tegevused inimtoimingutes kokku saavad, kas loomulikult antuna tajutakse seotust või eraldatust, ja siis meie ette seatud ülesandena vastavalt toda teist — selle järgi on võimalik

---

Brücke und Tür. — Georg Simmel, *Das Individuum und die Freiheit. Essays*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1993. S. 7–11.

liigendada kõiki meie toiminguid. Me lahutame seotut või ühendame lahutatut iga hetk, nii otseses kui sümboolses tähenduses, nii kehaliselt kui vaimselt.

Inimesed, kes esimesena rajasid tee kahe koha vahele, said hakkama ühe suurima inimliku saavutusega. Nad võisid olla nende kahe koha vahel kui tahes tihti edasi-tagasi käinud ja neid see- ja nii-öelda subjektiivselt omavahel ühendanud — alles siis, kui nad rajasid maapinnale silmaga nähtava tee, olid kohad omavahel objektiivselt ühendatud, ühendamistahtest oli saanud asjade kujundamine, mis pakkus end sellele taatele välja kõikvõimalikeks kordusteks, olemata veel sõltuvuses selle sagedusest või harvaesinevusest. Teedehitamine on nii-öelda spetsiifiliselt inimlik saavutus: ka loom läbib pidevalt ja sageli kõige osavamal ning keerukamal moel teatud vahemaid, ent selle teekonna algus ja lõpp jääb ühendamata, see ei too endaga kaasa tee imet — lasta liikumisel tarduda millekski kestvaks, mis sellest alguse saab ja milles see ka lõpule jõuab.

See saavutus jõuab haripunkti silla ehitamisega. Näib, et siin ei tööta inimliku ühendamistahte vastu mitte ainult ruumilise eraldatuse passiivne vastuseis, vaid ka erilise konfiguratsiooniga aktiivne vastuseis. Sellest takistusest võitu saades sümboliseerib sild meie tahtesfääri laienemist ruumile. Ainult meie jaoks ei ole jõe kaldad mitte ainult lahus, vaid ka “eraldatud”; kui me neid eeskätt oma praktilistes mõtetes, oma vajadustes, oma fantaasias ei ühendaks, ei oleks lahutatusemõistel mingit tähendust. Nüüd aga tuleb loomulik vorm siin sellele mõistele otsekui positiivsete kavatsustega vastu, siin näib elementide vahel iseendast olevat toime pandud lahutamine, mida vaim nüüd lepitavalt, ühendavalt hõlmab.

Sild omandab esteetilise väärtuse, ühendades eraldatud asju niihästi reaalsuse ja praktiliste eesmärkide täitmiseks kui ka seda ühendamist otseselt vaadeldavaks muutes. Ühendades omavahel maastiku kaht poolt, annab sild silmale samasugust pidet, nagu ta annab ka kehade praktilisele reaalsusele. Liikumise lihtne dünaamika, mille konkreetse reaalsusega silla “otstarve” ammendub, on saanud millekski näitlikult kestvaks, nii nagu portree nii-öelda seisab kehalis-hingelise eluprotsessi, mis teeb võimalikuks inimese reaalse elu, ning kogub selle reaalsuse kogu ajas voolava

ja laialivoolava liikuvuse kokku ühteainsasse, ajatult stabiilsesse vaatesse, mis reaalsust iialgi ei väljenda ega saagi seda teha. Sild annab ülimalle, kogu meelelisusest kõrgemale mõttele üheainsa, mitte mingi abstraktse refleksiooni läbi omandatud ilmsuse, mis silla praktilise otstarbelise tähenduse niisamuti endasse kogub, nagu teeb kunstiteos oma "ainega", andes talle nähtava vormi. Erinevalt kunstiteosest aga näitab sild sellega, et sobitub kogu oma loodusest väljaulatuva sünteesiga siiski veel looduspilti. Ta on silma jaoks palju lähedasemas ja palju vähem juhulikis vahekorras kallastega, mida ta ühendab, kui näiteks maja oma krundi ja pinnasega, mis meie silma jaoks tema alla kaob. Täiesti üldiselt tajutakse silda maastikus "maalilise" elemendina; sest temaga ületatakse loodusantuse juhulikkus ühtsuseks, mis on täiesti vaimset laadi. Oma vahetus ruumilises nähtavuses on tal just seesama esteetiline väärtus, mille puhtust kujutab kunst, kui nihutab lihtsalt loomulikkuse vaimuga omandatud ühtsuse tema saarelaadsesse ideaalsesse suletusse.

Samal ajal kui sild lahutatuse ja ühendatuse korrelatsioonis laseb rõhul langeda viimasele ning ületab samal ajal distantsti oma toetuspunktide vahel, muutes need vaadeldavaks ja mõõdetavaks, näitab üks otsustavamal viisil, kuidas lahutamine ja ühendamine on vaid ühe ja sama akti kaks eri külge. Inimene, kes esimesena oma onni püsti pani, ilmutas nagu esimene tee-ehitajagi looduse suhtes spetsiifiliselt inimlikku oskust, lõigates ruumi pidevusest ja lõputusest välja väikese tükikese ning kujundades selle *kindla* mõtte järgi eriliseks ühtsuseks. Üks osa ruumist oli seega iseeneses ühendatud ja kogu ülejäänud maailmast eraldatud. See läbi, et üks seab üheaegselt liigendi inimese eluruumi ja kõige selle vahele, mis jääb sellest väljapoole, kaotab ta eraldatuse seemise ja välise vahelt. Just sellega, et teda on võimalik ka avada, loob tema suletus tugevama isoleeritustunde kõige sellest ruumist väljapoole jääva suhtes kui harilik liigendamata sein. Too on tumm, ent üks on kõnekas. Inimesele on tema sisimas oluline, et ta endale ise piiri seaks, ent vabadusega, s.t nii, et ta saaks seda piiri ka jälle kaotada, asetuda sellest väljapoole.

Lõplikkus, millesse me oleme sattunud, piirneb alati kusagil füüsilise või metafüüsilise olemise lõputusega. Seega saab üks piiripunkti kujundiks, mille ees inimene õigupoolest pidevalt sei-

sab või seista võib. Lõplik ühtsus, millega oleme enda jaoks sidunud disigneeritud osa lõputust ruumist, ühendab ta sellega uuesti, tema kaudu piirnevad piiratu ja piiritu teineteisega, ent mitte lihtsa vaheseina surnud geomeetrisel kujul, vaid pideva vahelduva vahetamise võimalusena — erinevalt sillast, mis ühendab lõplikku lõplikuga; see-eest tõstab sild meid temale astudes kõrgemale neist kindlatest asjadest ning peab meil enne igapäevasest harjumusest saabuvat nüristumist olema andnud hetkeks imelise, maa ja taeva vahel hõljumise tunde. Sellal kui sild kahe punkti vahele tõmmatud joonena kirjutab ette täieliku kindluse ja suuna, hoovab elu uksest omaetteolemise eraldatud piiratuses kõigi teesuundade piiramatusesse üldse.

Silla puhul puutuvad lahutatuse ja seotuse aspekt kokku nõnda, et esimene näib olevat rohkem looduse, teine aga rohkem inimese asi, ent uksega koonduvad mõlemad ühtlasemalt inimsaavutuse valdkonnas inimsaavutusena. Sellel põhinebki ukse rikkalikum ja elavam tähendus võrreldes sillaga, mis avaldub juba selleski, et ei ole mingit tähenduserinevust, kummas suunas sillast üle minna, kuna uks oma sisse- või väljaliikumisega osutab intentsiooni täielikule erinevusele. See eristab teda täielikult ka akna tähendusest, mis muidu, siseruumi ühendusena välismaailmaga, uksega suguluses on. Ent teleoloogiline tunne akna suhtes kulgeb pea-aegu ainult seestpoolt väljapoole — aken on mõeldud välja, mitte sisse vaatamiseks. Ta loob ühenduse seesmise ja välise vahele küll tänu oma läbipaistvusele ühteaegu pikaldaselt ja pidevalt; ent ühekülgne suund, milles see ühendus kulgeb, viib samuti nagu tema piiratuski selleni, et olles teeks vaid silmale, saab aknale osaks vaid üks osa ukse sügavast ja põhimõttelisest tähendusest.

Kahtlemata võib eriline situatsioon ka ukse puhul rõhutada tema funktsiooni ühte suunda enam kui teist. Kui romaani ja gooti toomkirikute müüriavaused aegamööda tõelisteks usteks ahenevad ja kui nendeni jõutakse üksteisele üha lähemale nihkuvate poolsammaste ning figuuride vahel, siis on nende uste mõte ilmselgelt inimese juhatamine sisse, mitte aga välja — ja seda pigemini ebameeldivalt vältimatu kõrvalomadusena. See struktuur juhib siseneja kindluse ja otsekui leebe, iseenesestmõistetava sundusega õigele tee. (Analoogia mõttes olgu öeldud, et see tähendus jätkab tugisammaste reastamist ukse ja pealtari vahe-

le. Oma perspektiivse asetusega üksteise kõrvale näitavad nad teed, juhivad meid sisse, ei luba meil kõhkleva lüüa — mida ei juhtuks, kui me tugisammaste tegelikku paralleelsust tõepoolest näeksime; siis ei oleks lõpp-punktil alguspunktiga võrreldes mingit erinevust, ei oleks markeeritud, et me ühest alustama ja teise juures lõpetama peame. Ainult et kui imepärast siin kiriku seesmise teesuuna perspektiiv ka ära kasutatud ei oleks, lõpuks võimaldab see ka vastupidist ning laseb piilarireal samasuguse ahenemise kaudu ka altari juurest ukse kui oma sihi poole suunduda.) Ainult see ukse väline kooniline vorm muudab sisenemise erinevalt väljumisest tema täiesti ühemõtteliseks ideeks. Ent see on just nimelt täiesti ainulaadne situatsioon, mis sümboliseerib seda, et elu liikumine kirikus, toimudes võrdväärselt nii seestpoolt väljapoole kui ka väljast sissepoole, lõpeb, ning asendatakse üheainsa suunaga, mis üksi on hädasti vajalik. Elu maisel tasandil aga, mis iga hetk loob silda asjade ühendamatuse vahele, on samuti olemas igaihes nii sees- kui väljaspool ust, mille kaudu ta siseneb oma omaetteolemisest maailma, ent ka maailmast enda omaetteolemisse.

Vormid, mis valitsevad meie elu dünaamikat, teisendatakse nõnda silla ja ukse kaudu vaadeldava moodustuse kindlaks kestuseks. Meie liigutuste puhtalt funktsionaalset ja teleoloogilist külge ei kannan nad mitte ainult tööriistadena, vaid see nii-öelda tardub oma vormis vahetult veenvaks plastikaks. Otsustades vastuoluliste rõhuasetuste põhjal, mis oma mõjus valitsevad, näitab sild, kuidas inimene ühtlustab puhtloomuliku olemise lahutuse, uks aga, kuidas ta lahutab loomuliku olemise ühtlustatud, pideva ühtsuse. Üldiselt esteetilises tähenduses, mille nad omandavad metafüüsilise vaadeldavaks tegemises, kõigest vaid funktsionaalse stabiliseerimise kaudu, peitub nende erilise väärtuse põhjus kujutava kunsti jaoks. Kui sagedust, millega maalikunst mõlemat kasutab, võib kirjutada ka lihtsalt nende vormi kunstiliste väärtuste arvele, siis on ka siin siiski olemas see salapärane kokkusattumus, millega moodustise puhtkunstiline tähendus ja täiuslikkus alati ilmneb ühtlasi iseendast vaadeldamatu, hingelise või metafüüsilise mõtte ammendavaima väljendusena: puhtmaalilisest, ainult vormile ja värvile taanduvast huvist näiteks inimnäo vastu

Sild ja uks

on siis ülimal määral küllalt, kui see kujutamine kätkeb hingestatud ja vaimse iseloomustatuse kõige välisemat külge.

Et inimene on ühendav olevus, kes alati peab lahutama ning et ei saa ühendada lahutamata, siis tuleb meil kahe kalda lihtsat indiferentset eksistentsi käsitada kõigepealt vaimselt lahutatuna, et seda hiljem silla abil ühendada. Ja samuti on inimene piiriolend, kellel pole piire. Tema kodusolemise lõpuleviimine uksega tähendab küll, et ta eraldab tükikese loomuliku olemise katkematust ühtsusest. Aga nii nagu vormitu piiratus kindla kuju võtab, leiab ka tema piiratus oma mõtte ja väärkuse alles sellest, mis mõtestab ukse liikuvust — võimalusega sellest piiratusest igal hetkel vabadesse astuda.

VÕÕRAS

Georg Simmel

Tõlkinud Krista Läänemets

Kuigi rändamine mõistelise vastandina iga antud ruumipunkti fikseeritusele tähendab igasuguse seotuse puudumist, kujutab “võõra” sotsioloogiline vorm endast siiski teatud määral mõlema määratluse ühtsust — väljendades küll ka siin seda, et suhe ruumiga on vaid ühelt poolt tingimuseks, teiselt poolt suhete sümboliks inimestega. Seega ei käsitata võõrast siin seni nii palju kasutatud tähenduses — rändajana, kes täna tuleb ja homme läheb, vaid inimesena, kes täna tuleb ja homme siia jääb — nii-öelda potentiaalse rändajana, kes pole küll enam edasi liikunud, ent pole ka suutnud end täiesti tulemistest-minemistest lahtisusest üle saada. Ta on fikseeritud teatud kindlas ruumilises ümbruses — või sellises, mille piirimääratlus on ruumilisega analoogne —, ent tema asend selles on oluliselt määratud sellega, et ta ei kuulu sinna algusest peale, et ta toob endaga sinna kaasa kvaliteete, mis sealt ei pärine ega saagi pärineda. Läheduse ja kaugeloleku ühtsus, mida kätkeb igasugune inimestevaheline suhe, on siin saanud kõige lühemalt nõnda formuleeritavaks konstellatsiooniks: suhtesise- ne distants tähendab seda, et lähedane on kaugel, võõrasolemine aga, et kaugel on lähedane. Sest võõrasolemine on loomulikult üsna positiivne suhe, eriline vastastikuse mõju vorm; Siiriuse elanikud ei ole meile õigupoolest võõrad — vähemalt mitte selle sõna sotsioloogiliselt kõne alla tulevas tähenduses —, vaid meie jaoks neid lihtsalt ei eksisteerigi, nad jäävad väljapoole kaugust ja lähedust. Võõras on grupi kui niisuguse element, täpselt niisamuti nagu vaesed ja mitmesugused “seesmisised vaenlased” —

Der Fremde. — Georg Simmel, *Das individuelle Gesetz*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1987, S. 63–70.

element, mille immanentne ja liikmete asetuse ühtaegu hõlmab nii väljaspool kui vastas olemist. Viisile, kuidas repelleerivad ja distantseeruvad aspektid siin koosolemise ja vastastikuse toimega terviku moodustavad, võivad vihjata järgmised, mitte mingil juhul ammendavana mõeldud määratlused.

Kogu majandusajaloo vältel esineb võõras kõikjal kaupmehe- ja kaupmees võõrana. Senikaua kui majandus eksisteerib põhiliselt isiklike vajaduste tarbeks või tooteid vahetab omavahel ruumiliselt kitsas ringkond, ei teki selle sees vajadust vaheltkaubitseja järele; kaupmees tuleb kõne alla ainult nende toodete puhuks, mida valmistatakse täiesti väljaspool seda ringkonda. Kuivõrd inimesed ise võõrsile ei rända, et sealt vajaminevaid asju kokku osta — sel juhul osutuksid nad sellel teisel territooriumil just nendeks “võõrasteks” kaupmeesteks —, siis peab kaupmees olema võõras, kellegi teise jaoks siin eksistentsivõimalust ei ole. See võõra positsioon teadvustub teravamalt, kui ta selle asemel, et oma tegevuskohast taas lahkuda, sinna pidama jääb. Sest lugevatutel juhtudel saab ka see võimalikuks vaid siis, kui tal on võimalik elatuda vaheltkaubitsemisest. Mingil moel suletud majandusring, jagatud maatükkide ning ametitega, millest nõudluse rahuldamiseks piisab, kindlustab nüüd ka kaupmehe eksistentsi; sest ainult kaubandus võimaldab piiramatuid kombinatsioone, mõistuse abil leiab selles ikka veel võimalusi laiendusteks ja millegi uue kasutuselevõtuks, mis esialgsel algtootjal tema väiksema liikuvuse ning sõltuvuse juures vaid vähehaaval suurenevast ostjate ringist suurte raskustega õnnestub. Kaubandus suudab ikka veel tegevust pakkuda rohkematele inimestele kui otsene tootmine, ja seepärast on see soovitatavaks tegevusalaks võõrale, kes teatud mõttes ülearvulisena tungib ringkonda, kus majanduslikud positsioonid on õigupoolest juba hõivatud. Klassikalise näite annab Euroopa juutide ajalugu.

Võõras ei ole oma loomu poolest maaomanik, kusjuures maad ei tule mõista mitte ainult füüsilises mõttes, vaid ka ühe elusubstanti ülekantud tähenduses, mis on seotud kui mitte ruumilise, siis ühiskondliku ümbruse mõttelise asupaigaga. Intiimsemates inimestevahelistes suhetes võib võõras ju avaneda atraktiivselt ja tähendusrikkalt; ent niikaua, kui temasse suhtutakse kui võõraste, ei ole ta teiste jaoks “maaomanik”.

See sõltuvus vaheltkaubitsemisest ja paljust muustki annab nüüd võõrale otsekui sublimeerides, puhast rahaäri silmas pidades, *liikuvuse* spetsiifilise iseloomu; liikumise toimudes piiritletud grupi sees elab see läheduse ja kauguse süntees, mis moodustabki võõra formaalse positsiooni: sest lihtsalt liikuv puutub juhuslikult kokku *iga* üksiku elemendiga, pole aga *mitte ainsagagi* neist orgaaniliselt seotud ei sugulus-, lokaalsete ega ametialaste sidemetega.

Selle konstellatsiooni teine väljendus peitub võõra objektiivsuses. Et ta ei ole oma juurtelt seotud grupi üksikute komponentide või ühekülgsede tendentsidega, seisab ta nende kõigiga vastamisi erilises "objektiivsuse" hoiakus, mis ei tähenda ainuüksi distantse ega osaluse puudumist, vaid erilist kombinatsiooni kaugusest ja lähedusest, ükskõiksusest ja angažeeritusest. Peatükis "Üleolek ja alistumine" viitan ma mõttevahetusele grupi võõraste isikute domineerivast positsioonist, kelle näiteks paistab olevat nende Itaalia linnade praktika, kus nimeti oma kohtunikud ametisse väljastpoolt, sest ükski kohalik ei olnud vaba perekondlike huvide ja eri leeride moodustumise erapoolikusest. Võõra inimese objektiivsusega on seotud ka üks eespool puudutatud nähtus, mis peamiselt, ent ometi mitte eranditult käib edasilikuja kohta: et talle langeb sageli osaks kõige üllatavamast avameelsust ja ülestunnistusi, kuni pihile omaste joonteni välja, mida lähedalolijate eest hoolega varjatakse. Objektiivsus ei ole mitte mingil juhul osavõtlikkuse puudumine — sest see jääb üldse subjektiivsest ja objektiivsest suhtumisest väljapoole —, vaid osavõtlikkuse positiivne eriliik, nii nagu teoreetilise vaatluse objektiivsus hoopiski ei tähenda, et vaim oleks passiivne *tabula rasa*, millele asjad oma kvaliteedid kirja panevad, vaid omaenese seaduste järgi toimiva vaimu täielik tegevus, ainult et ta on lülitanud välja juhuslikud nihked ja rõhutused, mille individuaalselt subjektiivsed erinevused annaksid ühest ja samast objektist täiesti erineva ettekujutuse.

Objektiivsust võib nimetada ka vabaduseks — objektiivne inimene ei ole seotud mingite kindlalt paikapandud asjaoludega, mis võiksid ennetavalt mõjutada tema arusaamu, tema kaalutlusi antud olukorra suhtes. See vabadus, mis võimaldab võõral ka lähisuheteid kogeda ja käsitleda otsekui linnulennult, kätkeb endas küllap kõikvõimalikke ohtlikke võimalusi. Iidsetest aegadest peale on rünnaku alla langenud partei igat liiki ülestõusude puhul väitnud,

et kihutustööd tehti väljastpoolt, seda tegid võõraste saadikud ja ässitajad. Kuivõrd see paika peab, on tegu võõra spetsiifilise rolli eksagereerimisega: võõras on vabam nii praktiliselt kui teoreetiliselt, tal on oludest eelarvamustevabam ülevaade, ta võrdleb neid üldisemate, objektiivsemate ideaalidega ning ei ole oma tegevuses seotud harjumuste, pieteedi ja eellugudega.¹

Lõpuks omandab läheduse ja kauguse proportsioon, mis annab võõrale objektiivsuse karakteri, veel ühe praktilise väljenduse temasse suhtumise *abstraktsemas olemuses*, s.t selles, et võõraga on ühised ainult teatud *üldisemad* kvaliteedid, kuna suhe orgaanilisemalt seotud inimestega rajatakse spetsiifiliste erinevuste samasusele kõige pelgalt üldise suhtes. Selle skeemi kohaselt toimivad kõige mitmekesisemal moel üleüldse kõik mingis mõttes isiklikud suhted. Nende puhul ei ole otsustavaks mitte ainult see, et elementide vahel on midagi kindlalt ühist, nende individualsete erinevuste kõrval, mis suhteid kas mõjutavad või neist kõrvalle jäävad. Pigem on selle ühise enda mõju suhetele oluliselt määratletud sellega, kas ta eksisteerib vaid selles suhtes osalevate elementide vahel ning on nõnda sissepoole küll üldine, väljapoole aga spetsiifiline ning ainulaadne — või kas ta on elementide tunnetuse osas koguni neile ühine vaid sellepärast, et on üldse omane vaid inimkonna ühele grupile või tüübile. Viimasel juhtumil tekib proportsionaalselt sama iseloomu kandva ringkonna ulatusega ühiste joonte mõjukuse kahanemine. See funktsioneerib küll elementide ühtse alusena, ent ei viita just nimelt *nende* elementide puhul konkreetset ühelt teisele, sest just seesama sarnasus võiks igati neist ühitada ka iga teisega. Ka see on täiesti ilmselt viis, kus suhe kätkeb ühtaegu lähedust ja kaugust: sel määral, kuivõrd kõigil samasuse momentidel on üldine olemus, lisatakse suhte soojusele, mida nad loovad, jaheduse element, juhuslikkuse tunne — just *selle* suhte puhul, ja ühendavad jõud on minetanud oma spetsiifilise, tsentripetaalse iseloomu.

¹ Kus seda aga rünnatavate poolt eksikombel väidetakse, pärineb see kõrgemalseisvate isikute tendentsist ekskulpeerida siiski veel alamaid, kes seni on nendega olnud terviklikes, lähedasemates suhetes. Sest levitades väljamõeldist, et mässajad ei ole õigupoolest milleski süüdi, et nad on vaid üles ässitatud, mäss pole isegi mitte nende algatuski —, püüavad nad ise end süüst puhtaks pesta, eitavad algusest peale kõiki ülestõusu tegelikke põhjusi.

Sel konstellatsioonil näib minu jaoks suhtes võõraga olevat erakordselt suur põhimõtteline üleolek elementide individuaalsest, ainult kõnealusele suhtele omastest ühisjoontest. Võõras on meile lähedane, kuivõrd me tajume tema ja enda vahel rahvuslikku või sotsiaalset, kutsealast või üldinimlikku laadi sarnasust; ta on meile võõras, kuivõrd see sarnasus ulatub temast ja meist kaugeemale ning ühendab meid ainult sellepärast, et ühendab üldse väga paljusid inimesi. Selles mõttes omandavad ka kõige lähedasemad suhted kergesti võõrastuse jooni. Erootilised suhted tõrjuvad esimese kire staadiumis väga otsustavalt kõrvale igasuguse üldistamismõtte — sellist armastust nagu see ei ole iial varem nähtud, ei meie poolt armastatud isiku ega ka meie tundmustega tema vastu ei ole võimalik midagi ega kedagi võrrelda. Võõrandumine tavatseb — olgu siis põhjuse või tagajärjena, seda on raske otsustada — tekkida hetkel, mil kaob suhte ainukordsustunne; skeptitsism suhte väärtuse osas üleüldse ja konkreetselt meie jaoks seostub just nimelt mõttega, et lõpuks saab meile osaks kõigest üldinimlik saatus, et me kogeme tuhandeid kordi varem olnud elamusi ja et kui me poleks juhuslikult kohanud just seda inimest, oleks meie jaoks sama tähenduse omandanud keegi teine. Ja midagi sellest ei saa puududa ainsatestki, ka kõige lähedasematest suhetest, sest kahe inimese jaoks ühine ei ole ehk kunagi *lihtsalt* ühine neile kahele, vaid kuulub üldise mõiste juurde, mis hõlmab veel palju muudki, palju sarnasuse *võimalusi*: nii harva kui need lähevadki täide, nii tihti kui me neid unustamegi, tungivad nad siin ja seal ometi varjudena inimeste vahele nagu igasuguse lähema määratlemise eest äralibisev udu, mis peaks kõigepealt tarduma otsekui tihkeks füüsiliseks kujuks, et seda saaks nimetada armukadeduseks. Ehk on see mõnedel juhtudel üldisem, vähemasti võitmatum võõrastus, kui midagi erinevuste ja mõistetamatuse kaudu antut: et on küll olemas samasus, harmoonia, lähedus, ent sellele lisandub tunne, et see ei ole õigupoolest just selle suhte monopol, vaid miski, mis potentsiaalselt on võimalik meie ja määratu hulga teiste vahel ning mis ei lase sellele ainsana tegelikuks saanud suhtele osaks saada seesmist ja kõike välistavat paratamatust.

Teiselt poolt on olemas teatud liik "võõrust", mille puhul on välistatud just ühtsus kõige üldisema, eri pooli haarava pinnalt: selleks on tüüpiline kreeklaste suhe $\beta\acute{\alpha}\rho\beta\alpha\rho\varsigma$ 'isse, kõik need juhtumid, mil teise inimese puhul eitatakse just neid üldisi omadusi,

mida õigupoolest tajutakse õigetena ja lihtsalt inimlikena. Ainult et siin ei ole "võõral" positiivset tähendust, suhe temaga polegi suhe, ta pole see, kellena teda siin vaadeldakse — grupi enda liikmena.

Sellisenä on ta pigem *ühtaegu* nii lähedane kui kaugel, nii nagu suhetele aluse panemisel on tegu ainult üldise inimliku sarnasusega. Nende kahe elemendi vahel aga tekib eriline pinge, kusjuures teadvus, kuigi ühised on ülepea vaid üldised jooned, toob eriti rõhukalt välja just selle, mis ühine ei ole. See aga ei ole päritolumaa, linna, rassi jm poolest võõraste inimeste puhul aga jällegi midagi individuaalset, vaid võõras päritolu, mis on või võiks olla ühine paljudele võõrastele. Seepärast ei tajuta võõraid ka õigupoolest indiviididena, vaid ühte kindlat tüüpi võõrastena üleüldse, võõruse aspekt ei ole nende puhul vähem üldine kui läheduse oma. See vorm on aluseks näiteks nii spetsiifilisele juhtumile kui keskaegne juudimaks, mida nõuti sisse Frankfurdis ja mujalgi. Sellal kui kristlike kodanike poolt makstav *beede* muutus iga kord seoses varandusliku olukorraga, oli maks iga üksiku juudi jaoks eluksajaks kindlaks määratud. See kindlaksmääratus põhines sellel, et juudil oli sotsiaalne positsioon *juudina*, mitte mingi kindla sisu kandjana. Maksuküsimustes oli aga iga teine kodanik kindla varanduse omanik, ja tema maks võis järgida selle muutumist. Juut aga oli maksumaksjana eeskätt juut, ja seeläbi omandas tema maksuline positsioon muutumatu elemendi; kõige teravamalt tuleb see muidugi ilmsiks niipea, kui kaovad needki individuaalsed määratlused, mille individuaalsus oli piiratud jäiga muutumatusega, ja võõrad tasuvad eranditult sama suurt pearaha.

Koos kõige sellega, mis võõrale on ebaorganiliselt külge poogitud, on ta ometi organiliselt selle grupi liige, mille ühtne elu hõlmab selle elemendi erilist suhtelisust; ainult et me ei oska selle positsiooni ainulaadset ühtsust teisiti tähistada, kui et ta koosneb teatud lähedusemäärast ja teatud kaugusemäärast, mis teatud määral iga suhte juurde kuuludes, erilises proportsioonis ja vastastikuse pinge olukorras, annavadki tulemuseks spetsiifilise, formaalse suhtumise "võõraste".

GEORG SIMMEL sündis 1. märtsil 1858 Berliinis katoliiklusesse pöördunud juudist isa ja juudi päritolu luterlasest ema seitsmenda lapsena. Pärast abituriumi immatrikuleeritakse ta 1876. aastal Berliini ülikooli, kus õpib ajalugu, filosoofiat, rahvaste psühholoogiat, kunstiajalugu ja vanaitaalia keelt. 1891. a promoveerub ta uurimusega *Das Wesen der Materie nach Kant's Physischer Monadologie* (Materia olemusest Kanti füüsilise monadoloogia põhjal) ning õpetab aastatel 1885–1914 Berliinis algul eradotsendina, siis erakorralise professorina. Hoolimata akadeemilisest tunnustusest, mis välismaistes erialaringkondades tänu eeskätt just tema sotsioloogilistele töödele osaks sai, saab Simmel alles 1914. aastal korralise professori koha Strassburgis, kus sureb 29. septembril 1918 maksavähki.

Simmel töötas pidevalt selle kallal, et esitada kaasaja konsistentne analüüs, ning tema mõtlemist ja filosoofiat jagatakse tavaliselt kolme faasi. Esimeses faasis, kuhu kuuluvad monograafiad *Das Problem der Geschichtsphilosophie* (Ajaloofilosoofia probleem; 1892) ja kaheköiteline *Einleitung in die Moralwissenschaft* (Sissejuhatus moraaliteadusesse; 1892/1893) on Simmel igati mõjutatud ameerikalikust pragmatismist, eriti William Jamesi omast. Selle baasil esindab ta eetilist relativismi, mis pöördub platoniseeriva mõtlemise mängureeglite vastu, mis tunnustavad tõe iseendas. 90. aastate lõpupoole kandub Simmeli huvi sotsioloogilistele ja kultuurifilosoofilistele küsimustele, mis viivad ta arusaamisele, et eksisteerib objektiivselt ideaalsete väärtuste maailm, mis vastavalt oma autonoomsele loogikale normeerib inimeste ajaloolist elu. Keskmise perioodi põhiteosed on *Philosophie des Geldes* (Rahafilosoofia; 1900) ja *Soziologie* (Sotsioloogia; 1908), mis tegid Simmelist ühiskonnaanalüüsi klassiku. Sellesse perioodi langeb ka Simmeli jaoks nii keskse elumõiste väljaarendamine, mida ta õppis tundma Bergsoni teoste kaudu. Pidevalt muutuva elu problemaatika, mille loov väärtusteproduktiivsus vajab siduvat vormimist, on keskpunktis tema monograafiates *Goethe* (1913), *Rembrandt* (1916), samuti ka tema filosoofilises testamendis pealkirjaga *Lebensanschauung* (Eluvaade; 1918). Oma elufilosoofilise perioodi töödega püüdleb Simmel orgaanilise metafüüsika ja dünaamilise maailmapildi poole, mis püüab tasakaalustada tõdede objektiivset kehtivust ja ajaloolisi muutusi.

Hans-Jürgen Gawoll

GEORG SIMMEL JA RUUMIMÕTLEMINE

Hans-Jürgen Gawoll

Tõlkinud Krista Läänemets

Georg Simmel kuulub Edmund Husserli kõrval, kellega koos ta moodustas ajakirja *Logos* tuumiku, kindlasti 20. sajandi mõjukamate filosoofide hulka. Koos Husserliga tegi ta algust filosoofia uuendamisega, mis hakkas vabanema palja tunnetuskriitika ja historismi kammitsaist. Ehkki ta erinevalt Husserlist ei arendanud välja iseseisvat meetodit, jagab Simmel temaga fenomenoloogilist soovi pöörduda tagasi asjade eneste juurde. Ent Descartes'i ja Kanti järgijana tahab Husserl teostada puhast filosoofiat, mille objektiivsuse garanteerivad tema ideaalsed objektid, Simmel aga pöördub asjade meelelise materiaalsuse poole. Mis võlus Simmeli õpetuse juures nii erinevaid filosoofe nagu Buber, Lukács, Bloch, Cassirer ja Albert Schweitzer, kes oma elutöö olulisemate impulsside eest talle tänu võlgnesid, oli tõik, et siin alustati jälle inimese konkreetsest maailmast. See filosoofia tagasipöördumine igapäevase kogemuse näiliselt juba adutud enesestmõistetavuse juurde jäi Adorno järgi kanooniliseks igapäevasele, "kellele ei meeldinud tunnetuskriitika ja vaimuajaloo kolin" (Adorno 1974: 558).¹ Kui Adorno siiski kahetseb õigeaegselt taga hariduskodanlikku ja vanaisalikku üksikasjalikkust, mille kohaselt Simmel olevat olnud ainult "vaimukas tänaseks suuresti kahvatunud moel" (Adorno 1974: 558), siis ei mõista ta selle vaatekoha tänapäevasust,

---

Tõlgitud käsikirjast "Georg Simmel und das Denken des Raumes".

¹ Teesi kohta filosoofia uuenemisest 20. sajandil Georg Simmeli kaudu vt ka Erich Pryzwara mälestusi (*Buch...* 1993: 224jj).

millega Simmel kõige märkamatumate fenomenide ja sageli banaalseimate nähtuste najal oleviku reaalsust avab.

I. *INGENIUM*'I METOODILINE PRINTSIIP

Simmeli reaalsusemõistmise juurde kuulub nihilistlik arusaam, et enam ei eksisteeri asjade ontoloogilist hierarhiat, ehk nagu ta selle sõnastab oma teaduslikus essees "Sotsioloogilisest esteetikast": "Ka kõige madalamaid, iseenesest kõige koledamaid asju on võimalik viia kooskõlla värvide ja vormidega, tunnete ja elamustega, mis annavad neile võluva tähendusrikkuse; pruugib meil vaid piisavalt suure armastusega süüvida piisavalt sügavale kõige tähtsusetumatesse asjadesse, mis meile oma isoleerituses banaalsed või eemaletõukavad tunduvad, et tajuda ka seda kõigi asjade ülima ühtsuse kiirguse ja sõnana, millest meile hoovab vastu ilu ja mõttekust ning mille tarvis iga filosoofia, iga religioon, iga meie tunnete ülenemise kõrghetk sümbolite poole püüdleb. Kui mõtleme selle esteetilise süvenemise võimaluse lõpuni, siis ei ole asjade iluväärtustes enam mingeid erinevusi." (Simmel 1992b: 198jj.) See olemise staatuse panteistlikult häälestatud nivelleerimine ei tähenda siiski, et loobutaks teaduslikult objektiveeritava totaalsuse nõudest. Pigem saab Simmeli järgi "igast punktist olemasolu pealispinnal" (Simmel 1993c: 195) tuua välja maailmaterviku mõtte, kuivõrd välises ja põgusas tuleb esile asjade tähendus. Sel põhjusel on eriti Simmeli sotsioloogilise teooria osas reklaamitud esteetilisest perspektiivi, mis seda, mida muidu kui okasionalismi või impressionismi kritiseeriti, peab juhtivaks vaatekohaks.² Sellise interpretatsiooni puhul jääb siiski ebaselgeks, kuidas täpsemalt kvalifitseerida esteetilise mõistet. Esteetika tähendab siin oma algse sõnamõtte järgi koondvaadet [*Zusammenschau*], mis näeb iga tegelikkusefragmenti seda hõlmavas olemisestruktuuris ning selgitab selle najal maailma "*kogu ilu*" (Simmel 1992b: 199.)

Ent esteetiline perspektiiv ei vabasta fragmenti mitte ainult tema nihilistlikust isolatsioonist, vaid tõstab üksiku antuse sümbolistaatusesse, mida kasutatakse analoogiates, mis avab kõige

---

²Selle veenva interpretatsiooni pakkus välja David F. Frisby (1984: eriti 27jj). Teda järgib ka Werner Jung (1990: 65jj).

erinevamate fenomenide läbipõimumist. Kui need kaks aspekti kokku võtta, nimelt (ilusad) terviku kaemine sümbolite ja analoogiate järgi, siis vastab Simmeli metoodiline esteetika sellele, mida Vico nimetas *ingenium*'iks. Vico järgi on *ingenium* võime näidata asjadevahelisi seoseid mingist tavatust vaatepunktist, nii et lahutatud ja erinevad asjad seotakse üheks tervikuks, millel on "ilusad" proportsioonid.³

Ingenioosne püüe mõista reaalsust tähendab ühtlasi metoodiliselt adekvaatset vastet vastastikuse toime mõistele, mis teosest *Philosophie des Geldes* (Rahafilosoofia) saati väljendab kõigi nähtuste fundamentaalset läbipõimitust. Kuivõrd Simmel oma "Unvollendete Selbstdarstellung'i" (Lõpetamata elulookirjeldus) põhjal laiendas vastastikuse toime mõiste puhtsotsioloogilist tähendust "vähehaaval lausa metafüüsilise printsii biks" (Simmel 1993a: 9), siis on õigustatud püüd otsida tema hilisema mõtlemise konstitutiivseid elemente juba tema varasematest uurimustest. Siinjuures etendab otsustavat rolli seni vähese tähelepanu osaliseks saanud artikkel "Zur Soziologie des Raumes" (Ruumi sotsioloogiast), liiatigi et Simmel püstitab küsimuse, kuidas ühiskonnastumise vormid lähtuvad üksnes indiviidide eksisteerimisest üksteise kõrval. Eriti just selle artikli põhjal leiab kinnitust topeitväide, et Simmeli teaduslik-filosoofiline mõtlemine püüab kirjeldada inimese eksistentsiaalset topograafiat, ja et see on ajendatud ettekujutustest, mis pärinevad subjektide poolt kujundatud ruumist. Talle omasel moel kinnitab Simmel sellega Gaston Bachelard'i väidet teosest *La poétique de l'espace* (Ruumi poeetika), et "sügavaima [...] metafüüsika juured on kätkevad väljendamata geomeetrias, mis annab mõtetele ruumilisuse" (1975: 242). Sellal kui Bachelard'i järgi metafüüsika siiski sellisel määral allub ainuüksi kiusatusele anda keele kaudu mõtlemise apriorsetele joonistele adverbiaalsete kohamääratluste põhjal hüpostaseeritud, ontoloogiline tähendus, läheb Simmel tagasi konkreetse kogemuse valda — selle asemel et skematiseerida kogitud suhtlemist maailmaga keelelise geomeetria abil, toob Simmel meeleliste seikade ja materiaalsete olude najal välja

---

³*Ingeniumi* mõiste kohta vt ka Vico *Liber Metaphysicus*'t (Vico 1974: 127, 135).

transsendentaalse dimensiooni, mis on inimesele üldse määrav. Simmeli analüüs inimese ruumilisest paiknemisest paljastab lõpuks inimesele omase struktuuri, mis võimaldab tal ikka jälle endast väljuda.

II. RUUMI AVASTAMINE

Käesoleva sajandi esimesel poolel tegeles filosoofia nii tohutul määral inimeksistenti ajalise ehituse probleemiga, et seda võib nimetada lausa selle põhiteemaks. Ning just Henri Bergson oli see, kes esmakordselt mõjusalt formuleeris erinevuse subjektiivselt kogetud ja objektiivselt mõõdetava aja vahel. Selle eristuse kandis Simmel alates 1908. aastast üle Saksamaale, kus Heidegger sellest kinni haaras, et oma eksistentsiaalanalüütika käigus seada küsimus inimese olemasolu ajalisusest [Zeitlichkeit] oma filosoofia keskpunkti. Niisiis saab Simmel, kes tegi Bergsoni innovatsiooni tuntuks Saksamaal, kaasvastutavaks obsessiivse tegelemise eest ajaga.⁴ Ent samal ajal on ta lühemates kirjutistes võtnud enda kanda ka inimelu ruumilise käsitlemise ning kandnud hoolt selle eest, et küsimus subjektiivselt ajast seda problemaatikat täiesti kõrvale ei tõrjuks.

Ruumi taasavastamine Simmeli poolt langeb tema teise loomeperioodi, mis keerleb vastastikuse toime mõiste ümber, mis peaks kirjeldama sotsiaalsete eksistentsiviiside suhestatust. Sellega seoses annab asi ise ühiskonnastamise vormide sotsioloogiale mõista, et ruumile võrreldes ajaga omistataks silmatorkav tähendus. Kui mineviku ja tuleviku ajadimensioonid inimesi kas surma või järgmise, edasi elava põlvkonna kaudu üksteisest lahutavad, on ruumiosade kõrvutiolu [Nebeneinander] suunatud sellele, et seda koosolu [Miteinander] vormides transformeeritaks. Erinevalt ajast, mis liigub edasi, loob ruumiosade geomeetriline üheaegsus indiviidile *a priori* võimaluse teisega sotsiaalselt suhestuda. Ruumi kohta kehtib põhimõtteliselt see transsendentaalne võimaldamisviis, mille Simmel töötas välja eikellegimaa najal, kus kohtutakse neutraalsel pinnal läbirääkimisteks ja kaubavahetu-

---

⁴Selle ajaloolise tausta kohta vt ka O. F. Bollnowi teost *Mensch und Raum* (Bollnow 1963: 13).

seks — nii osutub ruum, mis võimaldab nõnda antagonistlike parteide kokkusaamist, “lõpuks ise sotsioloogilise vastastikuse toime kandjaks ning väljenduseks” (Simmel 1992a: 790).

Veel täiesti Kanti filosoofia lummuses muudab Simmel viimase küsimuse asetust tunnetuse võimalikkuse tingimuste kohta *a priori* nende eelduste sotsioloogiliseks kaalumiseks, mis üldse võimaldavad inimeste ühiskonnastamist. Nii nagu teoreetilise tunnetamise puhul koondatakse mitmekesised meeleandmed ruumi kui kaemusvormi abil kokku üheks tervikuks, pakub ta end praktiliselt välja reaalsele, psüühilistele energiatele, mis kujundavad ning väljendavad temas ühiskonnastamise viise. Selle asemel, et olla omalt poolt kausaalselt kooselu konstitueerivaks põhjuseks, jääb ruum “alati iseenesest mõjuta vormiks”,⁵ mis just toobki esile inimhinge aktiivsuse ning selle sisuliselt modifitseerib. Sel moel kajastub inimhing, mille all Simmel vanas kõnepruugis mõistab ajaloolises kõnepruugis elavat subjekti, ajalooliselt erinevalt formeerunud ruumides. Ajaloo poolt vormitud elu ruumi sees viitab järelikult subjekti spontaansusele, sellele, mis *prima vista* näib olevat sidumata ja tuleks loova vormiandmisega ühtlustada, ja muudab maailma elamiskõlblikuks paigaks. Selles mõttes ei ole ruum mitte lihtsalt subjekti poolt tunnetatav ja kogetatav, vaid inimene *elab* ruumis, mille implikatsioonide järgi ta oma suhted maailmaga struktureerib. Elava ruumis-olemisega seoses toob Simmel välja neli iseloomulikku joont, mis järk-järgult korraldavad ja teostavad ülemineku seesmiselt välimisele suhetatusele.

Loogiliselt esimese tunnusena nimetab Simmel ruumi erandlikkust, mis väljendub iga osa ainulaadsuses, mida ei ole võimalik kõrvale tõrjuda ega teistega asendada. Sellel taandamatul ainulisusel põhineb paljususe printsiip, mille järgi mitu ühesugust objekti saab olemas olla ainult seepärast, et igäüks neist võtab eksklusiivselt enda alla vaid ühe osa ruumist. Sotsioloogilisest vaatekohast nähtuna manifesteerub pluralistliku ainukorduse printsiipi riigi ruumikarakteris, mis ei talu teist riiki mitte

---

⁵“Zur Soziologie des Raumes” (1903) arenguloolisele tähtsusele Simmeli mõtlemises juhtis esimest korda tähelepanu D. F. Frisby (1984: 117).

oma territooriumil, vaid selle kõrval. Erandlikkusega seostub asjakohaselt sotsiaalse ruumi teine tunnus, et ta nimelt liigendub üksusteks, mida raamivad piirid. Siin esmakordselt sisse toodud piirimõiste, mis etendab kogu Simmeli mõtlemises otsustavat rolli, tähistab esmajoones põhjanevat sotsioloogilist protsessi, mille funktsioon on võrreldav kunstiteose raamiga. Analoogselt pildi eneseküllasusega, mis tänu raamile on kaitstud reaalse välismaailma eest ning koondub sissepoole kujutise tervikusse, teostab piir protsessi, mille puhul ümbritsevast maailmast eraldamine ja ühtsus iseendaga teineteist vastastikku tingivad. Nii loob ümbritsev piir grupi koherentsuse ja identiteedi, seose teatud kindla osaga ruumist. Sellele iseenda jaoks olemise konstitutsioonile vastanduvad ruumi mõjuta kontinuiteetid, mis lubavad küll subjektil oma tahtmist mööda piiri tõmmata, siiski põrgates seejuures kokku mõne teda repulseeriva teisega. Sellise vastandlike elementide elava protsessi puhul mõjub igaüks neist oma vastaspoolele nii, et too seab talle piirid, “ent selle mõju sisuks on just määratlus üle piiri teisele üldse *mitte* tahta või suuta mõju avaldada, seega siis üldse mitte” (Simmel 1992c: 228).

Piiril liikumine, milles Simmeli jaoks ruumiliselt vormub psüühilise identiteedi otsing, markeerib lõpuks ühe grupi tsentripetaalsust. See väljendub ruumi kolmandas tähenduses sotsiaalsele kujundamisele — ta fikseerituses sisule. Iseäranis selgelt ilmneb fikseeritus pöördepunkti fenomeni puhul, millega Simmel sümboolselt tähistab huviobjekti topograafilist kindlaksmääratust. Stabiilne ja tsentraalne punkt, mille ümber grupeeruvad ühiskondlikud suhted, muutub oluliseks eeskätt seal, kus muidu sõltumatu elementide ühinemine võib toimuda ühes kohas. Näiteks ehitatakse diasporaa olukorras elades kirik, mis saab koguduseelu keskpunktiks ning äratab üksikindiviidides kokkukuuluvustunnet. See pöördepunkt, mille mõju kaasajal avaldub suurlinna ruumistruktuurina, tõuseb tugikohaks jäävate väärtuste edasikestmiseks, “isegi kui need seisnevad suhete ja liikumiste pelgalt püsivas vormis” (Simmel 1992c: 231).

Simmeli järgi iseloomustab inimestevahelisi stabiilseks muutunud suhteskeeme väliselt meeleline lähedus ja kaugus, mis kujutavad endast ruumi neljandat, formaalset tähendust ühiskonnastamisele. Samuti nagu eelnevad kvaliteetid, esindavad lähedus

ja kaugus toopilisi moodustusi, mille aluseks on hingelised dispositsioonid, mis sõltuvad inimese kognitiivsete võimete arengust. Seal, kus reaalsusesse suhtutakse meeleliselt afektiivselt, kujundab lokaalne lähedus elu nii, et lähedaste naabritega ollakse kas sõbralikes suhetes või vaenujalal. Ja et vastavalt sellele välistab ruumiline kitsikus vastastikuse indiferentsuse, nii tähendab koos abstraktsioonivõimega kasvav intellektuaalsus ekstreemsuste kahanemist tundevas. Nii näiteks suhtutakse kaasaegses suurlinnas üksteisesse distantsiga, mis läbi intellekt loob lähimate kaasinimeste vahele "jaheda ning sageli võõrandunud asjalikkuse" (Simmel 1992c: 235).

Kõik seni Simmeli poolt vaadeldud vormid, millega subjekt loob ruumi, milles elatakse, on pigemini staatilise loomuga. Välistav ainulaadsus, piiratus, fikseeritus ja naaberliku koosolu variandid kirjeldavad Simmeli arvates "ruumi rahulikku kõrvutiolu" (Simmel 1992c: 236). Põhjuseks on ilmselt see, et nad soodustavad ühtsuse, identiteedi ja tsentripetaalsuse kujunemist, mis võimaldavad kogukonna sisemist suhestatust. Kuivõrd aga Simmeli järgi jaguneb kogu inimkond ruumis, elab iga üksikindiviid ka paigast paika liikumise horisondis. Kohavahetuse ruumilise tingituse kaudu satub inimese elu dünaamikasse, mistõttu see omandabki modernse ilme. Sellise rahutu liikuvuse toob Simmel välja artefaktide najal, mis annavad ruumile, kus elatakse, materiaalse korrastatuse. Nagu piiri kui sotsiaalse fenomeni puhul üldse, mille funktsioneerimisviisi Simmel võrdles pildiraamiga, viitab mobiilne eksistents ruumis loominguksile tootmisprotsessile. Kuna subjekt "vahetult antud maailma kaootilisest voost ja lõpmatuses" (Simmel 1993d: 133) toob välja ehitiste ühtsuse, laseb ta sünnipärane liikumistendents neil püsivateks moodustisteks tarduda. Ja kui liikumine on selle kord juba kinnistanud, on inimene ühtaegu loonud võimaluse millegagi pidevalt suhestuda. Modernse inimese seesmine dünaamika — püsida suhetel ja välistel muudatustel — on Simmeli jaoks avatav silla ja ukse näitega. Kumbki neist ei materialiseeri mitte lihtsalt inimese ingenioosseid võimeid vormida ruumi seoses kohavahetusega, vaid

koos nendega avaldub ka inimese olemuslike jõudude totaalsus, mida Simmel kasutab omaenese ingenioosel meetodil.⁶

III. MÕTLEMISE ARHITEKTUUR: SILD JA UKS

See, mida Simmel oma sotsioloogias kirjeldas veel neutraalselt ruumi kausaalse toimimatusena, omandab essees sillast ja uksest metafüüsilise kvaliteedi — väliseid asjaolusid vaadeldes võib seda vaatekohta seletada kahte moodi. Kas näha, et materiaalses maailmas on kõik seotud üheks tervikuks, või siis keskenduda üksikutele objektidele, mis näivad olevat üksteisest eraldatud. Ehkki mõlemad käsitlusviisid peaksid olema võrdõiguslikud, tõstab Simmeli dramaatiline keelekasutus algul implitsiitselt esile eraldatuse. Selle asemel et kuuluda suhete kõikehaaravasse võrku, “jäävad esemed aheldatuks ruumi halastamatusse lahusolusse” (Simmel 1993b: 7). Kogemus, et ei ole olemas eelnevalt saadud mitmekeesisuse ühtsust ja et kõigepealt kogetakse konfrontatsiooni ilmse orienteerumatusena ruumis, kujundab nii-öelda metafüüsilise väljakutse, millele inimene peab vastama. Tema vaimseid võimeid mõjutab eksistentsiaalne eraldatus kehast, kindlate pidepunktide puudumine *a priori*, rääkimata siis mõtet andvatest ja ühtsust loovatest sidemetest.

Erinevalt faktiliselt lihtsalt antud loodusest tõuseb inimene esile oma vaimu aktiivsuse poolest lahutada seotud asju ja seostada lahusolevaid asju. Nende kahe võime põhjal, mille puhul üks jääb alati teise eelduseks, saab Simmeli jaoks võimalikuks mõista ja liigendada kogu inimlikku tegevust üldse. Ühendamine ja lahutamine on sellele vastavalt alusvormid, mille kaudu inimene tuleb toime oma eksistentsiaalse kohatusega [Ortlosigkeit].

Millegi sellise ühendamise võime, mida seni kogeti lahusoluna, ilmneb algsel kujul tee puhul, mis rajatakse kahe koha vahele. Siinjuures ei tähenda tee, Simmeli järgi üks suuremaid inimsaavutusi üldse, mitte ruumilis-ajalist teelõiku, mis näiteks matka jooksul maha käiakse. Pigem on see Maa pealispinna nähta-

---

⁶Sellele seosele viitas õigusega Jürgen Habermas, ent heitis selle kõrvale subjektiivse kultiveerimisena, väärtustamata piisavalt tunnetusteoreetilist printsiipi (Habermas 1983: 247).

vaks saanud kujundamine, mille kaudu ta omandab ilme, mida on võimalik fikseerida maakaardil. "Tee ime" (Simmel 1993b: 8) seisneb seega selles, et see paneb kestva kirja kohtade seotuse, nii et seda saab pidevalt kasutada ning et ta samal ajal kutsub üles kordustele.

See inimvaimu saavutus kujundada liikumine kohtade vahel materiaalselt nähtavaks orienteerumisvahendiks saavutab Simmeli jaoks oma kõrgpunkti silla ehitamisega. Loogilises mõttes sümboliseerib silla ehitamine mõtlemise antinoomset struktuuri, kuna ühendab vaid seda, mida on eelnevalt lahutanud. Sel põhjusel tuleb kahe kalda lihtsalt indiferentset lahusolu käsitada algul millegi vaimselt eraldatuna, et seda siis silla abil ühendada. Inimese sellisele teleoloogilisele tegevusele tuleb loodus ise appi, eraldades kaldaid endid, mida vaim silla ehitamisega "lepitavalt, ühendavalt hõlmab" (Simmel 1993b: 8).

Arvestamata silla pragmaatilist otstarvet — lihtsustada takistustega seotud kohavahetust — on sillal Simmeli jaoks kahes mõttes esteetiline väärtus. Nagu portree, mis seiskab ja koondab endasse inimese eluprotsessi ja -loo pildi kujul, on sillal liikumise dünaamika saanud millekski kestva *vaadeldavaks*. Kuna sild seega väljendab tardunud liikumist, tuleb temas ilmsiks maailma ülim tähendus ja mõttekas korraldatus, mis on ülemaal empiirilise maailma "halastamatust lahususest". Kuigi sild sellega inimese ingenioosse võime väel sõna otseses mõttes loodusest eraldub, leiab ta temas ka kunstiliselt taas oma koha. Simmel kirjeldab seda esteetilise naturaliseerumisprotsessi, märkides, et üldiselt tajutakse silda looduses "maalilise elemendina" (Simmel 1993b: 9). Nii ei saa silda maalida mitte ainult looduses, vaid ta konstrueerib sellele lisaks kõigepealt pildi maastikust, tõstes esile terviku üksikest eraldatud kohtade "loodusantuse juhuslikkust", mis on "täiesti vaimset laadi" (Simmel 1993b: 9). Sild rõhutab, toetab ja loob seda, mida nimetatakse maastikupildiks. Sillaehituse kaudu on inimesel ilmselgelt õnnestunud ilusa proportsiooni loomisega teostada oma *ingenium*'i, nii et loomulik maailm on nüüd meeleliselt vaadeldav kunstiteosena.

Ent silla pragmaatiline otstarve, inimitahte teleoloogiline laienemine ruumile, ja selle esteetiline funktsioon ei ammenda Simmelil veel kogu sillafenomeni. Sellest lähtudes võib selgitada ini-

mese ontoloogilist ehitust, millele juhib tähelepanu essee kruuskõrvast. Simmeli järgi on inimliku maailmakäsituse ja maailma kujundamise juures kõige erakordsem see, et ta esindab potentsiaalselt silda, “mida mööda hoopis teistsugune elu” (Simmel 1968: 104) iseenda omasse sisse voolab, ilma et lõhestaks selle terviklikkust. Inimese sillaksolemine võimaldab tal luua sidemeid teiste inimeste elukohaga, mis asuvad väljaspool tema oma maailmasfääri. Sel moel sümboliseerib sild antropomorfiselt kätt, mille üks maailm välja sirutab, “et teisest kinni haarata ja seda endaga siduda ning lasta sel endast kinni haarata ning endaga siduda” (Simmel 1968: 104). Simmeli jaoks väljendab sild, mida mööda teine inimene võib minu juurde tulla, inimelu vastastikust mõju ja suhestatust üldse. Inimene, kes eneseküllaselt näib vaid iseenda juures kodus olevat, loob silla abil ülemineku, mis viib ta kontakti võõraste inimeste maailmaga, tema jaoks teispoole maailmaga.

Kuigi sild enne igapäevaste harjumuste tagajärjel nüristumist annab “hetkeks imelise, maa ja taeva vahel hõljumise tunde” (Simmel 1993b: 9), ühendab ta kokkuvõttes siiski vaid lõplikku lõplikuga. Kuna sild kaardub üle kahe konkreetse koha, kirjutab ta alati ette suuna, kuidas ühest otsast teise jõuda. Nii töötab ta ontoloogilist kindlustunnet, et inimene vaatamata kogu loomulikule eraldatusele ühendada suudab ja eesmärgile jõuab. Selles suhtes sümboliseerib sild vaid ühte inimese vaimse aktiivsuse aspekti, mis püüdleb ühinemise poole. Et siiski suuta näidata, et eraldamise ja ühendamise antinoomia on ühe ja sama mõtlemisvõime ühtsuse kaks eri külge, analüüsib Simmel ukse funktsioneerimisviisi. Nii nagu sild läheb inimese arenguloos tagasi tee avastamisele (*ingenium*’ile), sõltub ukse tähendus etnoloogilisest vaatepunktist nähtuna sellest, et inimene hankis endale kõigepealt peavarju ja pelgupaiga: “Inimene, kes esimesena oma onni püsti pani, ilmutas nagu esimene tee-ehitajagi looduse suhtes spetsiifiliselt inimlikku oskust, lõigates ruumi pidevusest ja lõputusest välja väikese tükikese ning kujundades selle *kindla* mõtte järgi eriliseks ühtsuseks.” (Simmel 1993b: 9.) Onni või maja ehitamine oli seega põhimõtteliselt vajalik, et inimene kaitseks end ruumi halastamatuse eest. Ta eraldab piiridega ühe osa talle loomulikult etteantud ruumist, luues elamiskõlbliku ühtsuse, mis eraldab teda kogu üle-

jäänud maailmast. Lõpmatutes isoleerituna seisva majaga leidis inimene keskuse, mis eristub kõigest, mis leidub väljaspool ruumi, mis on nüüd omane üksnes talle. Siiski oleks see siseruum pime, kui ei leiduks avasid, mis ühendaksid inimese poolt loodud koda välismaailmaga. Esimese ligipääsutee välismaailmale loob inimene eeskätt akna abil, mis oma intentsionaalsuses on ehitatud täiesti ühemõttelisena. Kui astuda akna juurde, liigub pilk "pikaldaselt ja pidevalt" (Simmel 1993b: 10). Et alati vaadatakse vaid seestpoolt väljapoole, on aken oma otstarbele vastavalt mõeldud õigupoolest ainult välja, mitte sisse vaatamiseks. Just selle ühemõttelisusega erineb ta uksest, mis hoolitseb selle eest, et inimese maja muutuks ikka riivitatud vanglaks.

Et ust saab avada, loob ta ühelt poolt küll suurema eraldatuse tunde. Nii saab maailma ja mõnd võõrast vastu võtta ainult siis, kui end majas kindlalt tuntakse. Sellise subjektikeskse kaitse mõttes on Simmeli analüüsi võimalik täiendada faktiga, et põhjaeuroopa rõhtpalkmajades tehakse uks nii madal, et sisseastuja peab kõigepealt sügavalt kummarduma. Kes siseneb subjekti suletud ruumi, peab läbi minema ukse preventsiioonist, mis teda ühtaegu madaldab ja kaitsetuks teeb.⁷ Kuigi inimene püüab uksega end sissetungijate eest kaitsta, kellest tal antud juhul on kerge võitu saada, ei taha ta teiselt poolt oma turvalisusvajaduse eest maksta liikumisvabadusest ilmajäämisega. Erinevalt aknast pole uks seepärast avatud mitte lihtsalt sissepoole, vaid ka väljapoole, mis annab talle Simmeli jaoks printsipiaalse tähenduse. Nii nagu ta eraldatuse kaudu inimesele defensiivselt turvalisuse garanteerib, on ta seetõttu, et teda avatakse, ühtaegu meediumiks, mis võimaldab läbikäimist ja suhtlemist maailmaga. Ta väljendab inimese poolläbilaskvat olemust — piirata ennast eluliselt hädapäraselt, ent need piirangud kõik ühes tükis seega uuesti üles ehitada ja ise neist väljapoole asetuda. Uks moodustab teatud tüüpi liigendi, mida kasutades majast vaba õhu kätte astutakse, kus tee suunad ei ole veel kindlaks määratud. Võrreldes sillaga, mille puhul on ükskõik, mis suunas sellest üle minna, põhineb ukse rikkalikum ja elavam tähendus sellel, "et ta osutab sisse-

⁷ Selle toetava selgituse annab Otto F. Bollnow, minu teada ainus, kes seni on viljakalt retsipeerinud Simmeli esseed sillast ja uksest. Vt ka: Bollnow, *Mensch und Raum* (1963: 154jj).

või väljaliikumisega intentsiooni täielikule erinevusele” (Simmel 1993b: 7).

Kuna üks avaneb korraga nii sisse- kui väljapoole, tiheneb ta dialektilise liikumise reaalseks sümboliks, mille kaudu piiri mõiste ruumi sotsioloogiast otsustavalt modifitseerub. Kui Simmel rõhutas eeskätt piiri eraldavat ja kaasahaaravat iseloomu, mis sotsiaalseid üksusi üksteisest ainult eraldab ja neid ümbritseb, siis kaob see ukse kahtepidi liikuvuse kaudu. Simmeli järgi omandab piiramine, olgu see pragmaatiliselt ükskõik kui vajalik, oma väärikuse alles “võimalusega sellest piiratusest igal hetkel vabadesse astuda” (Simmel 1993b: 8).⁸ Ukse võrdpildiga määratleb Simmel inimese dünaamilise olemise ja mobiilse olemuse — markeerida ikka ja alati oma eraldatust enda loodud identideedist, et avastada enda jaoks uusi liikumisruume, mis avanevad sealpool kindlaksmääratud korda. Ukse silmanähtava dialektika najal, mille kohaselt inimene on “piiriolend, kellel pole piire” (Simmel 1918: 13), leiab Simmel ülemineku elu transsendentsi mõiste juurde, mida ta oma hilisemates töedes põhjalikult käsitleb.

IV. OLEMISE AVATUD LINEAARSUS

Selliste mõtteavaldustega antropoloogiast, mis näeb inimese sünnilt rahutu hingega piiridest üleastujat, algab teose *Lebensanschauung* (Eluvaade) esimene peatükk. Siin radikaliseerib Simmel ukse sümboolikast omandatud vaateid sellisel viisil, rõhutades eelkõige piiride permanentset nihutamist, mis iialgi ei ulatu inimese lõplikult kindlaksmääratud olemuseni. Sotsioloogilise avastatuse ja oma antropoloogilise aplikatsiooni poolest teenib piiri mõiste koos teda konstitueeriva nihutatavusega eesmärgi valmistada ette absoluutse elu metafüüsikat, mille teokssaamist Simmel struktuuralselt kirjeldab mõistete najal, mis pärinevad

⁸Piiri tähendusele Simmeli filosoofias on osutanud Petra Christian oma uurimuses *Einheit und Zwiespalt. Zum hegelianisierenden Denken in der Philosophie und Soziologie Georg Simmels* (1978: 92jj). Kuigi ta kirjeldab selle mõiste geneesi Simmeli teostes, ei märka ta üha suurenevat dünamiseerumist, mis alles tuleb sisse ka tema tähelepanu pälvinud esseega sillast ja uksest.

elamisruumi analüüsis. See dialektiline liikumine, et inimene saab talle omasest kindlusest ja piiridest teadlikuks vaid siis, kui asub neist juba väljaspool, tõuseb Simmelil pragmaatiliseks mõttemustriks, mis võimaldab mõtelda ühtset, ent iseeneses vastuolulist eluakti. See väljendub näiteks eneseteadvuse kaudu, kus subjekt saab oma teadmiste objektiks ning hindab ennast samal ajal kui kedagi kolmandat. See üksteisele vastandlikest vormidest ülemale tõusmine on selle elu metafüüsilise tõsiasja tõlgendamine, mis Simmeli jaoks tähendab identse pidevat mitteidentseks muutumist. Eneseteadvuse struktuuri najal, mis ei põhine järgal substantsil, vaid ühendab suhteliseks identiteediks tunnetava subjekti ning tunnetatava objekti vaimses väljaastumise aktis, käsitleb Simmel absoluutse elu fenomenaalset ürgseisundit, millele seega "transsendents on immanentne" (Simmel 1918: 16). Selles näitab elu end "enda iseendast ülemale ülendamise pideva protsessina" (Simmel 1918: 16), murdes kestvalt läbi piiridest, lõhkumata sealjuures vastandlikkuse ühtsust. Säärase voolavaks muutunud identse puhul tulevad ilmsiks "enesetugevnamise" ja pideva "kellelegi lootmise" (Simmel 1918: 26) mõlemad aspektid, millest kujunebki transsendentsi teostumine. Kuivõrd absoluutne elu tähendab Simmeli jaoks pidevat edasivoolamist, hõlmab see peale bioloogilise kasvamise ka pimeda eksistentsi ja jõu tunnet, mis inimeksistentsi pidevalt edasi liikuma paneb. Seda transsendentsi esimest, dünaamilist külge nimetab Simmel enam-eluks [Mehr-leben], mis suundub igasuguse piirangu läbimurdmisele ja ületamisele, mis püüab piirata tema loominguiliste jõudude väljaarenemist. Samaaegselt realiseerub elu transsendentsus enam-kui-elu kontradiktoraalse teguri kaudu, mille vabal vitsaalne subjekt tungib ka temale võõrasse ning ehitab üles objektiivse kehtivusega vaimsed vormid (teadus, eetika, kunst). Transsendentsi mõlemat aspekti kasutab Simmel selleks, et selgitada elu antinoomiat — algupäraselt liikuda pidetuse ja pide vahel. Kui Simmel kätkeb selle silmanähtava lõhestatuse absoluutse elu mõistesse, siis on ta väga hästi teadlik sellest loogilisest raskusest, mille toob endaga kaasa patustamine vasturääkivuse lause vastu. Ent ühtlasi on ta teadlik ka sellest, et on tunginud kihistuseni, millest "loogika metafüüsilised juures ise alles toitu ammutavad" (Simmel 1918: 26) ja mis nõuab ontoloogiliste põ-

himõistete laiendamist: “Siinkohal on nüüd tehtud katse mõista elu kui niisugust, mis p i d e v a l t tungib üle oma teispooolsuse piirist ning mille sellises piiride ületamises on oma olemus, katse leida selles transtsendeerumises elu definitsioon üleüldse, hoida küll kinni individuaalsuse vormi suletusest, ent ainult selleks, et sellest katkestamatus protsessis läbi murda.”⁹

Absoluutse elu innovatiivse mõistega pöördub Simmel kreeka ontoloogiast pärineva ratsionalismi vastu — valitseda teiseksaamise ja muutumise üle ainuüksi totaalsuse teoreetiliste mudelite abil. See traditsioon viib tagasi Parmenidese lähteolemise mõtelda olemise puhast eneseidentsust. Kuivõrd sellele vastavalt lihtsalt olemisele fikseeruti, arendati välja sellele adekvaatne ümaruse metafüüsika (Hegel 1959: §17jj), mis käsitas iseendasse suletud teravikkust, või kui hoomati ükskõik missugust saamist, mis selle endale sihiks seadis. Nii mõtles Parmenides olemisest analoogselt hästi ümara keraga, kuna Hegel dünamiseeris selle mudeli ringliikumises, kus iseendaga identse idee tegevus oma teineolemisest iseendasse tagasi pöördub (Simmel 1922: 137). Spekulatiivse lõpetuse saavutas see metafüüsiline traditsioon Nietzsche kosmoloogias, mille järgi kõik asjad kuuluvad ringkäiku, mis laseb neil igavesti tagasi tulla.

Simmel seevastu loobub ettekujutusest iseendasse suletud identsusest, sisaldagu see kui tahes palju diferentse, kui seda “enese muutmise elav kontinuiteet nõuab” (Bachelard 1975: 242).¹⁰ Sel moel tematiseerib Simmel esimesena olemise lineaarsuse, mis ei ole kunagi täiuslik ega realiseeri lõplikku *telos*’t. See

⁹Selle mõiste loon tuginedes Gaston Bachelard’ile, kes oma ruumi-poetika lõpetuseks annab “ümaruse fenomenoloogia” (vt Bachelard 1975: 263jj).

¹⁰Oma noomituses, et Simmel fikseerivat nii sügavalt metafüüsiliselt inimese võõruse, et see jääb poliitilis-praktiliselt mõjutuks, ei mõista Habermas, et transtsendentsuse mõiste alles toobki nähtavale kriitilise utopia formaalse struktuuri. Selle kriitikaga kohta vt Habermas “Simmel als Zeitdiagnostiker” (1983: 252). Sellega seoses võiks küsida, kui suures osas on transtsendentsuse ruumistumisest mõjutusi saanud Simmeli kunagise õpilase Ernst Blochi utopiline mõtlemine. Sellele viitavad formuleeringud nagu “humaan-geograafiline” või “kaugelt transtsendeeruv, teispoole koda” [weit Transzendierende, das Haus der

innovatsioon, mis arvestab olemise permanentse revideeritavusega ja väärtuste pelgalt relatiivse kehtivusega, sai võimalikuks ainult seetõttu, et Simmel laskis end sotsioloogilistest uurimustest lähtudes inspireerida elamisruumi analüüsist ning muutis kontseptuaalselt viljakaks piirimõistele omase dünaamika. Simmeli filosoofia käsitleb sõna otseses mõttes üleminekuid ühest kohast teise, mida potentsiaalselt ka taas hüljatakse. Sellel mõtlemisel muutuste ruumistumisest, mis juba ette osutab *différance*'i postmodernistlikule kontseptsioonile, mille puhul eristamisprotsess jätkub lõpmatusse, on kogu tema teoreetilise relevantsuse juures tugevasti utoopiline iseloom. Kõige paremini saab seda kunstilise kujutusvõime puhul ilmselt kirjeldada Gaston Bachelard'i sõnadega, mis on aluseks kojapoeesia: "Leida kõikjalt peavarju, olemata siiski kuhugi suletud — see on oma elamisest unistaja lipukiri. Lõplikus kijas (nt kirstus) nagu ka oma reaalses majas olen ma elamisvabaduse osas petta saanud. Unistused elamisest kusagil mujal tuleb alati lahtiseks jätta."

Kirjandus

- Adorno, Theodor Wiesengrund 1974. Henkel, Krug und frühe Erfahrung. — T. W. Adorno, *Gesammelte Schriften*. Bd. 11. Frankfurt am Main
- Bachelard, Gaston 1975. *Poetik des Raumes*. München
- Bloch, Ernst 1959. *Das Prinzip Hoffnung*. Frankfurt am Main
- Bollnow, Otto F. 1963. *Mensch und Raum*. Stuttgart
- Buch des Dankens an Georg Simmel. Briefe, Erinnerungen, Bibliographie* 1993. Hrsg. von Kurt Gassen und Michael Landmann. Berlin
- Christian, Petra 1978. *Einheit und Zwiespalt. Zum hegelianisierenden Denken in der Philosophie und Soziologie Georg Simmels*. Berlin
- Frisby, David F. 1984. *Georg Simmels Theorie der Moderne. — Georg Simmel und die Moderne. Neue Interpretationen und Materialien*. Hrsg. von H.-J. Dahme und Otthein Rammstedt. Frankfurt am Main

---

anderen Seite", mida teoses *Das Prinzip Hoffnung* mõistetakse kui "uue taeva ja uue maa ruumilist võimalikkust" (Bloch 1959: 928).

- H a b e r m a s , Jürgen 1983. Simmel als Zeitdiagnostiker. — G. Simmel. *Philosophische Kultur*. Berlin
- H e g e l , G. W. F. 1959. *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*.
- J u n g , Werner 1990. Georg Simmel zur Einführung. Hamburg
- S i m m e l , Georg 1918. *Lebensanschauung. Vier metaphysische Kapitel*. Berlin
- S i m m e l , Georg 1922. *Zur Philosophie der Kunst. Philosophische und kunst-philosophische Aufsätze*. Potsdam
- S i m m e l , Georg 1968. Der Henkel. — *Das Individuelle Gesetz. Philosophische Exkurse*. Hrsg. von M. Landmann. Frankfurt am Main
- S i m m e l , Georg 1992a. Soziologie. — G. Simmel. *Gesamtausgabe*. Bd. 11. Hrsg. von Otthein Rammstedt. Frankfurt am Main
- S i m m e l , Georg 1992b. Soziologische Ästhetik. — G. Simmel, *Gesamtausgabe*, Bd. 5: Aufsätze und Abhandlungen 1894 bis 1900. Hrsg. von H.-J. Dahme und D. F. Frisby. Frankfurt am Main
- S i m m e l , George 1992c. Zur Soziologie des Raumes (1903). — G. Simmel, *Schriften zur Soziologie. Ein Auswahl*. Hrsg. von H.-J. Dahme und Otthein Rammstedt. Frankfurt am Main
- S i m m e l , Georg 1993a. Anfang einer unvollendeten Selbstdarstellung. — *Buch des Dankens an Georg Simmel. Briefe, Erinnerungen, Bibliographie*. Hrsg. von Kurt Gassen und Michael Landmann. Berlin
- S i m m e l , Georg 1993b. Brücke und Tür. — G. Simmel. *Das Individuum und die Freiheit*. Frankfurt am Main
- S i m m e l , Georg 1993c. Die Grossstädte und das Geistesleben. — G. Simmel. *Das Individuum und die Freiheit*. Frankfurt am Main
- S i m m e l , Georg 1993d. Philosophie der Landschaft. — G. Simmel. *Das Individuum und die Freiheit*. Frankfurt am Main
- V i c o , Giambattista 1974. *Liber metaphysicus. Risposte*. München

HANS-JÜRGEN GAWOLL (sünd. 1957), Dr. phil., Bochumi ülikooli Hegeli-arhiivi akadeemiline nõunik; väljaantde *Hegel-Studien* toimetaja.

WILHELM GEORG TIMM.
Kindralfeldmarssal Michael Andreas Barclay de Tolly
mälestussammas Tartus. (1853. a)

KUI KIRJUTASIN UUESTI KALLASEST

Märkusi mu raamatu teise osa juurde

Kai Laitinen

Tõlkinud Sirje Olesk

Kirjutasin oma väitekirja teist osa, millele ammustes toetusetaotlustes olin andnud külgetõmbava nime *Aino Kallase meistriaastad*, jupikaupa läbi 1980. aastate ja selle aastakümne alguse. Ühel hetkel sähvas meelde hirmutav mõte: rassin sellega, nagu kirjutaksin uut väitekirja. Paljusid väitekirju juhendanud ja samavõrra oponenteerinud vana professori jaoks oli see vastik äratundmine. Kas ma pidin siis ikka veel kaasa tegema kirjandusteaduslikus võidujooksus uute teooriate püüdmisel, hoidma tempot ja jälgima teisi üha keerukamate teooriate kiiluvees? Ja samas mõlkus mul aina meeles täiesti vastupidine praktiline nõuanne, mida olin aastaid korranud kõigile oma õpilastele: uurimuse kõige tähtsam eesmärk on ükskord valmis saada.

Nagu võiski arvata, viis selline olukord mu ajapikku eneseanalüüsi ja kogu uurimuse aluste kriitilise ülevaatamiseni. Minu vana eesmärk teha töö valmis tundus üha arukamana: nüüd oli lõpetamise aeg (nii lõputöö kui ülesande lõpetamise tähenduses). Oli hetk, kus võisin joone alla tõmmata ja küsida, mida olen teinud ja mida õigupoolest teha tahan. Ei enam seminaritööd, see oli

---

Kun veeläkin kirjoitin Kallasta: Merkintöjä myöhäisen jatkoosan ongelmista. — *Bibliophilos*, n:o 2, 1995, s. 22–26. Avaldatakse autori loal.

tehtud. Käsikirja viimistlemisel jäid välja mõned liiga pedantsed analüüsid, niisamuti hulk termineid, paljud leheküljed kirjutati uuesti tihedamaks või laiemaks. Jäi veel küllaltki kohti, mis vaevasid mu pead juba trükitud teksti lehitsedes, kuid tundus ausam enesele ütelda, et ükski uurimus pole täiuslik. [---]

*

Uurimistöös on võimalikud kaks pealiini, induktiivne ja deduktiivne. Esimene lähtub üksikfaktist ja ehitab selle kaudu põhireeglid ja töö karkassi. Liigutakse seega tüvest latva. Teine lähtub üldistest nägemustest, vahel ka suurtest teooriatest, millega oma meetodite järgi sobitatakse antud materjal. Siin on süsteem juba olemas, puule lähenetakse ladva kaudu, liikumissuund on ette antud, materjal struktureeritakse selle järgi. Teisele võimalusele mõeldes meenub mulle üks kunagi hangitud lõikur, millega sai teha friikartuleid: sealt tulid kuubikujulised tükid, kui kartul suruti läbi lõiketerade. Kui terade asetus oleks olnud teistsugune, tulnuksid kartulitükid teise kujuga. Puutööd tundvad inimesed teavad, kuidas hõövlitera asend või puuri läbimõõt määravad — vähemalt osaliselt — tulemuse. Marksistliku teooria pakutud näited lähiaastatelt tunnistavad, et nii võib olla ka uurimistöös.

Valisin juba oma uudishimu tõttu induktiivse meetodi, sest olin kogunud suure materjali — lisaks teostele ka Aino Kallase kirjadest, päevikutest, intervjuudest, haruldastest allikatest (saksa-keelsed ja fraktuurkirjas 16.–17. sajandi balti kroonikad, vanad saksa-eeesti jutluste kogud, eriuurimused kõikvõimalikest asjadest, nagu nõidumine või libahundid). Tahtsin näha, mis nendest kokku saab, milliseid järeldusi avatud meel sellest teha võib. Ehitasin oma tervikut väikestest osadest ja kuigi ma ei piirdunud vaid allikmaterjalide esitamisega, teadsin siiski, et loodav tervik koosneb mingil viisil ometi neist.

Siiski ei maksa deduktiivset meetodit halvustada. Erinevad teooriad on oivalised tööriistad, millega saab häid laaste, kui hõövlitera kvaliteet ja asend sobivad materjaliga. Kõigil teooriatel on oma terased, paindlikud ja mõistvad eestkõnelejad ning dogmaatilised ja jäigad järgijad. Tuleb õppida esimestelt ja jätta teised omaenda tarkuse juurde.

Niisama selge oli, et tuleb valida: kõiki teooriaid ei saa ega tasugi kummardada. Olin püüdnud oma õpilastele õpetada, et sama tähtis, kui on pääseda mingi teoreetilise süsteemi sisse, on pääseda sealt õigel ajal välja, enne kui see muutub vanglaks ja hakkab takistama mõtlemist. Praegu loovad tõesti paljud prantsuse kirjandusteoreetilised gurud oma personaalseid mõistestruktuure ja uuendavad neid igas järgmises teoses. Ja kui nad samal ajal veel tegelevad oma tekstuuriga selle sõna eeldataval kangakudu viisil, ei muutu kogu asi lugeja jaoks sugugi selgemaks. Nii jõutakse teise äärmusse ja terminoloogiline võidujooks ainult ägeneb.

Järgnevalt selgitan oma mõningaid valikuid. Mingi jao neist kirjutas mulle ette teose esimene osa, millest ma ei tahtnud liiga lahku minna. Osalt on nende põhjaks olnud kergemeelne soov mõtelda ise, aastate jooksul arenenud skeptiline suhtelisusetaju ja teadmine, et mitte kõik vana pole halb ja uus hea. Teooriad tulevad, õitsevad ja lähevad. Neid tuleb kasutada, mitte imetleda või neile kuuletuda, veel vähem neid pimedast peast ahvida. Peab ka teadma, et ei tasu minna lõputuile juuksekarva lõhkiajamistele, kui tahad oma tööd valmis saada enam-vähem terviklikuna.

*

Mu töös tõusis esile palju probleeme, millest osa on viimaste kümnendite kirjandusteaduses otsekui sobimatud peidetud häbelikult vaiba alla. Ühele neist viitasin ma juba oma ametisseastumise loengul 1986. a: paljud uurimissuunad käituvad nii, nagu tooks luuletusi kurg. Küsimus on n-ö geneetilises lähenemises ehk kunstiteose sünniperioodide jälgimises ja vastavate allikate uurimises. Sellega seostub otseselt kirjaniku eluloolise materjali kasutamise küsimus.

Kolmas probleem oli Aino Kallase teoste keeleainese analüüs, neljas ta tööde tekstidevaheline ehk intertekstuaalne vaatlus. Viiendaks oli küsimus uurija enese keelekasutusest, terminoloogia ja üldkeele suhetest.

Geneetiline lähenemisviis, teose sünniperioodi uurimine ja võimalike algvariantide võrdlus sai juba aastaid tagasi halva maine ja jäi valmis tekstide analüüsis kõrvale. Ise olin küll alati olnud

huvitatud kunstiteose sünnist, minu raamaturiiulis on asjakohane põnev uurimus Ragnar Josephsonilt *Konstverkets födelse*. Aino Kallase teoste *Reigi õpetaja* ja *Hundimõrsja* käsikirjade säilinud algvariandid äratavad huvitavaid küsimusi: mida on maha tõmmatud, mida muudetud, mida lisatud?

Kõigi nende seikade konstateerimine ja lähem uurimine selgitas nimelt lõppversiooni, tugevdas selle põhiteemasid ja kärpis juhuslikke kõrvalotsi. Õppisin palju Aino Kallase töö- ja mõtteviisist ning tema kindlast, nõudlikust enesekriitikast. Geneetilise vaatlusviisiga liitub lähedalt elulooline aines sellisena, nagu see vahendub päevikute, kirjade ja intervjuude kaudu. Saab selgeks, milliseid raamatuid on loetud, kellega kokku saadud, mille üle erinevatel kohtumistel kõneldud või vaieldud. Need seigad on veel "kirjanduslikult" aktsepteeritav materjal, aga nende kõrvale tuleb palju päris isiklikku, näiteks Oskar Kallase ja Eino Leino kohta. Kas kogu nendesse puutuv aine oleks pidanud jääma kasutamata? Ma ei lükanud seda kõrvale, kuid ei võtnud sellisena ka liiga tõsiselt arvesse. Mulle oli selge päevikute ja kirjade kui allikmaterjali erapoolikus ja puudulikkus: sellesse tuleb suhtuda kriitiliselt, kuid samas mõista, et see annab edasi kirjaniku selle hetke "tõe" — võib-olla liialdatuna, võib-olla vähendatuna, võib-olla vihjelisena, kuid ütleb siiski midagi, mida uurijal on kasulik teada.

Tegelikult on tekstile keskendunud uurijadki aina, juba uus-kriitika algaegadest peale, millal nad justkui loobusid täiesti eluloolisest taustast, olnud minu meelest ebaausad või vähemalt silmakirjalikud. Nad ju teavad palju iga üksiku kirjaniku elust ja selle kriisidest, kuid ei tunnista seda ja võivad meetodi puhtuse ning usukindluse nimel tõrjuda kõik kiusatused, jättes seda laadi materjali kõrvale. Võib küsida, kas pole see teadmine ometi alateadlikult olemas, mõjutamas ja interpretatsioone suunamas. (Mõnikord ka eitavana, vastupidiseks pööratuna, faktide väärtõlgendustele juhtides.) Omalt poolt olen ajaloolase kombel uurimisel ja tõlgendamisel arvesse võtnud kogu materjali — kriitiliselt sõeludes, kahtlustavalt küsides, mõnikord seda vastupidiseks pöörates — nagu uurija peabki tegema. Ei saa kirjaniku elu ja tööd kõrvutada üks-ühele, kuid on vale ka vaikida elu osast, kui selle

jäljed on näha. Naiivne, kodukootud biografism ei ole juba aastaid kirjandusuurimuse jaoks mingi tõsiseltvõetav oht.

Mu töö üks nõudlikumaid ülesandeid oli Aino Kallase stiili kirjeldamine. Plaanisin alguses laia kvantitatiivset analüüsi, s.t eri sõnaliikide suhete, fraaside pikkuste ja ülesehituse analüüsi teadusliku täpsusega — eesmärgiks mingisuguse “stiiliprofiili” määratlemine. Vähehaaval mu ind rauges, kui hakkasin mõtlema eeloleva töö hulga ja selle tulemuste peale. Miks peavad sõnaliikide suhted olema arvestatud kolme detsimaali täpsusega, kui eesmärgiks on esile tõsta vaid peajooned? Kas oleks pidanud kirjutama stiiliuurimuse, kus Kallast võrreldakse mõne kaasaegsega (nt Maila Talvio), uuritakse statistiliselt nende sõnakasutust ja võetakse võrdlusaluseks sama täpselt tehtud analüüs selle aja ajalehekeelest ja võib-olla ka vanast piiblitõlkest? Pealegi kohutas mind lingvistika kiire areng: sellest oleksin ma igal juhul maha jäänud.

Lahendasin asja kahe Päivi seminaritööde abil, toetudes oma õpilase Päivi Talasjoe ja mind juba varem Kallase asjus küsitlenud Päivi Kinnuse töödele. Sain sealt minu jaoks piisavad teadmised sõnavara ja selle teistenduste kohta, statistilised loendid, ja otsustasin selle peatüki üles ehitada Aino Kallase stiili “mängureeglite” kirjeldusena, tõstes esile vaid kesksed iseloomulikud jooned. Oli täiesti ilmne, et Kallase allikaks oli piibellik, vanaaegne vaimulik proosa. See tulemus viis edasi ühelt poolt Kallase teoste jutustaja-isikute, teiselt poolt tekstidevaheliste suhete analüüsile. [---]

Intertekstuaalne vaateviis osutus Aino Kallase puhul igal juhul oluliseks ja avas tema teoste suhtes uusi vaatenurki. Otsesed või teisendatud piiblitõlked täitsid oma ülesande väga selgelt, kuid jutlustekogude ja kroonikate puhul läks asi keerulisemaks. Milline oli nende mõju, kui lugejal ei olnud vähimatki kokkupuudet Russowi kroonikaga (1578), Renneri või Kelchi tekstidega (1695) või Mülleri jutlustega 17. sajandi algusest?

Hakkasin vahest liigagi põhjalikult analüüsima nende teoste osa Aino Kallase allikatena ja tema inimese- ja ajakujutuse alusena. Nii võisin esile tuua teoste juured ja koostisosad. Aga allikad ja intertekstuaalsed viited, mis teoreetiliselt oleksid pidanud olema üksteisest eraldatud, langesid siin tänu Aino Kallase isikupärasele komponeerimis- ja kirjutusviisile kokku. Endisel ajal

oleksid minu avastused paljastanud ta peaaegu plagieerijana (nii-võrd palju on ta enam või vähem otse võtnud tekste kroonikatest *Barbarasse* ja Gutsloff'i 1644. a kirjutisest *Püha jõe kättemaksu*).

Nüüd osutavad need kokkulangemised intertekstuaalsest vaatepunktist tema meisterlikkusele, teadmiste ulatusele ja sellelegi, kuidas kirjanik võib teooriat ninapidi vedada juba enne teooria sündi. Kirjaniku kavalust olin juba kogenud oma seminaris Matti Pulkki'se *Romaanikangelase surma* üle; teos osutus häbematuks ja vaimustavalt teraseks narrotoloogiliste teooriate proovikiviks.

Tekstidevaheline vaatepunkt oli seega vajalik. Kõigepealt sidus see Kallase teosed oma lähtematerjaliga ja näitas, kui sügavale nende juured ulatuvad. Edasi toetas see eriti *Reigi õpetaja* juhtmotiivide analüüsi. Kaks Piiblist pärit taustateksti — Hiiobi raamat ja Ülemlaul — osutasid romaani inimesekujutuse, sümboolika ja struktuuri seisukohast kõnekaks ja keskseks. Teose motiivide analüüs tugevdab nende kahe taustateksti tähendust, eriti jutustaja Paul Lempeliuse seisukohast.

*

Lõpuks veel natuke aukartusetut ja kindlasti paljusid tõsimeelseid uurijaid pahandavat porisemist kirjandusteaduses praegu kasutatava terminoloogia üle. Kui ma täiesti teadlikult pöördusin ära teise väitekirja kirjutamisele viivalt eksiteelt lihtsa esitusviisi ja selge sõnumi poole, mõtlesin muu hulgas ka kirjanduse sõpradele ja vaestele teaduslik-tähtsast terminoloogiast juhmistunud üliõpilastele. [---]

Kui alustasin oma kriitikutööd ajalehtedes rohkem kui 50 aastat tagasi (täpsemini 1944. a augustis), tegin üsna varsti endale nimekirja keelatud sõnadest, s.t tühjadest fraasidest, mida noppisin 1920.–1930. aastate kriitikute raudvara kõige rohkem roostetanud osast.

Kallase monograafiat kirjutades tuli meelde kaasaegseid fraase, seekord prantsus- ja ingliskeelseid. Olin saanud tubli kaitsetüsti juba marksistliku kirjandusuurimuse ajast, kui fakt pidi alati olema objektiiivne fakt, kui ähvardas kohutav faktipositivism ja kirjandus kõikus pealisehituse ja baasi vahel, peegeldades tege-

likkust täpselt määratud ideoloogiliste reeglite järgi. Kas võiks, mõtlesin ma ketserlikult, ka praegu uurijaid ahvatleda moeterminite maagia, mis vähehaaval muutub maffiaks? Hakkasin vältima sõnu, mida minu meelest oli juba tabanud või oli ähvardamas tõsine tähenduse kaotus (nagu luukaotus mõnede haiguste puhul). Järgnevalt näiteid, millest ma tean, et need sünnitavad paksu verd, võib-olla ka halvakspanu või vähemalt pahameelt. Ma ei ürita vaidlustada nende kasutamist prantsus- või ingliskeelsetes tekstides, sest neis keeltes on nad enamasti algupärsed; ma sooviksin ainult, et soome uurijad suudaksid kirjutada ja vastavalt ka mõelda soome keeles. Mind tabas kenakene vaimne jahmatus, kui mõne aasta eest üks asjatundlik kõneleja oma umbes kümmineminitilises esinemises suutis pea igasse fraasi mahutada sõna *diskursus*. Otsustasin sedamaid loobuda selle sõna kasutamisest, mis nii lõdvalt levis igale poole. See esineb küll mu raamatus, kuid vaid paar-kolm korda ja kindlas ühendis. Sõna *kontekst*, mis ei ole veel nii hullusti õõnsaks muutunud, et ma seda ei aktsepteeriks, esineb mul vist ainult ühes tsitaadis. Filosoofiliselt vaadates on minu kõige tähelepanuväärsem saavutus siiski vist see, et olen päris rahuldavalt toime tulnud, kasutamata praegu nii kõva sõna nagu *subjekt*. Kuigi mu raamatu peaaegu igalt leheküljelt tuleb välja, et Aino Kallas oli tõesti iseseisev ja tugev naine, kirjanikuna erandlikult omanäoline ja eriline, panen tähele, et tulin toime ilma niisuguste, peaaegu rahvuskohustuslike sõnadeta nagu *naisus* või *teisesus*. Sõna *modern(sus)* (sm *moderni*) ei ole ma kunagi heaks kiitnud nimisõnana, minu jaoks on see omadussõna ja jääb selleks (teine asi on neis keeltes, kus omadussõnu saab nimisõnadeks teha artiklite abil: ütles ju ka Kafka mõnedest inimestest, et nad on *dans le vrai*). Oma pilkamist jätkates ütlen veel, et *projekt* tähendab minu jaoks lihtsalt plaani või ettevõtet/üritust; *valgustuse projekti* asemel räägiksin endiselt mõttevoolust või ideest, sest Voltaire ja Diderot ei olnud mingid arhitektid, vähemalt mitte sõna tehnilises mõttes ega isegi kirikute purustajatena.

Seda nimekirja võiks kergesti jätkata, materjali on küllaga, aga jätkugu neist põikpäisuse ja kriitilise keeletunde osutustest. Ühele küsimusele olen küll veel vastuse võlgu: miks kasutasin ise mõisteid nagu *intertekstuaalsus*, *subtekst* ja *skaz*? Sellepärast, et ma seletan neid ja püüan kasutada arusaadavates ühendustes,

Kui kirjutasin uuesti Kallasest

mitte ülevalt avansina antud võlusõnadena, vaid abivahendina. Ma harjusin oma loengutel selle pedagoogilise põhimõttega, et ka kõige raskemad teooriad ja küsimused tuli seletada lihtsalt, näidetega, mitte keerukate terminitega. Selline meetod oli ehk populariseeriv, kuid ma ei arva, et üliõpilased selle üle kurtsid või muidu rumalaks jäid.

ARVUSTUS

URIMUS AINO KALLASE LOOMINGU PEALIINIDEST JA TAUSTAST

Kai Laitinen. *Aino Kallas 1897–1921: Tutkimus hänen tuotantonsa päälinjoista ja taustasta.* Toinen painos. Helsinki, 1995. 396 s.

Kai Laitinen. *Aino Kallaksen mestarivuodet: Tutkimus hänen tuotantonsa päälinjoista ja taustasta 1922–1956.* Helsinki, 1995. 477 s.

Helsinki ülikooli soome kirjanduse emeriitprofessor Kai Laitinen on Aino Kallase elu ja loomingut uurinud 44 aastat. Ta alustas radikaalse ja silmapaistvalt andeka kriitikuna, kinnitades 1949. aastal, et modernism — see on uue põlvkonna maailmavaade. Ta oli ajakirjanik, kriitik, toimetaja. Pöördumine A. Kallase poole tundus üllatav, sest enamuse jaoks oli A. Kallas lihtsalt endiste aegade Soome-Eesti naiskirjanik, halvasti sobituv soome kirjanduse üldkehtivasse kaanonisse. Laitinen seevastu nägi temas autorit, kes peaaegu ainukesena Soome-Eesti kultuuriruumis oli murdnud rahvuskirjanduste piirid, saanud Euroopa kirjanikuks, olnud Londoni-aegadel rahvusvahelise kirjanduselu südames. Aino Kallas pole kunagi olnud suure üldsuse autor (päevikud välja arva ta), kuid tal on alati olnud oma andunud lugejaskond. 1920.–1930. aastatel tõlgiti tema teoseid rohkem kui kellegi teise omi Eestis või Soomes.

Kui K. Laitinen alustas, oli tal toetuda eeskätt jooksvale kriitikale ja intervjuudele autoriga. Arvustajad nii Eestis kui Soomes olid Kallase teoseid ikka tähele pannud, oli siis nende hinnang kiitev või kriitiline. Minu mulje on, et arvustused Eestis olid soodsamad kui Soomes. Olulisem on aga vahest see, et Aino Kallase 60. sünnipäevaks kirjutasid tema loomingu kohta mõistvad esseed noored kriitikud, uue generatsiooni tõusvad tähed Tatu Vaaskivi ja Bernard Kangro.

Elsa Enäjärvi-Haavio (1900–1951), *Tulekandjate* kriitik ja hilisem rahvaluuleuurija, eesti keele ja olude hea tundja, alustas 1945.–1946. aastal A. Kallase eluloo kirjutamist. Ta jõudis teha mõned intervjuud ja avaldada paar artiklit. Usutavasti oli siis kõne all elu- (ja loomingu)loo kirjutamine, nn *elämäkertä* — traditsioon, mis on Soomes olnud pikk ja viljakas. 1951. a alguses suri E. Enäjärvi-Haavio vähki. Sama aasta novembris pakkusid Martti Haavio ja Aarne Anttila teemat Laitisele, viidates võimalusele arendada aines doktoritööks. Laitinen sai E. Enäjärvi-Haavio materjalid, leidis A. Kallase heakskiidu ja võis ise alustada intervjuudega. 1952.–1956. a ilmusid Soomes A. Kallase päevikud. Oli selge, et elulugu polnud enam mõtet kirjutada, tuli keskenduda loomingule, mis Laitinenile tema tolelaegsete vaadete kohaselt pidigi rohkem sobima. Oli uskriitika Soome jõudmise aeg, pöörati selg ülikoolikateedrist soovitatud biograafilisele meetodile, rõhutati loomingu autonoomiat ja iseväärtust. “Kirjanik ei ole muud kui tema teosed,” rõhutas hilisem kirjandusprofessor Annamari Sarajas 1952. aastal.

Kai Laitisest ei saanud siiski — vähemasti Kallase-uurijana — stiilipuhast uskriitikut. Materjali surve ja terve mõistus kõnelesid selle vastu. Tuli süveneda Eesti aja- ja kultuurilukku. Väitekiri (s.t uurimuse I osa) sai valmis 1973. aastal. Nagu alapealkiri viitas, oli tegemist loominguga peajoonte ja tausta uurimisega. Et taustaks oli Eesti ajalugu, peajooned kulgesid aga “Noor-Eesti” mõjuväljas, on see raamat paljuski uurimus eesti kirjanduse mõnedest arengujoontest 20. sajandi esimesel kahel kümnendil. Eestikeelne arvustus nii eksiilis (Talve 1973) kui kodumaal (Andresen 1974; Tonts 1974) märkas ja hindas seda.

Oli selge, et uurimus vajab järke. Seda andis paraku oodata, sest Laitineni sidus töö ülikoolis ja soome kirjanduse ülevaatekoostamise kirjutamine. A. Kallase 100. sünniaastapäevaks 1978. a ilmus nn vaheraamat *Aino Kallase maailm*. Edaspidi tundsid Kallase vastu huvi teisedki autorid ja kirjastused: Soome Kirjanduse Selts avaldas Riitta Kallase koostatud-kommenteeritud mahuka valiku A. Kallase kirjavahetusest Helmi Krohni ja Ilona Jalavaga (rmt *Kolme naista, kolme kohtaloo*, I–II, 1988, 1989). Virgunud naisuurimus leidis A. Kallase isikus ja loomingu (*Hundimõrsja!*) tänuväärse objekti. Eestis sai uurida Eesti Vabariigi diplomaatia ajalugu, s.t Kallaste Londoni-perioodi taustu (Eero Medijainen). Ise olin endamisi ikka arvanud, et Laitinen ei kiirustanud Kallase monograafia jätkamisega muu hulgas ka seepärast, et oli võimatu kirjutada raamatut, mida ei paigutataks Nõukogude Eestis erifondi.

Uurimuse I ja II osa vahel ei ole väga suuri meetoodilisi erinevusi, sest mõlemas tegeldakse peamiselt loominguga analüüsiga. Et II osas käsitletakse A. Kallase peateoseid, on nende eritlemine mõistagi põh-

jalikum. I osas oli tähelepanuväärselt palju joonealuseid viiteid, suur hulk (peamiselt eluloolisi) üksikseiku, mille kokkukogumist Laitinen eessõnas põhjendas veendumusega, et vaevalt A. Kallase kohta teist põhjalikku monograafiat niipea kirjutatakse, informatsioon vajab aga talletamist. II osas on sellest krambist vabanetud, kogu vajalikuks peetud informatsioon on põhitekstis ja sellele on lisatud ohtralt viiteid muudele käsitlustele ja allikatele sealsamas. Vabam on ka uurimuse stiil, kaotamata siiski midagi oma teaduslikkusest. Laitinen on varjatult poleemiline, kui väidab eessõnas, et on püüdnud kirjutada oma raamatut "arusaadavas soome keeles" (lk 13). Ta tunnistab, et vahepealne kirjandusteaduse areng, uute meetodite paraad ja konkurents Soomes ning sellega kaasaminek on olnud tema jaoks probleemiks. Teost kirjutades on aga temas üha süvenenud veendumus, et "kirjanduse uurija ja interpreteerija peab kasutama *kogu* informatsiooni, mis tal on oma objekti kohta. Muidugi kriitiliselt ja valival, kuid midagi ei tohi etteruttavalt kõrvale jätta" (lk 310).

Kai Laitinen on jälginud tähelepanelikult Aino Kallase arengut kirjanikuna. Ta on seostanud loomingu isikliku eluga, küsinud iga perioodi puhul, missugune on A. Kallase asend Soome, Eesti, ka Euroopa (1920. aastad) kirjandusmaastikul. Ta on otsinud autori arengut kujundanud tegureid ja püüdnud määratleda valminud teoste isikupära. See on ühe loominguulise terviku kujunemise ajalugu. I osa suurteks peatükkideks on (1) varane periood; (2) eesti realism; (3) Noor-Eesti ja Eino Leino aeg; (4) sümbolism ja impressionism; (4) müüditehnika poole. II osa alajaotused on (1) Helsinki, London, Kassari; (2) *Barbara von Tisenhusen* ja arhaiseeriva stiili põhijooned; (3) *Reigi õpetaja*; (4) *Hundimõrsja*; (5) *Püha jõe kättemaks* ja 1920. aastate kokkuvõte; (6) Tallinn ja näidendite aeg; (7) sõja ja maapao aastad. Hilislooming.

A. Kallase loominguuline kõrgaeg oli 1920. aastatel, kui ta kirjutas isikupäraselt arhaiseeritud stiilis oma proosaballaadid (nn *tarina'd*). Nende teoste analüüs on uurimuse mahuliselt ja sisuliselt kandvaim osa, need pakuvad huvi ja eeskuju kui näited, kuidas proosateost analüüsida ja mida analüüsitavast järeldada. Eraldi vaatleb Laitinen arhaiseeriva stiili peamisi komponente ja väga põhjalikult käsitletavate teoste intertekstuaalseid seoseid. Proosaballaadide intertekstuaalsus on intrigeeriv: mitmel eri viisil on kasutatud ajalookroonikaid, jutluste kogusid, kohtuprotokolle, Piiblit. Laitinen rõhutab, et nn puhas, konteksti- ja biograafiavaba intertekstuaalne uurimus viib enamasti lõputute tekstiahelate mõttetusse rappa. Uurija peaks tekstide valikut paratamatult piirama, võttes arvesse kirjaniku biograafiat ja ajastu ideeajalugu. Aino Kallase teoste allikaid ja lähtetekste tunti vähe ja halvasti juba nende ilmumise

ajal Soomes (kroonikaid mõnevõrra paremini ehk Eestis), nüüdse lugeja jaoks on see teadmus (nagu ka Piibli tundmine) kahanenud peaaegu olematuks. Viis, kuidas A. Kallas on componeerinud oma paremad tööd, erineb oluliselt tema aja tavadest ja sobiks oma tsitaatide ja allusioonide, rohke nn võõra sõna kasutusega pigem postmodernistliku esteetikaga. Viimasest erineb aga otsustavalt A. Kallase autorihoiak: kogu stiliseeringu sügavam eesmärk on teksti ülima isiklikkuse võõritamine ja peitmine.

K. Laitinen on teinud põhjaliku ja eeskujuliku töö. Tohtu allikmaterjal (liigagi suur, nagu ta kord ise tunnistas) on läbi töötatud ja loomingu loo seisukohalt vähimigi oluline nüanss ära kasutatud. Eesti arvustaja peaks lõpuks küsima nii: on siis nüüd A. Kallase kohta kõik öeldud. Kas on selge ka A. Kallase roll eesti kirjanduses ja kultuuriloos? K. Laitinen toob rõhutatult välja kaks kandvat joont Kallase ja Eesti suhetes: tema seotuse Noor-Eesti põlvkonnaga ja tema võõruse Eestis 1930. aastatel, temavastase "kaua küdenud vimma", mis lõi välja *Mare* skandaalis 1935. aastal.

Soome kirjanduses oli A. Kallas olnud üksik ja eraldiseisev autor (päris esimene loomingu periood välja arvatud) ja saanud mõnigi kord kriitikult karmilt arvustada. Võõrastust tekitasid eesti ained ja arhaiseeritud stiil. "Aino Kallase ja tema kodumaa vahekord oli 1920. aastate alguses halb. Kallase *Päevikus* näeb tihti kaebeid Soome arvustajate ja kirjanduslike žüriide aadressil. Ta süda oli täis kibedust, kui "Barbara von Tisenhusen" jäi ilma riiklikust auhinnast," kirjutab P. Tarkka (*Ota-van historia*, lk 424). Soomes oli olnud tema elupõline käsikirjade lugeja ja nõuandja Otto Manninen, hiljem ilmselt ka E. Enäjärvi-Haavio. Kriitikute mõistis ta taotlusi kõige enam Anna-Maria Tallgren, seevastu V. A. Koskenniemi oli enamasti kriitiline, *Reigi õpetajat* arvustades lausa ülekohtune. Peamine referentgrupp, kellega A. Kallas end identitseeris, oli ikkagi "Noor-Eesti". See side ei katkenud rühmituse hajudes, vastastikune mõistmine ja hindamine, soe kollegiaalsus F. Tuglase, G. Suitsu, J. Aavikuga püsis kogu elu. Laitinen rõhutab eriti kirjavahetust Tuglasega, mis tema meelest oli Londoni-aastatel A. Kallase peamine intellektuaalne side siia poole (s.t Soome ja Eestisse).

Kas oli A. Kallas "Noor-Eestis" ainult saaja rollis, nagu väidab Ilmar Talve (*Tulimuld*, nr 4, 1973, lk 215)? Mu meelest mitte. Kui A. Kallas tuli Eestisse, oli vähemalt tema kriitika ja esseistika värske ja iseseisev. "Tal ei olnud vajadust Euroopat imiteerida, sest Euroopa oli tal veres," kirjutab Ants Oras hiljem (*Looming*, nr 7, 1938, lk 315). On kahju, et Laitinen ei süvene kuigivõrd *Täheleendu* ja esseekogumikku *Noor-Eesti* — need tööd ongi tegelikult olulisemad Eesti kui Soome

kontekstis. Aino Kallas eesti arvustajana, "väikeste kirjade" autorina, iseseisva ja erudeeritud esseistina oli märkimisväärne autor oma Tartu-perioodi *Postimehes* ja "Noor-Eesti" väljaannetes.

Kuidas aga seletada seda "kaua küdenud vimma"? A. Alle "Jaanalinnu sulgedega" (1924) oli ilmselt siiski ainult kirjanduslik rünnak, mis jäi 1920. aastate alguse tagedate jäljetonide mänguruumi (vrd Gailit *contra* Tuglas või Under). H. V. artikkel "Äri saladused" (1926) on ilmselt seostatav juba poliitikaga, viidates näiteks ka tööerakondliku *Vaba Maa* vastuoludele rahvaerakondlase Oskar Kallasega. Kas H. V. on Visnapuu, nagu Laitinen usub? Või hoopis Harald Vellner? See võib muidugi olla Visnapuu, kuid siis pole põhjuseks Visnapuu Pätsimeelsus (mis on hilisem nähtus), vaid needsamad ajendid, mis olid inspireerinud Allet. Mare skandaali kohta Eesti-poolne versioon tegelikult puudub, seega tuleb esialgu Laitise oma vastu võtta. Adsoni intriig tundub olevat mõnevõrra tõenäolisem kui vapside sepitsused — kuigi A. Roolah (Nii see oli. Tallinn, 1990) muidugi ei ole usaldusväärne allikas, kuid ega suisa kõik selles raamatus ka vale ei ole.

Võib-olla tahaksin eestlasena, et K. Laitinen oleks enam rõhutanud seda poolehoidu ja mõistmist, mida toonast Eesti ajakirjandust sirvides siiski ka hoomasin. K. Laitinen nimetab G. Suitsu. Lisada tuleks kindlasti ka A. Oras, F. Tuglas, A. Annist. 1938. a tähistas Eesti ajakirjandus A. Kallase sünnipäeva kõigiti lugupidavalt.

Mis võis aga olla niisuguste rünnakute põhjuseks? Tõenäoliselt ennekõike inimlik mõistmatus. Kallased tulid Londonist suurilma kommete ja suhtumistega, ilmselt ka nõudmistega: küllap see häiris kodus ringis teistmoodi asju ajanuid. Mõned aastad varem oli rünnatud ka Suitsu ja Tuglast — Parnassil ja kultuurkapitali ümber oli läinud lihtsalt natuke kitsaks. Kas polnud see muu hulgas ka järg rünnakuile nooreestiliku ideoloogia vastu? Oli olnud eluläheduslaste aeg, oli rahvustervikluse ja tööeestluse aeg ning nendega ei olnud A. Kallase elul ega loomingul mingeid kokkupuutepunkte. On tunnuslik, et uus ja vaimsem põlvkond (Oras, Kangro) mõistis teda taas paremini.

P. S. Oleks kõigiti vajalik sõdadevahelise Eesti ja Soome kirjandusliku kliima iseloomustamiseks publitseerida A. Kallase kirjavahetus Fr. Tuglasega (säilitatakse Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis), seda on täpselt väikese raamatu jagu.

Sirje Olesk

BALTI RIIKIDE AJALUGU BALTISAKSLASE PILGUGA

Georg von Rauch. *Balti riikide ajalugu 1918–1940*. Tlk Ene Rõngelep, toim. Ene Hanson ja Olev Raidla. Tallinn: Detlar, 1995. 137 lk.

1991. aastal Kielis surnud Georg von Rauch jõudis kirjutada lühikese saatesõna oma Tallinnas eestikeelsena trükivalgust näinud raamatule *Balti riikide ajalugu 1918–1940*. Selles on öeldud: “Käesoleva raamatu ilmumine eesti keeles tähendab mulle suurt rõõmu ja rahuldustunnet. Tahtsin selles raamatus eriti täpselt ja objektiivselt kujutada üht väga tähtsat etappi meie kodumaa ajaloos.”

Juba neist ridadest õhkub siit 1939. aastal Molotov—Ribbentropi pakti tagajärjel lahkuma sunnitud baltisakslase kodumaanostalgia. Seejärel kirjutabki G. v. Rauch: “Pühendan käesoleva väljaande eesti noorsoole: kooliõpilastele ja üliõpilastele ülikoolist, kus minagi aastail 1922–1927 õppisin. Noorel põlvkonnal on nüüd võimalik näha Eesti iseseisvusaega sellisena, nagu see tegelikult oli. Seejärel soovin raamatule laia levikut.”

BALTI RIIGID KUI AJALOOLINE TERVIK

Teame ju väga hästi, et nn eelajaloolisel ajajärgul, ent ka keskajal ja õieti kuni 1918. aastani polnud Eesti ja Läti aladel ning rahvastel kuigi palju ühist Leeduga. Ka G. v. Rauch nendib: “Harjumatuna võib esialgu näida katse avardada uuema ajalooa seotud raame lõuna suunas, ühendada Eesti ja Läti ajalugu Leedu omaga.” Samas kinnitab ta: “Sügav murrang aastatel 1917–1919 ei sidunud leedulasi mitmesugustel põhjustel oma vana liitlase taasloodud Poola riigiga, vaid paiskas neid lätlaste ja eestlaste poole. Siin kujunes iseseisvuse kahekümne aasta jooksul saatuse ühtsus, mis üha enam nähtavaks sai ja mis määrab nii meie kaasaega, kui ka kaugemat tulevikku” (lk 9). Siin ongi üks G. v. Rauchi raamatut iseloomustav joon — optimism, usk tulevikku, taasiseseisvumisse. Olgu öeldud, et G. v. Rauchi *Balti riikide ajalugu* ilmus esmakordselt 1970. aastal. Järgnesid uustrüki, tõlge inglise keelde. Raamatust sai teaduskirjanduse tunnustatud bestseller. Ja kas ei kinnita see omal viisil G. v. Rauchi väidet: “Ei saa eitada ka 1917. ja 1940. aasta vahele jääva Balti riikide ajaloo maailmaajaloolist tähtsust” (lk 9). Olemasoleva

Balti ajalookirjanduse taustal kujutab aga G. v. Rauchi raamat endast loomulikku jätku teise baltisaksa ajalookorüfee Reinhard Wittrami poolt 1954. aastal avaldatud raamatule *Balti ajalugu: Läänemerealad Liivi-, Eesti ja Kuramaa 1180–1918. Põhijooni ja sissevaateid* (Baltische Geschichte: Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180–1918).

GEORG VON RAUCH AJALOOLASENA

Georg von Rauch (13.08.1904–10.10.1991) oli säravamaid tähti baltisaksa ajaloo teadlaste arvukas plejaadis. Ta on ületanud baltisaksa ajaloo teaduse tüüpilise temaatika piirid ja saavutanud üleeuroopalise ulatuse. Tal on imetlusväärne haare. Ta ei ole valinud nn kitsa spetsialiseerumise teed; ta pole kartnud olla "paljukirjutaja"; ta on uurinud ja kirjutanud teadmises, et teadlaste tööd ei hinnata mitte temaatilisuse, vaid kvaliteedi järgi. Seepärast pole midagi imestamisväärset selles, et G. v. Rauchi sulest pärit uurimustes tegeldakse ajaga keskajast tänapäevani, Balti probleemidega ning bantu hõimude haridusküsimusega.

Muidugi keskendus G. v. Rauch Baltimaade ajaloo uurimisele, käsitades seda regiooni ajaloolise vahelülina Euroopa ja Venemaa vahel. Nõukogude ajaloolane Jaroslav Raid, kes ainsana Eestis on baltisakslaste ajalugu monograafiliselt käsitlenud, pidas 1978. aastal just seda hirmsaks surmapatuks. Klassikalise *Ostforscher*'ina (idauurijana) on G. v. Rauch tähelepanu pööranud Vene, sh Nõukogude Vene ajaloole.

Siinkohal pole võimalik G. v. Rauchi loomingut üksikasjaliselt tutvustada. Juba ainuüksi tema tööde täielik bibliograafia võtaks liiga palju ruumi. Seepärast püüame vaid põgusalt nimetada professori tähtsamaid uurimusi või pigem uurimisvaldkondi. G. v. Rauch lõpetas 1927. aastal Tartu Ülikooli magistratöoga "Tallinn Taani ja Hansa ajal". Ka järgnevad uurimused olid pühendatud meie ajaloo vanematele aegadele 14.–17. sajandini. G. v. Rauchi doktori- ehk habilitatsioonitööks oli *Tartu Ülikool ja varase valgustuse sissetung Liivimaale 1690–1710* (1943, 1969).

Muidugi tõi Rauchi teadustegevusse lünki Teine maailmasõda, sellega kaasnenud baltisakslaste ümberasustamine (*Umsiedlung*), samuti ta viibimine Ameerika sõjavangis. Pommirünnaku käigus hukkus suurem osa Tartu Ülikoolile pühendatud uurimuse eksemplare. Siiski pöördus G. v. Rauch peagi tagasi teadusellu. 1946. aastal sai ta dotsendi õppetooli Marburgi ülikoolis. 1953. aastal valiti ta Ida-Euroopa ajaloo erakorraliseks professoriks. Aastail 1958–1972 oli ta professoriks Kieli Christian Albrechtei Ülikoolis. Tema juhtimisel arenes sealne Ida-Euroopa ajaloo seminar tõhusaks uurimiskeskuseks.

1950.–1960. aastatel keskendus G. v. Rauchi huvi Vene ja Nõukogude ajaloole. Järjest ilmusid tõsised uurimused, nagu *Venemaa ja Euroopa dialoog: Ülevaade kirjandusest* (1953); *Venemaa — riiklik ühtsus, rahvuslik mitmekesisus* (1953); *Bolševistliku Venemaa ajalugu* (1955), uuemad väljaanded pealkirja all *Nõukogude Liidu ajalugu* (tõlked inglise, vene, itaalia ja jaapani keelde); *Lenin, Nõukogude süsteemi loomine (isiksus ja ajalugu)* (1957), korduvalt välja antud, tõlked hollandi ja itaalia keelde); *Uurimusi Venemaa kuulumisest Euroopa juurde* (1964). Paljud G. v. Rauchi väiksemad uurimused Vene ja Nõukogude ajaloo alalt on koondatud kogumikku *Tsaaririik ja Nõukogude riik ajaloopeeglis: Artiklid ja ettekanded* (1980).

Nendes teostes pole G. v. Rauch näidanud end mitte ainult sügava, mitmekülgse analüüsiva uurijana, vaid ka särava kirjamehena, tema esituslaad on raudselt loogiline, kuid vaba saksa klassikalisele ajalooteadusele omasest anekdootlikkuseni ulatuvast kuivusest, kerge ja haarav. See on muutnud mõned G. v. Rauchi tööd, nagu ka tema *Balti riikide ajaloo* tõelisteks teaduslikeks bestselleriteks.

Vajadus niisuguse teose järele oli selle esimese trüki ilmumisel suur. Olles, nagu öeldud, loomulikult järjeks R. Wittrami raamatule, ei luba kasutatud meetod ja stiil neid kaht raamatut üheks tervikuks liita, kuid ometi on nad teineteisele tubliks täienduseks.

Aastail 1973–1979 oli G. v. Rauch Balti Ajaloo Komisjoni esimees. Suurema tööna võttis ta selle raames ette mahuka koguteose *Baltisaksa ajalookirjutuse ajalugu* (Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Herausgegeben von Georg von Rauch. Köln—Wien, 1986) koostamise ja väljaandmise. Raamat ilmus 1986. aastal ja sellest sai baltisaksa ajalooteaduse järjekordne nurgakivi. G. v. Rauch ise kirjutas kogumikku ülevaate baltisaksa ajalooteadusest pärast 1945. aastat. See artikkel väärrib peale kõige muu tähelepanu veel selle poolest, et näitab, kuidas ise asjade keskel olnud autor suudab niihästi ilma võltstagasihoidlikkuse kui igasuguse edevuseta, üksnes tõsiteadusliku väärkusega ka omaenese töödele üldises süsteemis õige koha leida (lk 406).

1970. aastail kirjutas G. v. Rauch taas pisut rohkem 18. sajandi ajaloost: Prantsuse revolutsiooni mõjust Balti provintsidele ja Baltikumist Euroopa poliitilisel areenil. Siiski ei jäänud kõrvale ka Nõukogude Venemaa varase ajaloo probleemid, millest valmis nii üksikartikleid kui suuremaid ülevaateid. Viimasel aastakümnel on G. v. Rauch kirjutanud mitu artiklit 17.–18. sajandi Tartu ajaloost. Viimane neist ilmus 1990. aasta lõpul ajakirjas *Zeitschrift für Ostforschung* (nr 4, 1990). Eestis on 1994. aastal Tartus ilmunud väike valimik tema varem avaldamata artikleid, mille trükkitoimetamise võttis endale aukohustuseks

G. v. Rauchi õpilane ja lähedane sõber Michael Garleff (G. v. Rauch, *Schriften aus dem Nachlass*. Hrsg. v. M. Garleff. Tartu, 1994. 111 S.).

G. v. Rauchi teaduslikule tööle pole veel jõutud täielikku hinnangut anda. Esimese, väga tundelise, kuid siiski objektiivse kokkuvõtte tegi oma järelehüüdes õpetajale M. Garleff (*Jahrbuch des baltisches Deutschtums*. 1993, S. 9–14). Selles kirjeldab ta G. v. Rauchi erakordselt mitmekülgse teadlasena, tolerantse ja sooja inimesena, kes suutis olla eri rahvaste, eriti eestlaste ja sakslaste vahendajaks, ning kelle loomingu ja mõtetel on veel kaugeleulatuv mõju.

Paraku on Eestis G. v. Rauchi töid käsitletud põhiliselt kommunistliku ideoloogia sallimatust vaatepunktist, kus juhtivaks hinnanguks oli märksõna "ajaloovõltsimine". Heino Arumäe jaoks oli ta 1987. aastal ilmunud raamatu järgi endine fašist. Ometi tegi H. Arumäe G. v. Rauchi ise seda soovimata komplimendi, kirjutades: "G. v. Rauchi tööd on antikommunistliku ja Nõukogude-vastase suunitlusega" (H. Arumäe, *Kas vandenõu või revolutsioon, vabadus- või kodusõda?* Tallinn, 1987, lk 58). Aga missugune suunitlus saanukski olla ausa ajaloolase töö! Alternatiiviks sai olla ainult vaikimine. Just meie, kommunismitingimustes töötanud ajaloolased, peaksime teadma, et igasugune kolmanda tee otsimine viis ummikusse. Paremalt juhul rüütati tõesed faktid ideoloogiliste fraaside varju. Veelgi sagedamini kasutati fakte valikuliselt, ideoloogiliselt sobiva mudeli huvides. Pahatihti oli aga sellega avatud tee lihtlabasele võltsimisele, valetamisele, laimule ja sõimule. Seda pidid taluma kodumaiste ajaloolaste sulest ka juhtivad baltisaksa ajaloolased. Kas pole siis õige ka G. v. Rauchi poolt äsjailmunud raamatu saatelõnas öeldu: "See raamat aitab üle saada seni siinses ajalookirjanduses valitsenud parteiliste formuleeringute mõttetust ümberkirjutamisest."

TEGEMIST ON ÜLEVAATETEOSEGA

Kokkuvõttele Eesti, Läti ja Leedu riigi sünni eelsest arengust järgneb kronoloogilisel printsiibil liigendatud üldosa. Probleeme käsitletakse kolme riigi osas paralleelselt. Enamasti on see osutunud võimalikuks isegi üsna suurte erinevuste puhul. Ometi erineb G. v. Rauchi käsitus mõnest eesti (*resp.* läti, leedu) autori eeldatavast käsitlusest põhiliste rõhuasetuste poolest. Seejuures ütlebki ta eessõnas: "Autor palub leebust materjali raskuspunktide paigutuse suhtes: et Balti riikide ajaloo ja nende riikide põhirahvuste kõrval on pööratud teistele rahvastele rohkem tähelepanu, kui see ehk kombeks üldkäsitluse puhul, ning baltisaksa rahvusgrupile enam kui teistele, aga seda lihtsalt seetõttu, et baltisakslastel oli enne 1917. aastat kõige suurem ajalooline kaal" (lk 10).

Lühikeses ülevaates pole võimalik kogu raamatut põhjalikult analüüsida. Seda enam, et meie lugejale pakuvad lisateavet või mõningaid täpsustusi Olev Raidla rohked asjatundlikud kommentaarid. Oluline on aga rõhutada raamatu 1977. aasta väljaande lõppu lisatud epilooži "Tagasivaade ja perspektiivid" (lk 112–115). Selles antakse Marxi ja Engelsi "ajalooliste rahvaste" teooriat kummutav hinnang eestlaste, lätlaste ja leedulaste arengule läbi ajaloolise aja ja ruumi. Veelgi enam, rõhutatakse nende rahvaste eluvõimet omariikluse loojate ja hoidjate-na. Perspektiive käsitlevas osas annab G. v. Rauch ühtlasi hinnangu tollal veel eksisteerinud N. Liidule. Ta kirjutab: "Lõpptulemusena võib aga näha, kuidas Ida-Euroopa rahvaste iseseisvustae ja Lääne komparteide isepäisus on põhjustanud muutusi nii maailma kommunistlikus liikumises kui ka Nõukogude režiimi võimutaotlustes. Tagurpidi liikumine uue sunniviisilise integratsiooni näol pole pikema aja peale mõeldav" (lk 114). Neid ridu kirjutades ei võinud G. v. Rauch olla liigselt optimistlik balti rahvaste peatse vabanemise osas: "Kuid balti rahvaille ei jäänud ka mitte kõige väiksemat poliitilist mänguruumi ja oleks rumal hellitada konkreetseid lootusi, et peatselt saabuvad kiired muutused" (lk 114). Ja ometi ei tunnista G. v. Rauch olukorda lootusetuks. Ta oskas näha, kui võrd kangekaelselt on balti rahvad suutnud säilitada oma identiteedi. Ta rõhutab asjaolu, et mõningal määral nähti ka N. Liidus Balti vabariike "tükikesena Läänest" ja märgib elutargalt ning tolerantset: "Kui tunnustatakse seda tsiviliseeriva eessammuja funktsiooni, mis mõjub inimestevahelistele suhetele humaniseerivalt, siis ei leia õigustust katsed desintegreerida nende alade etnilist ja sotsiaalset struktuuri. Kasutades Lenini ajast pärinevat vormelit "sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik" — võib-olla vorm võib sisu muuta, kui sisu ei võeta dogmaatilisel" (lk 114). Säärast mõistmist võib alati kohata pöördumatult oma kodumaalt lahkuma sunnitud baltisakslaste juures, harva aga eksiilist koju kõrgetele kohtadele kätt proovima tulnud rahvusaaslastelt.

Olles aastakümneid tegelnud Venemaa ja N. Liidu ajaloo uurimisega, võis G. v. Rauch siiski helgemat tulevikku prognoosida: "Kui endine monoliitne idablokk laguneb ja tekivad polütsentrilised struktuurid, pole ka N. Liidus võimatu selline areng, et muutunud jõupoliitiliste vahekordade või sisemiste ühiskondlike muutuste mõjul osutub otstarbekaks laiendada Balti vabariikide konstitutsioonilisi õigusi. Ja kui mõelda edasi, siis võiksid Balti vabariigid kaugemas tulevikus saada N. Liidu suhtes samasuguse positsiooni, nagu on Beneluxi maadel neid ümbritsevate suurriikide suhtes, ja see võiks olla üheks sammuks teel üle-euroopalisele rahule, mis garanteerib ka N. Liidu julgeoleku" (lk 115).

G. v. Rauch võis olla õnnelik: ta nägi enamat — nii Balti riikide taassündi kui ka N. Liidu pöördumatut kadumist ajaloo näitelavalt. Tema isikul ja töodel on selles protsessis oma osa.

Rein Helme

RAAMAT REKLAAMIPSÜHHOLOOGIAST

Talis Bachmann. *Reklaamipsühholoogia*. Tallinn: Kontuur Disain, 1994. 355 lk.

On meeldiv tõdeda, et Talis Bachmann on kirjutanud tähelepanuväärse teose. Järgnevalt püüan põhjendada oma hinnangut.

Väga otstarbekaks tuleb pidada raamatu jagamist *A-* ja *B-*osaks: üldkäsitlus ja eriosad. Autor on eessõnas öelnud, et need, kes ei õpi reklaamipsühholoogiat kõrgkoolis või ei tegele sellega igapäevatoös, võivad piirduda *A-*osaga. Nii on ühtede kaante vahele pandud alus- ja süvaõppe materjal. Algaja, kes endale raamatu muretseb, võib hiljem leida uusi kasulikke nõuandeid. Raamatu sihtauditooriumi arvukus kasvab tunduvalt, mis Eesti tingimustes kirjastamisel pole väheoluline. Õnnestunud on nn faktikastide-idee, milles pakutakse teavet reklaami alalt. *Reklaamipsühholoogias* leidub ülevaatlik osa, mis on koondatud reklaamipsühholoogia terminoloogia alapunkti. Raamatu ülesehitus loob eeldused selle kasutamiseks nii õpikuna kui käsiraamatuna.

Esile tuleb tõsta raamatu sisu. Reklaamipsühholoogia arengut ja olemust on käsitletud loogiliselt ja arusaadavalt. Eriti sümpaatne on III peatükk, milles vaadeldakse reklaami seaduspärasusi, mõjumehhanisme ja psühholoogilist toimet. Asjatundlikult on selgitatud tajumise, mäletamise ja tähelepanuprotsesside osa reklaamipsühholoogias. Nende teemade analüüsis avalduvad autori eelised, mis on seotud kognitiivsete protsesside tundmisega. Paljud ingliskeelsed reklaami-alased õpikud on mõjumehhanismide käsitlemisel tunduvalt pinnapealsemad. Üheks põhjuseks võib pidada seda, et kirjutajatel puudub nii hea psühholoogiaalane teadmiste pagas, nagu on Talis Bachmannil. Meeldiv on viis, kuidas selgitatakse paljude psühholoogiamõistete sisu. Autor teeb seda lihtsalt, kuid mitte lihtsustatult. Näiteks "uinumisefekti" kä-

sitlusest leiab lugeja lühikese ülevaate nähtuse uurimisest, olemusest ja võimalikust mõjust reklaami mäletamisele. Autor kasutab ära hea võimaluse analüüsida ka kuulsaima eesti rahvusest psühholoogi Endel Tulvingu mälu-alaseid uurimusi. Huvitav on semantilise diferentsiaali looja Charles Osgoodi "Rahvusvahelise Pannkoogimaja" kogemusele viitamine. Raamatus on palju lõike, mille lugemine on psühholoogia seisukohalt nauditav.

Mõni sõna kirjutamise keelest ja stiilist. Talis Bachmanni väljenduslaad on ladus ja täpne. Meeldivast küljest iseloomustab stiili ka see, et osavasti on teksti põimitud autori teadmisi kaunitest kunstidest. Autor ise määratleb stiili akadeemilisena ning tuletab seda isegi ühe näite juures uuesti meelde. Ta on osanud oma raamatu kirjutamisel akadeemiline olla, kuigi reklaami rakendusliku iseloomu tõttu võib sellest kergesti kõrvale kalduda. Palju on seaduspärasusi, mida teaduslikus keeles ei osata veel väljendada. Õnneks on autor mõnes kohas sellest stiilist loobunud, sest muidu poleks olnud võimalik kirjeldada näiteks reklaamiapellatsioon ja paigutamiskriteeriume eri maades. Kujundlikke väljendeid kasutades annab Talis Bachmann pildi eri maade oludest ja inimeste mõttelaadist. Tabavalt on iseloomustatud USA inimesi ("Ettevõtlikkus ja oskus elu korraldada käivad käsikäes abitusega paljude maailma probleemide mõistmisel"), sakslasi ("sakslane ei salli nõrkust — ei füüsilist ega vaimset"), eestlasi ("eestlane on luterlane ja pagan ühekorraga") ja teistel aladel elavaid inimesi. Need meeolukad väljendid on seostatud praktiliste näidetega reklaami vallast.

Reklaamipsühholoogia on ilus raamat. Tore on vaadata, kuidas musta-halli-valge koostoiemes tekib elav, kuid väljapeetud kujundus. Väga hästi mõjuvad hea valge paber ja peened hallid jooned joonistel. Kontrasti on kasutatud just nii vähe kui võimalik ja nii palju kui vajalik olulise esiletoomiseks. Kaanekujundus on leidlik ning toetab autori püüdlusi. Tunnustavalt võib ka öelda, et peale paarikordset sirvimist ja põhjalikumat lugemist püsib raamat "koos" ehk teisisõnu öeldes on ilmselt päris hästi köidetud. Püsikasutajale on seegi tähtis.

Nüüd mõnest asjast, mis häirisid.

Minu jaoks on *Reklaamipsühholoogias* liiga palju juttu rahast. Dollariteemat on paigutatud faktikastidesse, kuid seda jagub ka teistes osadesse. Kümme faktikasti kahekümnest käsitlevad reklaami majanduslikke aspekte. Kindlasti on raha oluline, sest selle otstarbekast kasutamisest sõltub tellija rahulolu. Tõhusate reklaamiprogrammide loomise tuntud põhimõtteks on 5M (ingl. k *mission, money, message, media, measurement*) analüüsimine ja realiseerimine. Eesti keelde panduna tähendab see, et reklaamis on tähtsateks teguriteks: eesmärgid;

kui palju raha võib kulutada; milline sõnum edastatakse; millist meediakanalit kasutada ja kuidas tulemusi hinnata (mõõta). Seepärast oleks võinud rahaprobleeme käsitleda omaette teemana (alpunktina). Praegu kujuneb aga nii, et dollarid kisuvad tähelepanu kõrvale just siis, kui oled lugemisse süvenenud. Kahtlen, kas (peamiselt) USAs tehtavad kulutused on kõigile meie lugejatele reaalselt tunnetatavad. Nii võib mõnel lugejal (potentsiaalsel tellijal) isegi tekkida mõte, et reklaam pole tema jaoks, sest see on väga kallis. Meeldivaks erandiks on faktikast 17 ("Kui mul oleks tuhat ühikut kõva raha"), milles tuuakse välja juhtivad reklaamipsühholoogia-teavet pakkuvad ajakirjad ja nende tellimishinnad. Nende lisamine on meie tingimustes ilmselt üsna vajalik. Faktikastidest loeksin hea meelega näiteid psühholoogia seisukohalt edukatest-edututest reklaamiüritustest või uurimustest. Talis Bachmannil jätkub neid küllaga.

Mõned fotod ei vasta raamatu üldisele kõrgele tasemele. Probleeme tekitab see, et paljud originaalid on olnud värvitrukis. Nende mustvalgetes koopiates läheb sisust palju kaduma, sest ka raamatu autor ise rõhutab värvi kui ühe olulise mõjuteguri osa. Kohati takistab tervikliku sõnumi tajumist fotode formaat. Mitmekordne vähendamine muudab osa teksti raskesti loetavaks. Seega jääb huvitavate ja hästi valitud fotode sõnum loodetust tagasihoidlikumaks tehniliste võimaluste piiratud tõttu.

Teatud määral segab, et peaaegu kõik näited on võetud teistest riikidest. Nende mõistmiseks peab hästi orienteeruma välismaiste firmade nimedes, tegevusvaldkondades ja arengulugudes. Sageli aitab autor lugejat ja lisab hariva informatsiooni. Kuid analoogselt erinevates kultuurides varieeruvate tarbimistavade ja suhtumisega toodetesse on ka nende reklaamimise loogika erinev. Seetõttu aitaks eesti reklaamitegijat kodumaiste näidete analüüsimine. Objektiivselt võttes on muidugi teiste maade näidete toomine õigustatud, sest Eesti uuema aja reklaam ootab alles süstemaatilist analüüsi. Loodan, et me sellega hiljaks ei jää!

Reklaamipsühholoogia on väga kasulik raamat nii tudengitele kui reklaami tegijatele. Õppija saab sellest süstemaatilisi teadmisi, praktik võib ammutada ideid ning võrrelda oma tehtud töö tulemusi teiste kogemustega. Kindlasti pakub *Reklaamipsühholoogia* head lugemist paljudele psühholoogiahuvilistele. Reklaamipsühholoogia on ju tihedalt seotud mõjutamisega. Raamatus kirjeldatud seaduspärasused aitavad mõista mõjutamist kui nähtust üldisemalt. Tahaksin rõhutada Talis Bachmanni mõtet, et inimpsüühikaga manipuleerimise vastu aitab haritus mõjutamispsühholoogias ja reklaamiteoorias. Eestikeelsele psühholoogiaraamatute hulgas pole praegu veel kuigi palju analoogse

Arvustus

sisuga häid raamatuid. Seega võib *Reklaamipsühholoogiat* pidada tähtsaks sündmuseks akadeemilises stiilis kirjutatud eestikeelsete raamatute arenguloos.

Maaja Vadi

EDITORIAL NOTE

Tartu is one of the oldest towns in Estonia as well as in all the Baltic countries. It was first mentioned in 1030 AD. Since 1980 extensive archaeological excavations have been going on in the old town of Tartu. One of the most interesting finds is a smithy which was situated in the vicinity of the stronghold and the old market-place not later than in the 10th–15th centuries. Two unique bronze-cast pendants have been found there. Romeo Metsallik, the town archaeologist of Tartu, writes about these adornments in the Scandinavian Borre style.

Kerti Tergem, M. A. in Uralic languages, studies the concept of man, relying on examples from Uralic languages (from Estonian and its kindred languages): how humans cognized themselves, after which phenomena they named themselves, and why they did so.

Kalev Katus, director of the Estonian Centre for Demographic Studies, aims at establishing the general trends of aging of Estonia's population and fixing its specific features in the European context in order to determine the framework of aging of Estonia's population and to reflect all the demographic heterogeneity that characterizes the aging process in Estonia. The treatise dissects the processes of aging on the level of the population, without treating the problems of individual's aging. The main part of the article is based on the general characteristics of aging which have been calculated from the data of nine censuses carried out on the territory of Estonia. The first census on Estonia's territory took place in 1881, the next followed at the turn of the century (1897) and three between the two World Wars (1922, 1934 and 1941). In the postwar period there have been four censuses (1959, 1970, 1979 and 1989). Using the same general characteristics, separate features of aging of population have been predicted until the

Editorial note

year 2030. The results of censuses and population predictions are contained in the Data Bank of Estonia's Population. In order to grant the comparability of data, census figures have been reorganized and partly recalculated. The mentioned data bank is a central source of information on demographic development of Estonia and is systematically developed by the Estonian Center for Demographic Studies.

On 4 November 1995 the Maris celebrated the 75th anniversary of their territorial autonomy. Ott Kurs, associate professor of human geography at Tartu University, takes a glimpse at the past and present of the cultural and political situation of the Mari ethnos.

The Maris are a Finno-Ugric people who live on the middle course of the Volga River. Ksenofont Sanukov, professor of Mari State University, deals with their liberation movement in 1917–1918. The real beginning of the Mari national liberation movement falls on the months after the February Revolution in Russia (spring and summer 1917). In spring the formation of Mari Ushems (Mari Unions) began, whose representatives gathered for the First All-Russia Mari Congress in July. The representatives of the Mari people found that only the Provisional Government can grant the normal and democratic development of the state. It must be taken into account that at that time the Soviets, too, supported Kerenski's coalition government. The Congress did not touch upon classes and class struggle at all. All its resolutions concerned the Mari people as a whole. The Congress supported the nationalization of land and foundation of agricultural cooperatives. The first article in the resolutions of the Congress indicates that not only cultural but also territorial autonomy was striven for. The Mari nationalists stayed aloof from the October Revolution, assuming that it concerned only big proletarian centres. But at the turn of 1917/18 the Mari Military Executive Committee was founded in Ufa. At the same time the Mari Military Commissariat was founded at the headquarters of the military district. The Mari officers working in them collaborated with the Soviet regime both on guberniya and district level. To spread Bolshevik ideas among the Maris, the Mari Commissariat of the military district proposed to convene a Mari congress in Kazan. Although there were no

Bolsheviks among its delegates, the Regional Mari Congress in February 1918, under the influence of topical events and the support of Leftist Socialist-Revolutionaries, turned the correlation of forces in favour of the supporters of the Soviet regime. The Second All-Russia Mari Congress took place in July 1918. An essential question discussed at the Congress was the status of the local Mari Unions and of the Central Mari Union. The Mari democratic intelligentsia considered it necessary that during that revolutionary period the national movement would be represented as an independent political force. Unfortunately, things turned out differently. In guberniyas and districts the Bolshevik organizations aided by Maris who had joined the Bolsheviks began to limit the activities of Mari Ushems until they were dissolved. In 1920 the Mari Autonomous Region was formed.

The two articles on Maris are complemented by a prayer, said on the occasion of sacrificing bread, which reflects the ancient faith of the nation, both in the Mari and Estonian languages.

Next, we publish the first excerpt from James Frazer's academic bestseller *The Golden Bough*, which was originally published in 1890. What is the secret of the lasting popularity of *The Golden Bough*? On the one hand, a colourful and strange panorama of the most different beliefs and customs of humankind opens up on the pages of the book; on the other hand, Frazer makes us pay attention to the spiritual constants hidden behind these different phenomena, from the soil of which all this impressive medley has sprung up. On the one hand, we get an encyclopedic survey of different cultures and religions, but at the same time this book does not speak only about different cults, rituals and religions, but also about the human soul, about striving for immortality and about the contexts which our inevitable confrontation with the big circulation in nature has always evoked. Frazer is one of the founders of modern anthropology — he is a classic whose theories, although sometimes arguable, cannot be ignored. Still, he has been seriously reproached; his lifelong avoidance of fieldwork did not enable him to form an adequate understanding of the lifestyles of his "savages"; stubborn shirking of psychology caused gross simplifications in the presuppositions of his works. Nevertheless, the importance of Frazer for the present cannot be

overestimated; he is the spiritual father of the following generation of anthropologists which is headed by Bronislaw Malinowski; Frazer's oeuvre is monumental both for the number of volumes and the information they contain.

In present-day Christian world Orthodoxy stands out with its peculiar views in several ways uncharacteristic of Western churches, especially in the area of ecclesiology. Madis Palli, deacon of Ilomantsi Orthodox Church, acquaints us with some principles of Eastern church's theological thought about the ecclesiastical tradition and the essence of the Church. Communion service, especially the Eucharist, has a significant place in the Orthodox Church. Participation in the Communion is necessary for the renewal of humans, not only individually but first of all in brotherly union with all the people of God. Thus, the Lord's Supper has two focuses: transformation of bread and wine into Christ's flesh and blood, and transformation of gathered people into Church, into Christ's flesh. The Eucharist is the continuation of the movement of the congregation into the kingdom of heaven, and the Eucharist is also the peak of sensing this future time on Earth. Eucharistic gathering is also the basis for the structures of the Church. The main question here is the relation between the local and the general. If the Church is built up by the service of Holy Communion, the conclusion from it is that in a sense every local congregation is the whole Church. Communion with Christ does not happen within the framework of a distant and general organization but here and now, in the congregation which together blesses bread and wine. Still, the Church is broader than the congregation, it extends "from one end of the world to the other". As Christ is the same, and the Holy Ghost is the same, as the faith and the communion are the same, all the congregations belong to one, universal Church. The relation between the local and the general is expressed by the word *catholic* — "whole, all-embracing". In the West this word has been understood mostly only in the meaning "general, universal", thus emphasizing the importance of the central administrative structures of the church. The unity and universality of the church is, however, already mentioned by the words "the only one" in the Creed; consequently *katholikos* refers to a different quality. Although the Fathers of the Church

and later authors are not always consistent in using this term, in the Orthodox tradition catholicism has been understood primarily as the profound unity, all-embracingness, universality of the Church. The Church changes everything created; the whole human life, all the human relations are renewed. Therefore there is no contradiction or separation in the relation between a single congregation and the unity or universality of the Church: The Church is the Church locally as the whole local congregation enters into communion with Christ, and the Church is universal as this communion includes everyone who become renewed in the same way. Communion service also determines the hierarchy, essence and order of the Church organization. According to the ecclesiology of the Orthodox Church, the conductor of the Communion service has a special role. At a Eucharistic gathering the bishop occupies the place where Christ sat at the Lord's Supper. Therefore the person conducting the Eucharist is the image of Christ, the icon in the Church, and he continues the task of Christ as the high priest.

Thereafter we publish two philosophical essays by Georg Simmel (1858–1918). Georg Simmel along with Edmund Husserl, who together formed the core of the journal *Logos*, is one of the most influential philosophers of the 20th century. Together with Husserl he started the renovation of philosophy, freeing it from the trammels of mere criticism and historicism. Although Simmel did not develop an independent model of his own like Husserl did, he shares with Husserl the phenomenological wish to return to things themselves. As a follower of Descartes and Kant, Husserl wants to practice pure philosophy whose objectivity is granted by its ideal objects. Simmel, however, turns to the sensual materiality of things. So different philosophers as Buber, Lukács, Bloch, Cassirer and Albert Schweitzer were enchanted by Simmel's philosophy, being thankful to him for the most essential impulses in their work, as Simmel turned to the concrete world of people again. Georg Simmel and his spatial thinking are introduced by Hans-Jürgen Gawoll, academic counsellor to the Hegel Archive at Bochum University and editor of *Hegel-Studien*.

The Finnish literary scholar Kay Laitinen describes the approaches he applied in his monograph on the Estonian-Finnish writer Aino Kallas (1878–1956). The author chose the inductive

Summaries

method, uniting the genetic approach or following the birth periods of a work of art with the biographic material found in diaries, letters and interviews. It is noteworthy that the researcher emphasizes his turning away from modern terms, which have already lost their meaning or are losing it, and compares them with the magic of a fashion pattern which little by little can turn into mafia.

In the section of book reviews Sirje Olesk discusses an investigation by Kai Laitinen, professor emeritus of Finnish literature at the University of Helsinki, on the Estonian-Finnish writer Aino Kallas (1878–1956). Rein Helme analyses Georg von Rauch's book on the history of the Baltic states and Maaja Vadi Talis Bachmann's book on psychology of advertising.

The issue ends with Part 12 of Ian Stewart's book *Does God play dice?*

In our sixth issue the penultimate paragraph of the editorial note (p. 1316) is to be read: "In the section of book reviews emeritus professor of history at Tartu University Helmut Piirimäe evaluates Vello Helk's compendious survey of Estonian history published in Denmark. Anne Behrndt discusses Madli Puhvel's study on the Estonian poetess Lydia Koidula (1843–1886)." We apologize.

The Borre animal in Tartu: Two pendants of Scandinavian type

Romeo Metsallik

Tartu, first mentioned in the Russian chronicles in 1030, is one of the oldest towns in the Baltics. Since 1980 extensive archaeological rescue excavations have been undertaken in the older part of the town. During 1985–1990 the area of a planned construction site on the northern side of Lossi Street was investigated. An essential find revealed in the course of the excavations was a metal-working site from the 10th–15th centuries situated next to the market place and the hillfort. In the cultural layer of the early smithy two unique bronze pendants in Borre style were discovered. According to J. Callmer's typology of cast pendants they belong to the Norelund type of Group B. Originally the pendants depicted the so-called Borre animal whose shoulder region and hips are traditionally presented separately. The two parts of the animal's body are connected by its hind leg, holding the body in the middle. The other three legs hold the frame surrounding the creature. The frame has been decorated by animal heads in profile which on those two pendants are hardly noticeable. On both sides of the loop, above the head in front view, there are the big ears of the

creature, characteristic of the not numerous Norelund type.

The cast pendants of Group B always present their peculiar set of details in an unaltered way, thus certainly reflecting one stage in the Viking-period system of religious views and conception of the world. In the author's opinion the pendants are lucky amulets whose complicated ornaments should evoke fate-shaping powers by one's own will, and they are connected with the number 5. The pendants of the Norelund type were spread mainly in Scandinavia during the 10th century. In Eastern Europe the well-known sites where this kind of ornaments have been discovered are Gnezdovo (near Smolensk) and Staraya Ladoga.

Inadequate elaboration and the atomic emission spectrum analysis give evidence that the ornaments found have been cast in the local workshop of Tartu following the example of the Norelund type. The pendants date back to the late period of use of analogous ornaments and were cast presumably in the 2nd half or at the end of the 10th century.

The available archaeological material does not enable us to claim that Scandinavians were permanently present in Tartu. Most likely ancient Tartu was a market of local importance, but at least from the end of the 10th century it mediated the trade between the Baltic Sea countries and old Russian towns.

Summaries

It seems that at the turn of the millennium professional metalworking handicraftsmen were already present in Tartu. The bronze pendants found in the cultural layer of the smithy prove that the inhabitants of old Tartu had close connections and religious contacts with the Scandinavian countries.

In the final part of the article the author analyses the archaeological material from a symbolistic point of view. 17th-century street maps show near the smithy a four-branched junction of streets, which, considering the archaeological data, may be very archaic. It resembles a figure on old adornments. The figure is formed of a zigzag or of two opposite triangles with crossing or touching vertices. In the author's opinion this is a meaningful ornament which tries to express the world outlook of those days, symbolizing figuratively the mysterious relations or interdependence between the two aspects of being or God. Before the German conquests at the beginning of the 13th century Tartu was known in the region as a centre of trade and, probably, of religion. The remains of the older smithy, the sacrifice to iron on a special foundation of clay and the pendants were found at the place where the imaginable triangles could cross in nature. The author is of the opinion that in the old times it was considered possible, using certain rituals, to attribute some magic power to

the objects cast in a smithy whose location was suited to a symbolistic scheme in nature. Probably, one could order from the smiths here a sacred adornment, a weapon, an amulet or any other object that corresponded to a certain stage in a religious person's development. The pendants found could be an example of these objects.

The Mari people and their land

Ott Kurs

The Mari people who inhabit both banks of the Volga River (in the Mari language Jul) have lived under the rule of the Volga Bulgars (from the 8th century), the Golden Horde (in the 13th c.) and the Kazan Tartars (15th c.). After the subjection of Kazan in 1552 all the Mari territories were united with Russia. As the people belonged to different cultural and political systems, they were already in the distant past divided into Meadow Maris and Hill Maris. Strengthening of serfdom, forcible Christianization and abundance of free land in the east caused massive emigration. Thus, in the 17th-18th centuries Eastern Maris evolved. In more remote rural areas also sc. pure Maris (čimari) who observed their ancient pagan religion survived.

By the beginning of the 20th century the Mari intelligentsia had come into being, there were three

literary languages and literature in the vernacular. 60% of Maris lived then in Kazan guberniya, 30% in Vyatka guberniya and 10% in Nizhni Novgorod guberniya. In 1920 the border areas of these guberniyas were united into the Mari Autonomous Region with an area of 10,582 sq km. The Maris made up 54.1% of its population of 338,500 (45.9% of the total number of Maris). Later the area of the Mari Autonomous Region was extended to 23,525 sq km, and then it included 57.6% of all the Maris. The remainder lived either on its borders in Vyatka and Tartar regions or in the eastern areas of emigration. The following years mark the economic and cultural development of the land Maris (from 1936 the Mari Autonomous Soviet Socialist Republic); attempts were made to create a unified literary language. In 1938, however, Russification began, which lasted for half a century. Generations grew up with an insufficient knowledge of their ancestors' language. Russification was fostered by the lack of urban culture in the vernacular and by the dispersion of Maris into the other regions of Russia in search for work and better life. In 1989 only 48.4% of the total number of Maris lived in the Mari ASSR, forming 43.3% of its population.

Weakening of the totalitarian regime in the late 1980s brought out the cultural and political awak-

ening of the Maris. The 10,000-strong Mari Ushem became the most essential political organization which has departments in addition to the Mari land also in Tartarstan, Bashkortostan and the Sverdlovsk region. The Third Mari National Congress organized by the Ushem in 1992 adopted documents on the ethnic renaissance of the Maris, the Mari language, history and culture, concept of constitution, ecological situation and citizenship. In 1993 a 30-member Parliament of the Mari land (officially the Republic of Mari El, 23,200 sq km, 761,900 inhabitants) and representatives to the Parliament of the Russian Federation were elected. Maris comprise 43.5% of the Parliament of Mari El. In addition to external factors, the existence of two literary languages for the relatively small people (in 1989 670,000; 324,300 of them in Mari El) hinders the more vigorous development of Mari ethnic culture.

Georg Simmel and spatial thinking

Hans-Jürgen Gawoll

This article tries to show the philosophical importance of Georg Simmel who is — besides Husserl — one of the most influential German thinkers in the 20th century. Although Simmel did not develop an explicit method, his analysis of the

Summaries

human reality follows an aesthetic perspective which corresponds to what Vico has called the ingenium: from an unusual point of view relations between things are revealed so that a well-proportioned unity can be seen. Simmel makes use of this methodological aesthetics when he deals with the spatial existence of man which he re-discovered for philosophy that at the beginning of our century was mainly concerned with the problem of subjective time. After having treated the constitutional role of a subjectively formed space for the life in a community in some smaller sociological articles, Simmel shows the mobility of modern man in his essay on Bridge and Door. While the bridge material-

izes the connecting faculty of the mind, it is especially the door that expresses the semipermeable nature of man. On the one hand the door represents the closedness of a fixed identity, but on the other hand it enables also the discovery of new places for freedom beyond given orders. In this respect the door symbolizes the transcendence of life which is the main topic of Simmel's late work. Here Simmel stresses the permanent shift of borders and limits whereby no final purpose is reached. For the first time Simmel conceives an open linearity of being which, in contrast to the tradition of the metaphysics of a closed totality (Parmenides, Hegel, Nietzsche), demands a never-ending process of changing.

KAS JUMAL MÄNGIB TÄRINGUID?

Kaosematemaatika

Ian Stewart

Tõlkinud Kristin Haljasorg

XII

**Ian Stewart. *Does God Play Dice?: The Mathematics of Chaos.*
Penguin Books, 1990.**

©Ian Stewart 1989.

LOODUSE TASAKAALUTUS

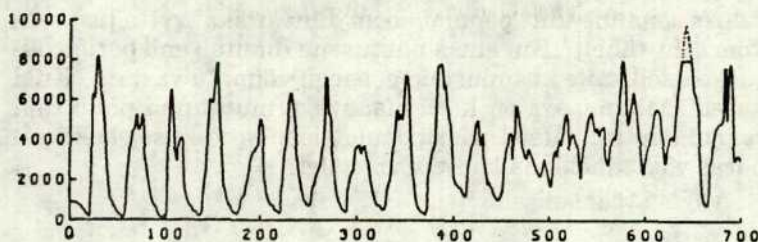
Taimede ja loomade sigivusele ei sea piire miski muu kui nende enda tihenev asustus ja vastastikused kokkupuuted peatoitude hankimisel. Kui maa palgel ei leiduks teisi taimi, võiks seal järk-järgult paljuneda ja levida üksainuke liik — näiteks apteegitill; ning kui poleks teisi rahvaid, oleks maa teatava aja jooksul täidetud vaid ühest rahvast — näiteks inglastest.

Thomas Malthus, *Essee populatsiooni alustest*.

Ühel mehel oli purk, mis oli kärbseid täis.

Maailmas on tõesti väga palju pentsikuid harjumusi, kuid see polnud nende killast. Mees ei olnud sugugi mõni ekstsentrilik ega pidanud mingeid tavatuid koduloomi. Ta oli teadlane ja uuris, mis toimub aja jooksul lihakarbeste populatsiooniga, kui neil on nii ruumi kui toitu piiratud hulgal. Ta nimi oli A. J. Nicholson ja erialaks oli tal ökoloogia. Nüüd kuuleme sõna "ökoloogia" alatasa, harilikult ühenduses "rohelise" poliitikaga: jutt on siis meie ökoloogiast, keskkonnast, kus nii meie kui muu siia maailma loodu saadame mööda oma eksistentssi. Ökoloogia on ainevald, mis uurib keskkonda, sealjuures eriti selles esinevate loomade ja taimeliikide vastastikuseid suhteid.

On päevi, mil Nicholsoni anumas on ligi 10 000 lihakarbest. Ning on ka päevi, kui populatsiooni isendite arv langeb mõnesajani (joonis 113). Kui kärbsepopulatsioon kasvab suuromaks, kui anuma suurus lubab, siis langeb arvukus järsult; seejärel on aga ruumi jällegi ohtralt ning kärbsed sigivad uue jõuga. Tsükkel kordub nii umbes kolmekümne kaheksa päeva tagant — kunagi pole kõik täpselt ühtemoodi, kuid kõikumisrütm on perioodiline.

Joonis 113. Lihakärbeste populatsiooni arvukuse kõikumine. Horisontaalne ajaskaala on päevades.

Inimese jaoks on loomapopulatsioonide rütm või rütmitus olnud alati eluliselt tähtis. Rändtirtsude ootamatu laastamistöö toob kaasa nälga ja surma. Muud kahjutegijad, olgu küülikud, kangurud või opossumid, rüüstavad põlde ja aedu. Aastast aastasse kõiguvad ka bakterite ja viiruste populatsioonid — epideemiliste haiguste põhjustajad. Üks pikemaid kasutada olevaid aegridu käib ilveste ja jäneste kohta Kanadas, mis on koostatud Hudsoni Lahe Kaubanduskompanii ülestähenduste põhjal.

Tirt kuulub sarnastiivaliste, vaegmoondega putukate seltsi (*Homoptera*). Enamiku sarnastiivaliste elu kestab väga lühikest aega, kolme tirdiliigi kohta seda aga öelda ei saa. Täiskasvanud emasisend uuristab puusse augu ja muneb sinna. Vastsed kooruvad mõne nädala pärast. Nad kukuvad maapinnale, kaevuvad pinnasesse ja toituvad nüüd puu juurtest. Maa alla jäävad nad seitsmeteistkümneks, mõni liik kolmeteistkümneks aastaks. Seejärel tulevad nad pinnasest välja ja moonduvad valmikuiks.

Täiskasvanud tirt elab vaid mõne nädala. Näib, nagu olekski valmik pelgalt vastse taastootmisviis.

Mille peal nad väljas on? Päris mõistatus. On oletatud, et ehk hoiavad algarvud 13 või 17 ära resonantsi mõne võimaliku vaenlase lühema tsükliga. Aga kindlalt ei teata midagi.

Noist kõikumistest mõned on korrapärased, mõned mitte. Kas pole dünaamilisus siin ehk lihtsalt metafoor? Või

Kas Jumal mängib taringuid?

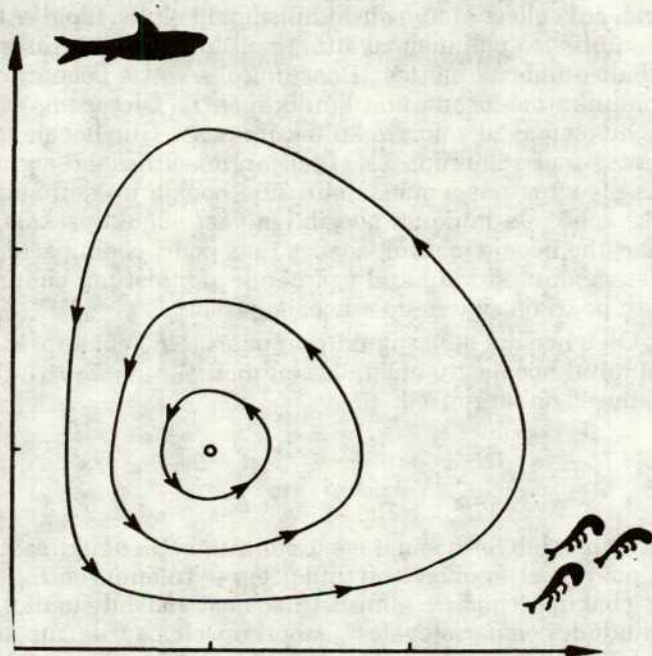
tuleks sõnaühendit "populatsiooni dünaamika" võtta just rohkem täht-tähele? Kui ainsa nähtusena ilmutab end perioodilisus, on sellistele küsimustele peaaegu võimatu vastata. Kuid kaose saabumisega on kättesaadavaks muutunud palju täpsemad kontrollkatsed. Kas populatsiooni arvukuse ebakorrapäras võib täheldada kaose sörmejalgi?

Vägagi tõenäoliselt.

HAID JA KREKETID

Juba pikka aega on arvatud, et ökosüsteeme juhib teatud laadi dünaamika. Itaalia matemaatik Vito Volterra kuulus Esimeses maailmasõjas Õhujõududesse ja tema tööks seal oli muuta dirižaaabel relvana paremini kasutatavaks. Ta oli esimene, kes soovitas õhulaevade jaoks kergesti süttiva vesiniku asemel heeliumi. Sõja lõppedes suunas ta mõttet rahuaja kanaleisse ning mõtles välja kiskja ja ta ohvri vahelisi suhteid peegeldavad matemaatilised mudelid. Ta avastas diferentsiaalvõrrandite süsteemi, millega seletada Vahemere kaladepulatsiooni arvukuse perioodilist kõikumist.

Volterra tsüklite (joonis 114) usutavuse tagavad juba puht-verbaalsed põhjendused. Oletagem, et väike hulk röövkalu — näiteks haisid — asub parvedena vetesse, kus elab hästi palju saakloomi — krevette. Lihtsalt näitlikkuse pärast võtsin just need liigid. Krevetipulatsiooni piirab nende jaoks olemasolev toiduhulk, ent lisaks võib populatsioon kahaneda ka röövkalade toitumise tõttu. Haipulatsiooni piirab omakorda krevettide arv. Alguses on krevette palju ja haipulatsioon suureneb järsult. Krevettide arvukus hakkab haide ammustusöö käigus vähenema. Peagi on haisid liiga palju ja antud populatsiooni krevettidest neile kõigile enam ei jätku. Toidu-puuduse tõttu sureb haisid nälga ja kerkib roiskudes pinnale. Haide arvukus kahaneb. Röövkalade suhteline vähesus laseb krevettide iibel kasvada ning nende populatsioon suureneb plahvatuslikult. Ring on täis ja tsükkel võib otsast alata.

Joonis 114. Volterra röövlooma—saaklooma tsüklid.

VALGUSTHEITVAD KÜÜLIKUD

On vana tõde, et piirangute puududes kasvab populatsioon eksponentsiaalselt. Harilikult arvestatakse, et keskmiselt on perekonnas 2,3 last, iive on seega $2,3/2 = 1,15$ ning n põlvkonna pärast on inimesi $(1,15)^n$. Et $(1,15)^5$ on väga lähedal 2-le, siis järelikult iga viie põlvkonnaga rahvaarv kahekordistub.

Varaseima populatsioonikasvu matemaatilise mudeli võib leida Pisa Leonardo tööst 1220. aastast. Sageli tuntakse Leonardot Fibonacci nime all, ehkki selle nime andis talle matemaatikaajaloolane Guillaume Libri 19. sajandil ja ajaloolist alust sel pole. See mudel on loodud justkui naljaviluks, enne mõistatamismäng kui matemaatilise ökoloogia tõsine

Kas Jumal mängib täringuid?

sõna, ent sellest aimub siiski hilisemaid olulisi ideid. Aluseks on küülikute paljunemiskäitumine. Mitte bioloogilises, vaid paljalt numbrite mõttes. Baasühikuks võttis Leonardo üsna loomuliku eeldusena ühe küülikupaari. Oletagem, et alguses on olemas üks noorte küülikute paar. Ühe hooaja jooksul saavad nad suguküpseks. Igal järgmisel hooajal sigib neile üks ebaküps paar, mis samuti ühe hooaja jooksul suguküpseks saab. Ja muidugi poegib iga vast suguküpseks saanud paar ühe hooaja jooksul, saades taas paari ebaküpseid poegi. Oletagem, et ei küülikud ega nende sigimistung ei sure iial. Mitu paari on sginenud n hooaja pärast?

Olgu hooajal n S_n suguküpset paari ja E_n ebaküpset paari. Sel juhul hooajast 0 alustades on meil $S_0 = 0$, $E_0 = 1$. Kasvu seadused on järgmised:

$$E_{n+1} = S_n,$$

$$S_{n+1} = S_n + E_n.$$

See tähendab, et hooajal $n + 1$ sünnitab S_n suguküpset paari S_n paari veel sigimisvõimetuid poegi — tulemus on E_{n+1} ; ning E_n ebaküpset paari eelmisest hooajast saavad suguküpseks, lisandudes olemasolevale S_n suguküpsele paarile, mis annabki valemi S_{n+1} kohta.

Neist arvudest saab nüisuguse tabeli:

n	S_n	E_n	Kokku
0	0	1	1
1	1	0	1
2	1	1	2
3	2	1	3
4	3	2	5
5	5	3	8
6	8	5	13
7	13	8	21
8	21	13	34

ja nii edasi. Need on need kuulsad *Fibonacci arvud*, kus igaüks on kahe eelmise summa. Näeme siin diskreetset dünaamika-süsteemi. Ajavahemikuks on hooaeg ning süsteemi seisundiks on arvupaar (S_n, E_n) . Ning kasvuseadus on dünaamika.

Võrrandil on täpne lahend. Kaasates *kuldarvu* $\tau = \frac{1}{2}(1 + \sqrt{5}) = 1,618034\dots$, on võimalik tõestada, et

S_n on $\tau^n/\sqrt{5}$ lähim täisarv,

E_n on $\tau^{n-1}/\sqrt{5}$ lähim täisarv.

Ma ei hakka pikemalt seletama, miks see nii on, aga kui te mind ei usu, võite taskuarvutil kontrollida. Mõte on selles, et väga heas lähenduses on Leonardo mudelis populatsiooni kasvu teguriks igal hooajal 1,618034.

Jälle kord on tegemist eksponentsiaalse kasvuga. Kui mitte miski seda ei ohjeldaks, siis ei mahuks küülikute biomass 114 põlvkonna järel kogu universumi teadaolevasse ossa äraagi. Ammu enne seda on aga Maa mattunud küülikukera sisse, mis laieneb rutem kui valguse kiirusega!

KASVU PIIRID

See on muidugi absurd. Tegelikuses tuleb mängu mingi populatsiooniväline mõju ja surub populatsiooni mõistlikumatesse piiridesse. Näiteks kasutada olev hapnikuhulk. Tõenäolisemalt aga ruumi- või toidupuudus või mõlemad koos.

Niisiis tuleb populatsioonide liiga suureks paisumise vältitamiseks Leonardo diskreetset dünaamikat teisendada. Ökoloogilises žargoonis räägitakse siinkohal "populatsioonikasvu tihedussõltuvusest", sest sigivus sõltub isendite tihedusest — olemasoleva populatsiooni arvukuse ja antud keskkonnas maksimaalselt võimaliku populatsiooni arvukuse suhtest.

Õieti pole Leonardo mudel diskreetne mitte ainult ajaliselt — arvestus käib hooaja kaupa —, vaid eelkõige küülikute arvu poolest. Pisut lihtsam on analüüsida küülikute osas pidevaid (kuid ajas diskreetseid) võrrandeid. Selleks asendame küülikute arvu x -iga, mis on küülikute arvu suhe maksimaalsesse küülikute arvu. Nüüd muutub x piirkonnas 0-st 1-ni. Ta muutub väga väikeste diskreetsete sammukeste kaupa — kui küülikute maksimaalseks arvuks on näiteks miljard, siis on sammude suuruseks 0,000000001 ning vaevalt te neid märkategi. Ja ega märka te arvutigi.

Kas Jumal mängib täringuid?

Lihtsaimad arvukusekasvu mudelid on iteratiivsed nagu ka Leonardo mudel: populatsioonitihedus antud hooajal sõltub ettearvatavalt eelmise hooaja populatsioonitihedusest. Teisisõnu: meil on iteratiivne mudel, diskreetne dünaamiline süsteem kujul

$$x_{n+1} = F(x_n),$$

kus x_n on tihedus hooajal n ja F on teatud kindel kujutus.

Välja on pakutud tohutul hulgal erinevaid kujutusi F ja igauhe eesmärk on tabada paljunemisprotsessi mõnd oletatavat tahku. Neile klassikalises vaimus lähenedes arvate alustuseks, et iga kujutus peaks välja jõudma hoopis isesuguse dünaamikani. Nii te siis üritate leida meetodeid, millega kontrollida, missugune kujutus sobib andmetega kõige paremini, lootuses saada kätte parim mudel ja selle kaudu midagi teada saada fundamentaalsest bioloogiast.

See võib olla viga. Kirjanduses on kujutustel enamasti üks ühine joon: nad määratlevad ühe kүүruga kõvera. Kvalitatiivtasandil käituvad nad seetõttu kõik nii nagu logistsitlik kujutus. Nimelt tuleb neis kõigis esile igasuguseid hääms-tavaid omadusi — eelkõige viigipuu kõige oma perioodi kahekordistumiste kaskaadiga. Samuti ilmub neist kõigist välja "feigenväärtus" 4,669. Ja ka perioodilised tsüklid, mille periood erineb 2^n -st. Ja kaos.

Ma ei ütle, et eri mudeleid ei saaks kvantitatiivtasandil eristada; küll aga peate mõistma, et eksperimentaalökoloogias on raske saada tõepoolest häid andmeid. Nii et teie ees on tõsised probleemid. Küllap oleks kõige parem tunnistada, et eksperimentaalse tõendusmaterjali alusel, nii nagu ta meil olemas on, on tuvastatavad pigem mudelite klassid kui üksikmudelid.

Igatahes võib kõige selle lõpptulemusena öelda, et koguni lihtsaimad populatsiooni kasvu mudelid piiratud keskkonnas võivad tekitada perioodilisust või kaost. Nagu nägime, on tegelikes populatsioonides perioodilisus tavaline. Samuti juhuslik kõikumine, millest tekib ka kenake küsimus: kui suur osa sellest on väliste mõjutuste tulemus ja milline osa on tõeline determineeritud kaos?

ÜHENDATUD TINGIMUSED

Äsja alustatud teemat mõistis esimesena hinnata nähtavasti Robert May, kelle artiklit *Nature's* olen juba maininud. Tema taotles innukalt tunnustust ideele, et lihtne mudel võib ka keeruliselt käituda. Hiljuti pakkus May ajakirjas *Proceedings of the Royal Society* (kd 413 A, 1987) välja mõned mõtted, miks läks inimestel nii kaua aega, enne kui nad taipasid seda, mis põhiliselt oleks pidanud selge olema igapähele, kes vähegi mingi arvutusmasina või kasvõi paberi ja pliatsiga on töötanud.

Võttes arvesse, et paljudes eri seostes loomulikul viisil esile kerkivad lihtsad võrrandid tekitavad sellist ootamatut dünaamikat, oleks huvitav küsida, miks läks nii kaua aega, enne kui kaos muutus keskseks, nii nagu ta on nüüd juba üle kümne aasta olnud. Minu meelest pidi kaose tähtsuse laiem väärtustamine ootama osalt seda, et kaose leiaksid inimesed, kes tegelesid sedavõrd lihtsate süsteemidega, et sealsed üldised omadused olid tajutavad, ning praktilisi rakendusi otsides leiti kaos just siis, kui arvutid arvulise uurimise lihtsaks tegid.

Ta jutus kõlab seesama, mis ma ise ennist ütlesin: et uue idee juurdumiseks on vaja teatud tingimuste ühendust: aega, kohta, inimest, kultuuri. Ja nagu May edasi räägib, oli *osa* tingimusi juba hulk aega täidetud. Ent mitte kõik. Seetõttu ei saanud see valdkond kuidagi muutuda niisuguseks iseseisvaks teemaks, et teda oleks üldse suudetud aduda *kui valdkonda*. Sama lugu oli ka fraktalitega: ehkki mosaiikmõistatuse tükid olid juba paljude põlvkondade ees laiali, läks vaja Benoît Mandelbroti erilist annet need kokku panna ja ühtlasi veenda teisi, et kätte on saadud üks väärtuslik pilt.

Õieti olid 1950. aastatel kaosega mingis mõttes tuttavad mõned populatsioonibioloogid. Näiteks uuris P. A. P. Moran 1950. aastal putukaid ja W. E. Ricker 1954. aastal kalapopulatsioone. Nad leidsid stabiilseid lahendeid, perioodilisust ja koguni kaost. Kuid tollal huvituti stabiilsetest lahenditest, ning kaost, mida nähti vaid vaearikka töö tulemusena kalkulaatoritel, ei mõistetud ega usaldatud.

Kas Jumal mängib täringuid?

Ent 1970. aastaks olid kõik ühenduses vajalikud tegurid kokku saanud. Sealtpaale oli võimatu *mitte* märgata kaost, mis arvukais simulatsioonides esile kerkis. Kes vähegi on arvutiga kujutusi niisama mängides itereerinud — programmeerida on seda imelihtne —, see näeb, et tihti on kaose ärahoidmine hoopis suurem probleem kui ta leidmine.

Välja arvatud loomulikult sel juhul, kui kaost meelega taga otsida.

Baktereid on igal pool, ilma mikroskoobita ei näe neid aga kuidagi. Galaktikaid on igal pool, ilma teleskoobita paistavad nad aga vaid pisut laiali valgunud tähtedena. Aatomiosakesed mitte lihtsalt ei ole igal pool, vaid moodustavad ka iga *asja* — ja sellest hoolimata on nende olemasolu näitamiseks vaja mustmiljon dollarit maksvat kiirendit. Teadusloos toob uute instrumentide leiutamine alati otsekohe kaasa ka edasimineku. Nüüd oli varustuses otsustavaks arvuti. Instrumendist üksi jääb aga väheks. Läheb vaja teadlase taipu, et ära tunda: see, mille uus tööriist avastas, on oluline. Ning veel enam taipu on vaja selleks, et jõuda selgusele, *miks* tööriist just neid asju päevavalgele toob.

ARVESTUS LIHAKÄRBSE LIHASTE LASTE ÜLE

Vaadakem Nicholsoni lihakärbseandmeid lähemalt.

Nicholson toitit oma kärbeid ühtlase, kuid piiratud valgudieedi alusel. Kui arvukus oli suur, ei jätkunud kärbestele paljunemiseks toitu piisavalt. Muneti vähe ning arvukus langes. Selle tulemusel tekkinud väiksemaarvulisel lihakärbeste põlvkonnal oli toitu rohkesti, niisiis kosus populatsioon taas.

Eespool näitasin, kuidas röövlooma ja saagi vastastikune mõju toob kaasa tsüklilise käitumise. Samalaadse argumendi põhjal võiksime nüüd oletada Nicholsoni lihakärbsepopulatsiooni perioodilist võnkumist. Ja tõesti iseloomustab kaheaastase perioodi löikes katseandmeid eelkõige üsnagi korrapärane võnkumine, mille periood on ligikaudu kolmkümmend kaheksa päeva.

Ent *päris* nii ta ka ei käitu.

Paljud kõveratipud on kahekordsed: pigem M- kui Λ -kujulised. See paneb arvama, et põhiperioodiga on lisaks superpositsioonis veel mingi kõrgsageduslik liikumine.

Tipu kõrgus teiseneb üsna korrapäraselt iga kolme tipu järel korduva mustriaga. Väikese tipu järel tuleb keskmine tipp, keskmise tipu järel tuleb suur tipp ja selle järel tsüklil kordub.

Pealekauba muutuvad võnkumised nii umbes 450 päeva pärast järjest korrapäratumaks.

Kui te arvate — ja enamasti kiputakse nii mõtlema —, et korrapärane tsüklil on kõige keerulisem asi, mida looduslik populatsioon omaenese hooleks jäetuna oskab teha, siis tuleb teil otsida lisategureid, millega Nicholsoni andmeid seletada. Kas toiduhulk oli ikka konstantne? Kas populatsiooni hulka sattus ka haigustekitajaid? Kui täpne oli loendus?

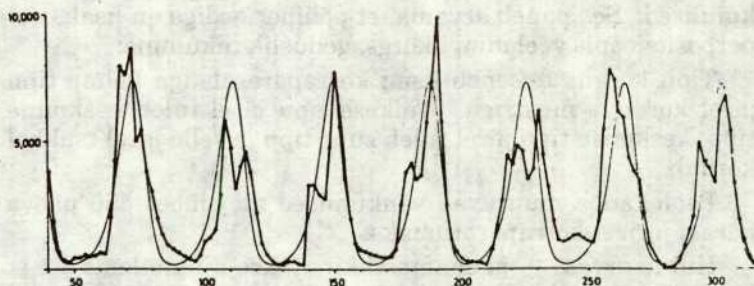
Nüüd me aga teame, et *kõik* mõjutused, mida andmetes lihakarbestele kohta täheldati, on diskreetsetes mittelineaarses dünaamikas tavalised. Perioodilisus, kvaasiperioodilisus, kaos.

Paljude bioloogiliste nähtustega kaasneb ajaline viivis. Näiteks läbib haigustekitaja peiteaja. Nii võib inimese nakatumise ja sümptomite ilmumise vahele jääda üsna pikk aeg. (Tuulerõugetel on peiteperiood neliteist-viisteist päeva, AIDSil viis kuni kümme aastat.) Paljunemistsüklil hõlmab ka tiinuseperioodi. Toiduratsioonist ilma jäänud loom kulutab kõigepealt ära temas endas peituvat ülemäärast rasva ning alles siis algab päris nälginine.

May näitas, et lihakarbestele populatsiooni kolmekümnekaheksapäevase paisumis-kahanemistsükli matkimiseks võib teha väga lihtsa ja ühtlasi viiviseefekte sisaldava mudeli (joonis 115). Siledad teoreetilised kõverad ja sakilised katseandmed sobivad üsna hästi ühte.

George Oster viis analüüsi edasi. Tema mudelis on kaks populatsiooni suurust mõjutavat põhitegurit. Esimeses sisaldub ka viivis: "tiinuseperiood", s.t aeg, mille jooksul saab munast paljunemisvõimeline täiskasvanu. Teine tegur on täiskasvanud isendite paljunemiskiiruse mittelineaarne sõltuvus toiduratsioonist. Mudeli põhjal (joonis 116) saadud tulemuste hulgas on stabiilseid seisundeid, mitmesuguste perioodidega —

Kas Jumal mängib täringuid?

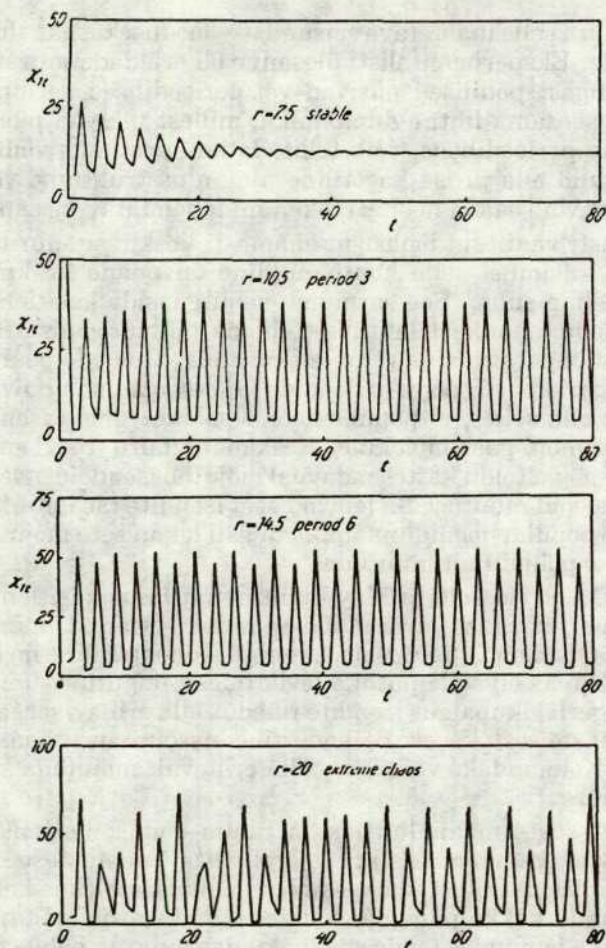

Joonis 115. Lihakärbsse kohta saadud võnkumisandmetel põhinev ajalise viivisega mudel.

näiteks 3 ja 6 — perioodilisi seisundeid, samuti hästiarenenud kaost.

Üks võimalus viivist dünaamikas matkida on kasutada kahe vanuseklassiga mudelit. Leonardo küülikumudel ongi tegelikult selline: klassideks on suguküpsed ja suguküpsuseni veel jõudmata paarid. Viivis tuleb sellest, et ebaküpsed paarid oma esimese hooaja jooksul ei paljune. Selle asemel vedavad nad aega transmuteerumisega suguküpsedeks paarideks. Iive Leonardo mudelis on aga lineaarne, ilma igasuguste suurest arvukusest tulenevate tagasilöökideta, niisiis paljunevad tema küülikud eksponentsiaalselt. Aga Osteri mudel sisaldab ka mittelineaarset tagasilööki.

Mudel võib genereerida perioodilisi munemishooge, mis on superpositsioonis põhitsükliga ja viivad populatsiooni M-kujulise kaksiktipuni. Mudel võib põhjustada ka tipukõrguse teisenemist, ja ta võib tekitada kaost. Edasi püüdis Oster saavutada lisaks kvalitatiivsele vastavusele katseandmetega ka kvantitatiivset vastavust. Nii võib kogu Nicholsoni täheldatud järjestikeste dünaamiliste nähtuste kogum olla vaid ühe deterministliku seaduse tagajärg. Pole vaja rohkem mingeid seletamatuid mõjusid.

Joonis 116. Mitmesugused perioodid ja kaos George Osteri populatsioonitsüklite mudelis.

VANKUV TASAKAAL

Veel hiljuti võtsid populatsioonibioloogid vähemalt vaikimisi tõena, et populatsiooni loomulik olek on püsiseisund, kuid tegelikkuses pööravad tihedussõltuvuse tagajärjed ja kesk-

konnamüra selle ihaldatava seisundi — “looduse tasakaalu” — pea peale. Eksperimentalisti ülesanne oli eraldada müraandmete hulgast põhilised püsivad või perioodilised seisundid. Ent kui seesama lihtne dünaamika, millest tekivad püsiseisundid ja perioodilisus, võib tekitada ka kaost, siis võib see põhiseisund olla ju ise kaootiline ning alusstruktuuri väljatoomisest võib saada hoopis raskemini lahendatav ülesanne.

Vanasti vaatlesid bioloogid enamasti keskmisi suursi ja esitasid küsimusi selle kohta, milline on nende keskmiste omavaheline suhe. See sarnaneb veidi gaaside käsitlemisega termodünaamikast lähtuvalt: liigne tähtsus omistatakse näiteks temperatuuri ja rõhu keskmistele. Gaaside peal töötab see päris hästi, populatsioonide juures aga üsna halvasti. Asi võib olla selles, et populatsioon sisaldab vähem isendeid kui eales mõni gaas molekule. Keskkonnamüra (röövloomad, kliima, sobiva toidu kättesaadavus) mõjutab isendeid otseselt. Populatsiooni muutusedki leiavad aset isendite tasandil. Pealegi võib populatsioonidünaamika täiesti lokaalsete mõjutuste tagajärjel põhjalikult muutuda.

Üks M. P. Hasselli ja May hiljutine uurimus käsitleb ühe aiakahjuri, karilase levikut lodjapuudel. Saadud andmete põhjal jõudsid nad järeldusele, et toimib kolmekihiline mehhanism. Esiteks on selle putuka levik täiesti laiguline. Teiseks võib kõigis levikupaigus isendite tihedus olla erinev, seega erinevad üksteisest ka eri paikade tihedussõltuvusdünaamika mõjud. Kolmandaks võib iga paika erinevalt mõjutada keskkonnamüra.

Sellist süsteemi analüüsid on tähtis jõuda kõigepealt selgusele tema dünaamikas ja seejärel võtta tulemustest keskmised, mitte aga alustada keskmiste leidmisest ja siis hakata dünaamikat kokku panema. Valides näiteks tosin eri tihedusega paika ja püüdes teada saada, kuidas muutub põlvkonniti keskmiselt arvukus, ei maksa loota näha ühtlase, keskmise tihedusega populatsiooni mustrit. Sest dünaamika on mitte-lineaarne ja mittelineaarsus keskmisi ei tunnista.

Analoogia mõelge auto peale, mis sõidab 30 km läbi 20 km/h-lise kiirusega ja tagasi tuleb 60 km/h-lise kiirusega. Milline on keskmine kiirus? Kui te lihtsalt kiirused kokku liidate ja pooleks jagate, siis saate 40 km/h. Kuid see on vale. Tegelikult sõidab auto poolteist tundi üht otsa, pool tundi tagasi — kokku kaks tundi. Seega on keskmine kiirus

60/2= 30 km/h. Põhjus, miks liitmine ja pooleks jagamine vastuseks õiget keskmist ei anna, on kiiruse võrdeline sõltuvus aja pöördväärtusest, seega kiiruse sõltuvus ajast on mitte-lineaarne. Teisiti öeldes tuleb teil keskmisi arvutada õiges kohas.

Nõnda toob kaosedünaamika esile täiesti uusi, sealjuures raskeid küsimusi andmete tõlgendamisel ja analüüsimisel. Kuid pigem olgu olemas üks väga raske, ent selge küsimus, kui et peaks igavesti narrisparadiisis elama.

TUULERÕUGED

Bakterid ja viirused on elusolendid ja see, kuidas kõiguvad nende populatsioonid, on tõepoolest väga tähtis. Leetriepidemia määrab nakkuse ulatuse ja raskuse kokkuvõttes ära ikkagi just leetriveriiruse populatsioon. Seega on populatsioonidünaamika epidemioloogias otseselt rakendatav. Näiteks eelmise alapeatüki tähelepanekud on põhimõtteliselt muutmata kujul rakendatavad AIDSi epidemioloogias — ja vaevalt on teile teadmata, missugune jube ja lootusetu lõpuga haigussündroom see on ja et selle põhjustajaks peetakse inimese immuunsuspuudulikkuse viirust (HIV). HIV levib samuti väga laiguti, olles seotud mitmesuguste teguritega, sealhulgas seksuaalkäitumisega, ning keskmisele peiteperioodile ja keskmisele seksuaalkäitumisele toetuvad AIDSi-uuringud võivad osutuda ekslikuks. Küsimus väärrib süvenemist, sest kontroll selle haiguse üle ja vahest koguni ta ravi sõltuvad tugevasti sellest, kas leitakse tema edasikandumist hästi kirjeldavad mudelid.

Kas rahvastikudünaamikal üleüldse ja kaosel omaette AIDSi ohjeldamiseks midagi pakkuda on, selle üle võib hetkel vaid spekuloida. Ent on kindlaid tõendeid, et mõnd taudi võib seostada kaosega. Enne, turbulentsi kontekstis, esines juba küsimus kaosedünaamika eraldamise kohta katseandmetest. Mainisin Packardi ja Takensi meetodit panna kokku piisavalt palju "kunstlikke" aegridu ja nende abil rekonstrueerida atraktori topoloogia. Kuid põhimõtteliselt töötab see meetod igasuguse aegrea, mitte ainult mõne füüsiku laboris saadu

Kas Jumal mängib täringuid?

puhul. Hulgaliselt võib epideemiate aegridu kätte saada haigusjuhtude registritest.

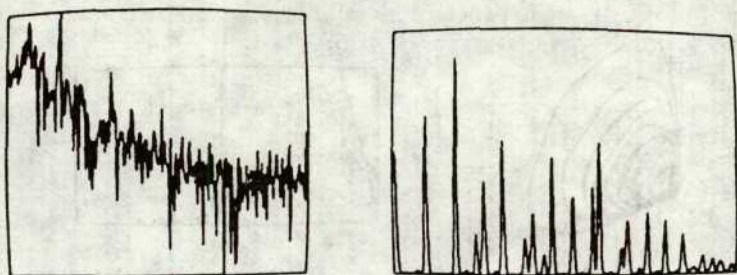
W. M. Schaffer ja M. Kot rakendasid Packardi—Takensi atraktorirekonstrueerimise meetodit haiguste juures. Andmed, mida nad kasutasid, käisid mumps, leetrite ja tuulerõugete kohta New Yorgis ja Baltimore'is ning olid kogutud ajal, kui massilist vaktsineerimist veel ei esinenud (joonis 117). Iga haiguse kohta on aegrida, kus on kirjas haigusjuhtude arv igas kuus. Tulemused osutavad, et igal haigusjuhul on olemas kahemõõtmeline atraktor (joonis 118). Sel on ühemõõtmeline Poincaré lõige, mis sunnib selgesti oletama kaose olemasolu. Õieti tuleb välja, et dünaamika üle valitseb ühe kütüruuga kujutus, mis kvalitatiivselt sarnaneb logistsistliku kujutusega. Omaette leetriteanalüüs Kopenhaageni kohta L. F. Olsenilt ja H. Degnilt annab eelmisega peaaegu identse ühe kütüruuga kujutuse, mis paneb arvama, et niisugused tulemused pole pelk kokkusattumus. Pöördudes tagasi suuremate olevuste populatsioonide juurde: Schaffer on oletanud sedagi, et üldtuntud ilveste-jäneste andmed Hudsoni lahe kaldalt demonstreerivad kaost umbes samasugusel viisil.

Tavaliselt lähtutakse epideemia laienemist käsitledes füsioloogilisi ja levikuprotsesse hõlmavate spetsiifiliste mudelite konstrueerimisest. Niisugust lähenemist täiendab lähene mine kaose kaudu, mis keskendub empiirilisele vaatlusele ja püüab alusdünaamikat otse välja tuua; peamine puudus on seejuures vajadus pikkade aegridade järele, mis on harva valmiskujul võtta. Mõlemast meetodist koos võib enam kasu olla kui kummastki eraldi.

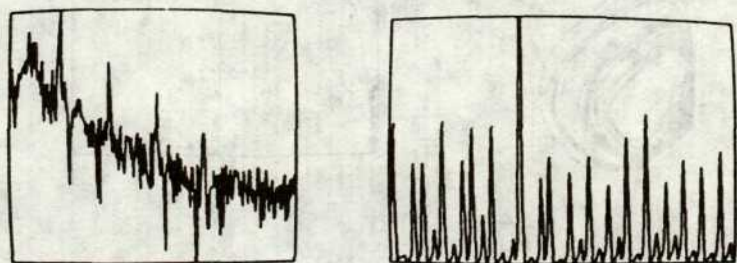
SÜDAME SEISKUMINE

Epidemioloogia pole sugugi ainuke kaose rakendusvõimalus meditsiinis. Kaosedünaamikat arendades on modelleeritud vähirakkudeks muutuvate rakkude kontrollimatut käitumist, analüüsitud ajalaineid ning uuritud geneetikat. Tublisti on edenenud ka südamelöökide korrapäratuse uurimine (joonis 119) ning sellele ma nüüd keskendungi. Selle töö on ära teinud Leon Glass ja ta kolleegid McGilli ülikoolist Montrealis.

New York

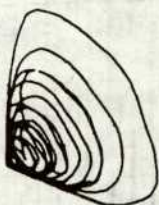
Baltimore

Joonis 117. Leetrid New Yorgis ja Baltimore'is. Vasakul on töötlemata andmed, paremal võimsusspekter.

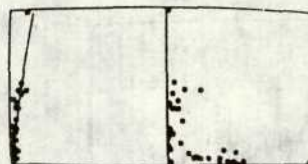
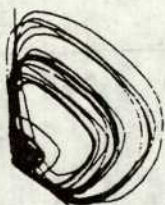
Normaalselt lööb inimese süda viiskümmend kuni sada korda minutis: aasta-aastalt, iga päev, peatumata. Kuid südamegevus võib ette tulla mitmesugust ebakorrapära. Mõnikord võib see surmav olla — näiteks fibrillatsiooni korral, kui südame eri lihased tõmbuvad kokku erinevas rütmis. Täiesti ilmselt on südamegevuse dünaamika põhjalik mõistmine tähtis.

Südamelöökide matemaatilised mudelid esinesid juba 1920. aastatel W. Mobitzi, Balthasar van der Poli ja J. van der Marki töödes. Van der Poli mudel on tihedas seoses tema võrranditega raadiolambi võnkumiste kohta, mida on eespool mainitud piirsükli näitena. Van der Pol ja van der Mark ko-

Kas Jumal mängib täringuid?

New York

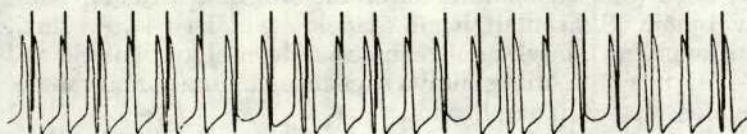

Baltimore

Joonis 118. Rekonstrueeritud veidrad atraktorid (vasakul) ja Poincaré kujutised (paremal) joonisel 117 esitatud leetriteandmetest.

guni puutusid kaosega kokku — kuid ajal, mil keegi seda kuidagi tähendusrikkaks ei pidanud. Niisiis: kuigi laiemalt see inimeste teadvusse pole jõudnud, on mittelineaarne dünaamika olnud füsioloogiliste protsessidega seotud algusaegadest peale. Nõnda polegi eriti üllatav, et mittelinearse dünaamika edusammudest võib oodata uut lähenemist südamegevusele.

On vägagi vaieldav, kas just kaosdünaamikas peituvad inimese südame korrapäratuste põhjused või mitte. Teatud mõttes ei pruugigi dünaamika eriti keeruliseks muutuda, et tappa: kvaasiperioodilisus ja isegi liiga suure amplituudiga perioodiline võnkumine ajavad asja täiesti korralikult ära. Või siis tõesti püsiseisund — kus me, nentigem nukralt, kord kõik

Joonis 119. Wenckebachi fenomen: südametegevuse korrapäratud fluktuatsioonid. Pange tähele korrapära puudumist laiade ja kitsaste sügavike vaheliste vahede puhul.

lõpetame. Ning pole ka kerge saada andmeid südametegevuse surmatoovatest ebakorrapäradest: täiesti loomulik, et meditsiiniline personal eelistab pigem püüda patsiendi elu päästa kui teha üksikasjalisi mõõtmisi selle kohta, kuidas ta sureb.

KÄIMALÜKATUD ROTAATOR

Üks oluline südametegevuse arütmia liik seisneb kahe korrapärase perioodilise nähtuse koosmõjus, mida tuntakse *parasüstoolsete rütmidena*. Seda laia dünaamikat saab kirjeldada lihtsa matemaatilise mudeli — sundvõnkujaga. Loomulikku võnkujat stimuleerib väline häiriija, mis perioodiliselt muutub, ning huvi pakub siinjuures kahe võnkumisviisi vastastikune mõju. Nägime juba Smale'i hobuseraua abil, et van der Poli sundvõnkujaga võib muutuda kaootiliseks. Nii võib olla tõenäoline, et sedasama teeb ka parasüstoolne rütm.

Kaosega tegelevatel füüsikutel ja matemaatikutel on oma lemmiksundvõnkujaga. Nagu Smale'i hobuseraudki on ta kõige lihtsustatum dünaamikaversioon, millel siiski on säilinud võtmeomadused. Teda tuntakse *käimalükatud rotaatori* nime all. Pigem on ta küll stroboskoopiline välvõte — Poincaré lõige — sundvõnkujast. Süsteemi seisundit kirjeldab punkt

ringjoonel. Igal diskreetsel ajasammul muutub kindla reegli järgi nurk, mille all see punkt asetseb; lisaks tuleb veel perioodiliselt muutuv häiritus. Kui näiteks ajal t on nurgaks x , siis ajal $t + 1$ võib nurk olla vahest $x + 1 + \sin t$. Siin on $x \mapsto x + 1$ võnkuja loomulik liikumine ning $\sin t$ kirjeldab sundivat mõju. Üldisemalt võime vaadelda avaldist $x + k + A \sin t$, kus konstant k laseb meil reguleerida loomuliku võnkuja sagedust, mis on seotud sundiva sagedusega; ning A abil saame reguleerida sunni amplituudi.

Sellistes süsteemides juhtub midagi väga huvitavat koguni enne, kui kaos mängu tuleb. Toimub *faasilukustus*. Ja juhtub see, et võnkumise sund- ja loomulik sagedus satuvad "ühte sammu" mingis lihtsas arvulises suhtes. Näiteks võivad sundvõnkumise kolm perioodi teha sama välja mis loomuliku võnkumise neli perioodi — 3:4 faasilukustus. Astronoom ütleks, et nad rezoneeruvad, ja see ongi põhiliselt seesama asi.

Kui A on null, tähendab, sund puudub, siis on dünaamikat lihtne kindlaks teha. Kui iga ajasamm lisab x -i väärtusele lihtsalt k , siis muutub x pärast n ajasammu $x + nk$ -ks. Kui k on 360° -i ratsionaalarvu kordne, siis on tegemist perioodilise dünaamikaga, kui aga irratsionaalarvu kordne, siis mitteperioodilisega.

Kui A ei ole null, siis sunnist põhjustatud mittelineaarsuse tõttu jäävad perioodilised lahendid püsima isegi sel juhul, kui k ratsionaalväärtusest veidi hälbib. See toob kaasa faasilukustuskäitumise piirkonnad, mida vene matemaatiku Vladimir Arnoldi järgi nimetatakse *Arnoldi keelteks*. Edaspidi, joonisel 120, võite neid näha moonutatud kolmnurkade kujuliste piirkondadena.

Hiljaaegu rääkis Arnold lõbusa loo, mis näitab selgesti matemaatikute tavapärasest hoiakut füsioloogia suhtes. Arnold on olnud Andrei Kolmogorovi, 1987. aastal surnud silmapaistva vene matemaatiku üliõpilane. Oma õpetaja kohta rääkis Arnold: "Teiste professorite hulgast, kellega ma kokku puutusin, torkas tema silma täieliku respektiga tudengi isiksuse vastu. Mul on meeles vaid üks kord, kui ta minu töösse sekkus. Nimelt palus ta mul 1959. aastal mu artiklist, mis käis ringjoone enesekujutiste kohta, välja jätta lõik, mis tegeles rakedusega südametegevuse uurimisel, märkides: "See ei kuulu käsitlemist vajavate klassikaliste ülesannete hulka." Rakedusvõimalused südametegevuseteesorias avaldas 25 aastat hil-

jem L. Glass, kuna mina pidin oma pingutused keskendama sellesama teooria rakendustele taevamehaanikas.”

Ironilist maiku annab loole see, et muidu mõistis Kolmogorov matemaatikat väga laiahaardeliselt ning töötas ise selle rakenduste kallal bioloogias.

KUNINGANNA SOOSTUB ALANDUMA

Pea nüüd kas või näiliselt teemast kõrvale kalduma, sest faasilukustus vajab uusi matemaatilisi meetodeid. Nojah, uusi ses mõttes, et niisuguseks otstarbeks pole neid seni kasutatud. Tõepoolest — neid pole veel kasutatud *mitte ühekski* eriti praktiliseks otstarbeks, kuigi nad kuuluvad matemaatika ilusamate ideede hulka. Räägin arvuteooriast enesest.

“Matemaatika,” ütles Carl Friedrich Gauss, “on kõigi teaduste kuninganna, ning aritmeetika on matemaatika kuninganna.” Aritmeetika all mõtles ta arvuteooriat, mitte $2+2=4$, ja kuningannade kalduvus hoiduda määrimest oma liiliavalgeid käsi mõlkus tal seejuures samuti meeles. Arvuteooria otsene ainevald — tavaliste täisarvude omadused ja mõistatused — ei loo vahetult rakendusvõimalusi teaduses. “See teema on iseenesest vägagi huvitav ja elegantne, kuid ta järeldustest on vähe praktilist kasu,” kirjutab W. W. Rouse Ball 1896. aastal. Jagades matemaatikat tavapäraselt “puhtaks matemaatikaks” ja “rakendusmatemaatikaks”, on arvuteooria enam-vähem nii puhas, kui üldse olla saab: hoopis midagi muud kui traditsioonilised rakenduslikud teemad nagu näiteks dünaamika.

Aga enam mitte.

Arvuteooria seletab märkimisväärse üksikasjalikkusega ära faasilukustuse kaunid keerulised mudelid. Näiteks võib faasilukustuspiirkondade esinemise järjekorra leida selliste vigurite abil, mida nimetatakse *Farey ridadeks*. Farey rida koosneb (suuruse järjekorras) kõigest ratsionaalarvudest p/q , mis asuvad 0 ja 1 vahel, kus q ei ületa mingit antud suurust. Kui q suurim väärtus on näiteks 5, siis saame Farey rea

0/1 1/5 1/4 1/3 2/5 1/2 3/5 2/3 3/4 4/5 1/1.

Kas Jumal mängib täringuid?

See pole ainus koht kaosedünaamikas, kus arvuteooriat ette tuleb. See, mida üsna hiljuti peeti praktiliste rakendusvõimaluste poolest üldiselt kõige kasutumaks matemaatikaharuks, on äkki saanud dünaamiliste süsteemide teoorias õige tähtsaks. Just äsja avaldasid Ian Percival ja Franco Vivaldi töö klassikalise arvuteooria ilusast rakendusest rõngaspinna kaoselistel kujutustel. Ning kõigest mõni kuu tagasi kuulsin ütlemas Predrag Cvitanovici, kaosedünaamikaga tegelevat matemaatikafüüsikut: "Põhiallikaks on mul Hardy ja Wright" — klassikalise arvuteooria piibel.

TIBUSÜDA

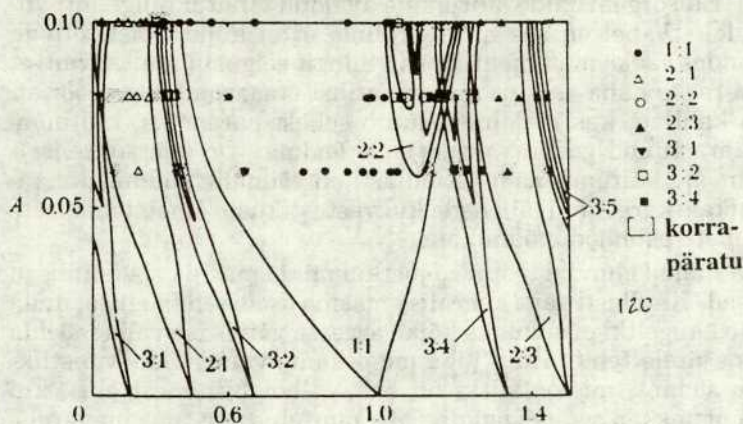
Nii palju faasilukustusest. Nüüd kaose juurde.

Sundvõnkujas on kaos rea faasilukustatud sageduse muutuste kulminatsiooniks. Seetõttu kavandas Glass koos kaastöötajatega kvaasiperioodilisuse ja kaose uurimiseks südame-töös niisuguse rotaatori mudeli, mis südametegevuse jaoks eriti kohane tundus, ning analüüsis faasilukustuse toimumist selles.

Ja mitte ainult: nad kontrollisid oma mudelit katse abil (joonis 120). Muidugi mitte inimese südame peal. Nad kasutasid hoopis embrüonaalse tibu südamerakke. Sellised rakud pulseerivad spontaanselt ning vastavad loomulikule võnkujale. Katses eraldatakse tibusüdamest vatsakeste rakud ning lastakse neil siis taas ühineda tehiskeskonnas. Tulemuseks saadavad rakukogumid on väikesed — umbes 200 mikromeetrit läbimõõdus — ja pulseerivad 60–120 korda minutis.

Pulseerivasse massi sisestatakse klaasist mikroelektrood, mille abil saab perioodiliselt tekitada pisikesi elektrišokke — mis vastab sunnile. Tulemusena saab miniatuurne tibusüda samavõrd miniatuurse südamestimulaatori. Elektrilise pulsi sagedust ja amplituudi varieerides saab luua erisugust faasilukustust ja ka kaost.

Faasilukustuse keeruka mustri tunneb katsetes ära, sest tal on väga kindel struktuur. Kaos on aga vastupidi just kaootiline. Kui eksperiment tuvastab peentes üksikasjades kaoseelse faasilukustuse ning ilmutab ka korrapäratut käitumist nendessamadest kohtades, kus mudel kaost ennustab, siis on

Joonis 120. Teoria ja eksperiment südametegevusele kohandatud käimalükatud rotaatori mudelis.

tegu kaaluka, ehkki kaudse tõendusega selle kohta, et kaos esineb ka reaalses maailmas. Kaost võib ära tunda selle seltskonna järgi, millega ta läbi käib.

Glassi tulemused on äärmiselt sarnased ta rotaatori teoreetilise mudeliga, mis näitab, et tibusüdame rakukogumeid võib panna kaootiliselt tuksuma.

MEDITSIINILINE MATEMAATIKA

Muidugi ei ole 200-mikromeetrine tibu südamerakkude kogum seesama mis päris süda, ja ka elektriline, kunstlik stimulaator pole see, mis südant loomulikult stimuleerib. Selle tõdemuse juures on aga märkimisväärne, kui hästi sobivad omavahel dünaamikateooria ja füsioloogiline katse. Raske on väita, nagu ei puutuks kaosedünaamika tegeliku südametegevuse juures kuidagi asjasse.

Kas Jumal mängib täringuid?

Elusorganismide käitumine avaldub tohutul hulgal eri viisidel. Vahel on see nii keeruline, et ei kujuta öieti ettegi, kuidas saaks matemaatika siin mingit selgust luua. Arvan, et on raske näha vaimus matemaatilist emaarastuse teooriat, ja kahtlen, kas maailm muutub sellest paremaks, kui mõni väärastunud geenius peaks selle leidma. On aga suhteliselt lihtsaid käitumislaade. Kindlasti on võimalik südamedünaamikale kergemini läheneda kui vastastikuste emotsionaalsete suhete psühhodünaamikale.

Paljud elundid töötavad justkui mingi masina spetsiifilised osad. Kindlasti väga keerulise masina osad — niisuguse, mida me kaugeltki ei suudaks kõike arvesse võttes ise välja mõelda ega järele teha. Kuid juba me oskame valmistada kunstliku südant, mis on siiski nii hea, et hoiab inimest elus, kui ta oma süda seda ei suuda. Mis puutub sisse "masinavärgi" juttusse: on aeg heita kõrvale Victoria-aegsed eelarvamused masina tööst kui millestki üsna lihtsast ja kõigiti ette aimatavast. Kui kaosdünaamikal on meile midagi õpetada, siis kindlasti näiteks seda, et lihtne süsteem võib hakkama saada väga keeruliste ja peenekoeliste asjadega.

Terves maailmas hakkavad teadlased aru saama, et dünaamiliste süsteemide matemaatika on teinud hüppe üle kuristikku, mis haigutas teooria ja rakenduse vahel. Et olla valmis tegelikkuses kohtuma mittelineaarse dünaamikaga, töötavad matemaatikud välja mõisteid ja võtteid. See avab uusi väljavaateid paljude reaalse maailma dünaamiliste nähtusteni tungimiseks. Keha füsioloogiline tegevus — süda, kopsud, maks, neerud, kilpnääre, põlveliigesed ja muud inimmasina osad, mis ehk kohe ei meenu — saab matemaatikas oma mõtte.

Puuduliku funktsioneerimise mõistmine pole seesama mis selle ravimine; kuid iga automehaanik teab, et riket parandada on hoopis raske siis, kui ei tea, milles asi on. Dünaamiliste süsteemide teooria on praegu meditsiiniliste teadmiste edendamises kinnistanud endale tähtsa rolli. Nii nagu Glass südametööd silmas pidades ütleb: "Täieliku arusaamiseni jõutakse üksnes mittelineaarse matemaatika koostöös eksperimentaalfüsioloogia ja kliinilise kardioloogiaga."

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1991 — 3-12; 1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12 ja 1995 — 1,2,4-12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbri eest 16 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1996:

USD 44, DEM 63, FIM 188, CAD 59, FRF 216, SEK 305, GBP 28, AUD 58.

Back issues for 1991 — 3-12; 1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12; 1995 — 1,2,4-12 and single issues for 1996:

USD 4, DEM 6, FIM 16, CAD 5, FRF 18, SEK 26, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Union Bank of Finland, Helsinki, UNIT-FIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtparkasse München, München, SSKMDEM; for GBP: Lloyds Bank PLC, London, LOYDGB2L; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1996

Single issues for 1995

1	2		4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5		7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	--	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution .....

Address .....

Country .....

Enclosed is the check totaling .....

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

The Borre animal in Tartu: Two pendants of Scandinavian type	<i>Romeo Metsallik</i>	1347
Content and form of the notion «human being»	<i>Kerti Tergem</i>	1356
Main trends of aging of Estonia's population. I	<i>Kalev Katus</i>	1379
The Mari people and their land	<i>Ott Kurs</i>	1408
Mari liberation movement in 1917—1918	<i>Ksenofont Sanukov</i>	1425
Maris' ancient prayer of sacrificing bread		1448
The golden bough. II	<i>James G. Frazer</i>	1452
Apostolic Orthodoxy — tradition of the catholic church	<i>Madis Palli</i>	1467
Bridge and door	<i>Georg Simmel</i>	1481
Stranger	<i>Georg Simmel</i>	1487
Georg Simmel and spatial thinking	<i>Hans-Jürgen Gawoll</i>	1494
When I was writing about Kallas again: Notes on the second part of my book	<i>Kai Laitinen</i>	1511
<i>Review:</i> A study of the main trends and background of Aino Kallas's work. Kai Laitinen. <i>Aino Kallas 1897—1921: Tutkimus hänen tuotantonsa päälinjoista ja taustasta</i> . Toinen painos. Helsinki, 1995.		
<i>Kai Laitinen. Aino Kallaksen mestarivuodet: Tutkimus hänen tuotantonsa päälinjoista ja taustasta 1922—1956</i> . Helsinki, 1995	<i>Sirje Olesk</i>	1519
<i>Review:</i> History of the Baltic states from a Baltic German's point of view. Georg von Rauch. <i>Balti riikide ajalugu 1918—1940</i> . Tallinn: Detlar, 1995	<i>Rein Helme</i>	1524
<i>Review:</i> A book on psychology of advertising. Talis Bachmann. <i>Reklaamipsühholoogia</i> . Tallinn: Kontuur Disain, 1994	<i>Maaja Vadi</i>	1529
Editorial note. Summaries		1533
Does God play dice?: The mathematics of chaos. XII	<i>Ian Stewart</i>	1543

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163